Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, NÉMETH G. BÉLA,
SOMOGYI SÁNDOR, SŐTÉR ISTVÁN, SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR,
VARGA JÓZSEF

SZERKESZTIK:
KLANICZAY TIBOR (felelős szerkesztő), NÉMETH G. BÉLA

1966. LXX. ÉVFOLYAM

1966
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Bibl. O.
2533

Szerkesztőség

Komlovszki Tibor (titkár), V. Kovács Sándor, Rigó László, Tarnai Andor

A LXX. évfolyam munkatársai

Áfra János (Budapest)
Alszeghy Zsolt (Budapest)
Bán Imre (Debrecen)
Barlay Ő. Szabolcs (Budapest)
Baróti Dezső (Budapest)
Barta János (Debrecen)
[Basch Lóránt] (Budapest)
Batári Gyula (Budapest)
Béládi Miklós (Budapest)
Bella György (Budapest)
Berténvi Iván (Budapest)
Bessenyei György (Budapest)
Boronkai Iván (Budapest)
Bóta László (Budapest)
Csomasz Tóth Kálmán (Budapest)
Degré Alajos (Zalaegerszeg)
Diószegi András (Budapest)
Eckhardt Sándor (Budapest)
T. Erdélyi Ilona (Budapest)
Esze Tamás (Budapest)
Fehér Géza (Budapest)
Földényi László (Debrecen)
Fülöp Géza (Budapest)
Gergely Gergely (Budapest)
Herepei János (Szeged)
Hopp Lajos (Budapest)
ifj. Horváth János (Budapest)
Jelenits István (Budapest)
Jenei Ferenc (Budapest)
József Farkas (Budapest)
Juhász Géza (Debrecen)
Kathona Géza (Szekszárd)
Kecskés András (Várpalota)
Képes Géza (Budapest)
Kiss József (Budapest)
Klaniczay Tibor (Budapest)
Koczkás Sándor (Budapest)
R. Kocsis Rózsa (Budapest)
Kókay György (Budapest)
Koltay-Kastner Jenő (Szeged)
Komlós Aladár (Budapest)
Komlovszki Tibor (Budapest)
Koren Emil (Budapest)
Kovács Győző (Felsőgöd)
Kovács József (Budapest)
Kovács József (Ráckeve)
Kovács Magda (Budapest)
V. Kovács Sándor (Budapest)
Kurcz Ágnes (Budapest)
Láng József (Budapest)
H. Lukács Borbála (Budapest)
Lukácsy Sándor (Budapest)
Mályusz Elemérné Császár Edit (Budapest)
Margócsy József (Nyíregyháza)
Mafrtinkó András (Budapest)
May István (Budapest)
Merhán Miklós (Budapest)
Mezey László (Budapest)
Nacsády József (Szeged)
B. Nagy László (Budapest)
Nagy Péter (Budapest)
Németh G. Béla (Budapest)
Nizsalovszky Endre (Budapest)
Oltványi Ambrus (Budapest)
Ormis, Ján V. (Bratislava)
Papp Géza (Budapest)
Pásztory Tibor (Budapest)
Petrovich Ede (Pécs)
Pirnát Antal (Budapest)
Pomogáts Béla (Budapest)
Pór Péter (Budapest)
Réti Tamás (Budapest)
Rigó László (Budapest)
Scheiber Sándor (Budapest)
Sinka Erzsébet (Budapest)
Sólyom Károly (Vác)
Somogyi Sándor (Budapest)
Stoll Béla (Budapest)
Szabó Flóris (Pannonhalma)
Szauder József (Budapest)
Szerb Antalné (Budapest)
Sziklay László (Budapest)
Szilágyi Ferenc (Budapest)
Tamás Anna (Budapest)
Tamás Attila (Szeged)
Tarnai Andor (Budapest)
Tarnóc Márton (Budapest)
Téglás Tivadar (Budapest)
Terray Barnabás (Dunakeszi)
Tolnai Gábor (Budapest)
Varga Rózsa (Budapest)
Várhidi Gyuláné (Budapest)
Végh Ferenc (Vác)
Vezér Erzsébet (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)
V. Windisch Éva (Budapest)
Wintermantel István (Budapest)
Zsoldos Jenő (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

Baróti Dezső: Radnóti Miklós első verseskötetei 572
Diószegi András: A tragikus Mikszáth 352
Hopp Lajos: A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom 283
Ifj. Horváth János: P. mester és műve 1, 261
Kecskés András: A komplex ritmuselemzés elvi kérdései 106
Komlovszki Tibor: Egy manierista „Theatrum Europaeum" és szerzője 85
Lukácsy Sándor: Petőfi és Cabet 293
Németh G. Béla: Az önmegszólító verstípusról 546
Pór Péter: Szentessy Gyula 363
Rigó László: Salamon Ferenc nemzeti irodalomeszménye 335
Sólyom Károly: Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához 54
Tolnai Gábor: Juhász Gyula problémák 529

Kisebb közlemények

Alszeghy Zsolt: Az Epitaphion Katastrophikon. 158. — *Áfra János:* Malom a pokolban. 384. — *Áfra János:* Móricz Zsigmond és Holics Janka első találkozásai 1902-ben. 594. — *Boronkai Iván:* Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása. 140. — *Degré Alajos:* Szabó Dezső sümegi fegyelmi ügye. 591. — *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint szidalmai. 157. — *Herepei János:* Szenci Molnár Albert tragédiája. 160. — *Kathona Géza:* Dürer-motívumok a Sylvester-újtestamentum apocalypsis-illusztrációiban. 155. — *Képes Géza:* 148 új Arany-verssor. 385. — *V. Kovács Sándor:* Az antik források kérdése Mátyás király leveleiben. 153. — *Margócsy József:* Megjegyzések Rusvay Tibor recenziójához. 607. — *Martinkó András:* Hogyan szűnt meg a győri „Hazánk"? 381. — *May István:* Az altdorfi egyetem magyar hallgatói. 165. — *Ormis, Ján V.:* Uderszki Vanda szlovák honossága. 389. — *Pásztory Tibor:* „Még valami Pongrácz István grófról". 392. — *Petrovich Ede:* A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszédek kora. 142. — *Pomogáts Béla:* Gulyás Pál irodalmi elvei. 601. — *Szabó Flóris:* A huszita biblia és állítólagos patarén elemei. 146. — *Tarnai Andor:* Landelinus ifjú. 166. — *Várhidi Gyuláné:* József Attila utolsó nyarához. 600.

Vita

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv első két kötetéről *(Tarnóc Márton)* 172
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv harmadik és negyedik kötetéről *(Rigó László)* 395
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv ötödik és hatodik kötetéről *(Tamás Attila, Láng József)* 608
Az első kötet egy bibliográfiai utalásának helyesbítése *(Az első kötet szerk.)* 182
Bán Imre: Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezeteihez 175
Csomasz Tóth Kálmán: Néhány tárgyi észrevétel az első és második kötethez 181
Juhász Géza: Talányos Csokonai? 400
R. Kocsis Rózsa: A két háború közti magyar baloldali drámai — színpadi avantgard problémájához 616
Kovács József: Szocialista irodalmunk filológiai kutatásának kérdéséhez 620
Kurcz Ágnes: Az Anjou-kori oklevelek narrációja. — Baranyai Decsi János magyar Sallustiusa 179

Adattár

Barlay Ö. Szabolcs: Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez 183
Basch Lóránt: A Baumgarten-alapítvány a végrendelettől az életbelépésig 646
Esze Tamás: A fiatal Ady Temesvárott 630
Fehér Géza: Vörösmarty-versek ismeretlen kéziratai 424
Jenei Ferenc: A Balassi-hagyaték történetéhez 190
Kókay György: Kazinczy Ferenc kiadatlan levelei és Rát-életrajza 415
Komlós Aladár: Adalékok a Nyugat íróinak műveihez 641
Koren Emil: József Attila és Luther Márton diadalmi himnusza 656
Kovács József: Lackner Kristóf ismeretlen életrajza 210
Nizsalovszky Endre: Csél (avagy A kritikus?) Eötvös József (?) vígjátéka 431
Papp Géza: Thordai János lengyel dallammintája 208
Pirnát Antal: Rimay Epicediumának latin kísérő szövegei 197
Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Kiss József-levelek 451
Szerb Antalné: Babits Mihály és Lénárd Sándor 655
Szilágyi Ferenc: Adatok egy Arany-vers hitelességéhez s egy Arany-töredékhez 448
Tarnai Andor: Verseghy Marseillaise-fordításai 409
Terray Barnabás: Adatok Kölcsey és a pozsonyi tanulóifjúság kapcsolatához 418
Vezér Erzsébet: Ady ismeretlen levelei Kabos Edéhez és Kabos Ilonkához 623

Szemle

A magyar irodalom története 1600-ig. *(Koltay-Kastner Jenő)* 215
A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. *(V. Windisch Éva)* 220
A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. *(Barta János)* 455
A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. *(Szauder József)* 462
A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. *(Nagy Péter)* 663
A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. *(Wéber Antal)* 668
Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: Kriza János. *(Somogyi Sándor)* 231
Antológia staršej slovenskej literatúry. *(Klaniczay Tibor—Sziklay László)* 226
Forgács László: József Attila esztétikája. *(Földényi László)* 687
Földes Anna: Bródy Sándor: *(Gergely Gergely)* 499
Fritz Valjavec és a magyar irodalom. *(Tarnai Andor)* 233
Halasi Andor: A jövő felé. *(Láng József)* 685
Illyés Gyula: Ingyen lakoma, 1—2. köt. *(Béládi Miklós)* 503
Jókai Mór összes művei, 22—23, 34, 36—37, 41—42. *(Stoll Béla)* 491
Komlós Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. *(Barta János)* 672
Magyarország története. 1—2. köt. *(Tarnai Andor, Lukácsy Sándor, Somogyi Sándor, József Farkas)* 467
Nemeskürty István filmtörténeti könyvei *(B. Nagy László)* 691
Ruzicska, Paolo: Storia della letteratura ungherese. *(T. Erdélyi Ilona)* 696
J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. *(Jelenits István)* 683
Szabolcsi Miklós: Elődök és kortársak. *(Bessenyei György)* 229
Tezla, Albert: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. *(Kiss József)* 240
Tóth Árpád összes művei. 1—2. köt. *(Koczkás Sándor)* 675
Vörösmarty Mihály levelezése. 1—2. köt. *(Martinkó András)* 483

* *

Apácai Csere János munkái. 1—2. köt. *(Hopp Lajos)* 248. — A százéves Színésziskola. *(Mátyuszné Császár Edit)* 514. — Benedek Marcell: Hajnaltól alkonyatig. *(Tamás Anna)* 706. — Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. *(Tarnóc Márton)* 247. — Elek László: Justh Zsigmond. *(Wintermantel István)* 513. — T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. *(Kovács Magda)* 509. — Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. *(Varga Rózsa)* 249. — Féja Géza: Szabadcsapat. *(Sinka Erzsébet)* 705. — Gárdonyi Géza: Isten rabjai. *(Nacsády József)* 515. — Gesta Romanorum. *(Bóta László)* 699. — Gömöry János: Emlékeim egy letűnt világról. *(Batári Gyula)* 516. — Grezsa Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei. *(Belia György)* 701. — Házi olvasmányok az általános iskolai irodalomtanításban. *(Téglás Tivadar)* 707. — Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról. *(Kurcz Ágnes)* 245. — Komját Irén: Az idők sodrában. *(H. Lukács Borbála)* 705. — Kovács Ferenc: A magyar

jogi terminológia kialakulása. *(Mezey László)* 698. — Kuncz Aladár: Fekete kolostor. *(Pomogáts Béla)* 704. — Kunszery Gyula: A magyar szonett kezdetei. *(Kovács Győző)* 511. — Magyar könyvészet. 1945—1960. IV. köt. *(Fülöp Géza)* 517. — Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében. *(Oltványi Ambrus)* 509. — Mészáros István: A középkori nevelés. *(Bertényi Iván)* 246. — Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. *(Kurcz Ágnes)* 703. — Orationes Ladislai de Macedonia. *(V. Kovács Sándor)* 245. — Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. *(Hopp Lajos)* 507. — Saitos Gyula: József Attila Makón. *(Tamás Attila)* 702. — Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. *(Kovács József)* 506. — Staud Géza: Magyar kastélyszínházak. 1—3. köt. *(Tarnai Andor)* 700. — Studien zur ungarischen Frühgeschichte. G. Vernadsky: Lebedia. — M. Ferdinandy: Álmos. *(Boronkai Iván)* 244. — Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc *(Kókay György)* 508. — Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története. *(Végh Ferenc)* 248. — Szomory Dezső: Az irgalom hegyén. *(Réti Tamás)* 515. — Sziklay László: Az ifjú Hviezdoslav. *(Merhán Miklós)* 510.

Krónika

Albert Tezla kutatásai és könyvei a magyar irodalomról. *(V. Kovács Sándor)* 524
A magyar filológia csehszlovák bizottságának alakuló ülése. *(Sziklay László)* 708
Az Intézet kiadványai. 1956—1965. *(V. Kovács Sándor)* 256
Az Intézet tíz évének (1956—1965) főbb eseményei. *(Rigó László)* 251
Az Intézet tudományos beosztottjainak névsora (1956. január 1—1965. december 31.) 254
Az Irodalomtörténeti Intézet Klasszikus Magyar Irodalmi Osztályának vitaülése. *(Törő Györgyi)* 520
Az Irodalomtudományi Bizottság munkájáról. *(Hopp Lajos)* 519
Az MTA Textológiai Munkabizottságának vitája a Jókai Kritikai Kiadás szövegkritikai kérdéseiről. *(Kiss József—Klaniczay Tibor)* 521
Eötvös József könyvtára. *(Lukácsy Sándor)* 523
Helyreigazítás. *(Kovács Győző)* 528
[Horváth István Károly]. 1931—1966. *(V. Kovács Sándor)* 708
Intézeti hírek 525
1965. december 1—1966. július 31.
augusztus 1—október 31. 709

Magyar irodalomtörténetírás. 1965. [Bibliográfia]. *(V. Kovács Sándor)* 711
Melléklet
A LXIX. évfolyam tartalom- és névmutatója. XXXVII p.

Aba Sámuel 21–22, 44
Abafáy Gusztáv 727
Abádi Benedek 157
E. Abaffy Erzsébet 715
Abaffy Ferenc 410–11
Abafi Lajos 415, 417
Abbioso, O. 187
Ábel Jenő 165
Abet Ádám 724
Abody Béla 714, 722
Ábrányi Emil 367, 379, 531
Ábrányi Kornél 467
Ábrányi Kornél ifj. 366
Acsády Ignác 352, 357
Ady Endre 112–113, 116, 118, 120, 130, 133–134, 137, 139, 219, 242, 256–259, 361–362, 369, 371, 376–380, 463, 481, 501, 503–505, 526, 530–531, 536, 541–544, 569, 580–581, 603–604, 608–610, 613, 623–641, 644, 647–648, 651–652, 654–655, 663–668, 672–675, 682, 686, 698, 717, 722–727
Ady Lajos 624, 630–633
Ady Lajosné Kaizler Anna 633, 635
Ady Lőrinc 624
Ady Lőrincné 633
Ádám Ottó 514
Adamová, Zuzana 260, 525, 712
Adams, B. S. 722
Adorján 55, 59, 63–64, 71, 78, 83, 261–262
Áfra János 385, 599
Agárdi Ferenc 722, 728
Ágoston Imre 187
Ágoston, Szent 167
Aiszkhülosz 601–602
Ajtai György 208
Ajtony 12–13, 39, 47, 50, 75
Ákos mester 280, 282
Alamanni, L. 187
Alán (kanonok) 55, 83
Albert (kanonok) 83
II. Alekszioszi 38
Alexander (kanonok) 83
Alexander Bernát 648
Alexius 59
Allegretti, A. 187
Almási Miklós 712, 722, 728
Almássy György 718
Álmos 16, 20, 39–40, 46, 69, 75, 263, 265–266, 270, 272–273
Álmos (herceg) 3
Alpár 21
Alpári Gyula 706
Alsted, Johann Henrik 163–164
Alstedius l. Alsted
Alszeghy Zsolt 159, 715
Alvinci Péter 161, 163
Amade Antal 178
Amade László 224–225, 249, 474
Amaltheo, G. B. 187
Amandus (kanonok) 83
Ambrus Zoltán 258, 352, 397, 499, 641–642, 651, 727
Ananias (kanonok) 83
Andrád Sámuel 718
I. András 44, 68, 431
II. András 13, 30, 45, 48–51, 55–56, 59–60, 62–63, 67, 69–74, 77–78, 81–82, 261–262, 264–273, 275–281
III. András 143
András (kanonok) 60, 83
Andrej 39
Ἀνδριωτης l.: Andriotis
Andriotis 2–3
Angerianus, Hieronymus 189, 218
Angrand, Pierre 302
Angvillara (della) G.A. 187
Angyal Endre 218, 715
Anna (királynő) 82
Anna (István bán felesége) 82
Anna (Velek leánya) 49, 75
Anna (István bán leánya) 82
Anonymus l.: Péter mester
Antal Árpád 231–233, 719
Antal Gábor 721, 727
Antal János 722
Antal László 712, 714
Antiochiai Anna 75
Ányos Pál 458
Apácai Csere János 248, 257, 477, 715, 717
Apáti Ferenc 540
Apollinaire, Guillaume 580
Apollodórosz 154
Apor Péter 224–225
Appianus Alexandrinus Sophista 19
Appollinarus (kanonok) 83

Apponyi György 314
Aquinói Szent Tamás 142–143, 145
Aragon, Louis 231, 589
Aragoniai Beatrix 174, 390
Aranka György 284, 287, 291, 718
Arany János 106, 129, 136, 138, 167, 232, 256–257, 259, 284, 330, 336, 340, 342–351, 363, 368, 372, 385–389, 397–400, 448–450, 461, 464–466, 479, 503–504, 511, 544, 547–548, 550–551, 567–568, 603, 611, 675, 680, 706, 718, 720–722, 728
Arany Juliska 450
Arany László 397, 450, 467, 479, 697, 700
Arányi Jenő 607
Arató Endre 722
Ariosto, Lodovico 487
Árpád 1–2, 4–5, 11–13, 15, 20–21, 23, 34–35, 38, 40, 44–49, 51, 70, 73, 80, 263, 268
Árpádházi Szent Erzsébet 143–144
Artamonov, M. I. 717
Arthus 73
Artomius 209
Asbóth János 350–351, 397–399, 463, 479
Ascher Oszkár 676, 714, 723, 727
Asen 37
Aso (kanonok) 83
Atanagi, Dionigi 183–190
Attila 15–16, 40, 47–48, 50, 75, 282, 348
Augier 338, 510
Augustinus (kanonok) 83
Aulard, Alphonse 294

Babeuf, Frančois Émile 302, 305, 307, 310
Babits Mihály 106, 136, 248, 257–258, 482, 503–504, 506, 530, 532–533, 536, 546–547, 551, 554–558, 563, 566–567, 569–570, 581, 601, 603, 608, 611, 613–614, 644–656, 664, 666, 668, 670, 673–675, 683–687, 704, 706, 722, 724–726, 728
Bachát László 718
Bácskai B. Sándor 714
Badics Ferenc 399, 455
Bailly, Auguste 296, 298
Bajcsy-Zsilinszky Endre 705, 727
Bajkó Mátyás 718
Bajomi Lázár Endre 722
Bajza József 383, 395, 432–433, 461, 476, 489–490, 511, 697
Bak Róbert 600
Bakai Benedek 195
Bakócz Tamás 641
Bakos Ferenc 717
Bakos József 715, 718
Bakoš, Ľudovit 423
Bakoš, Mikulás 708
Balassa László 424
Balassi Bálint 99, 103–104, 157–158, 172, 181, 184–185, 188–192, 194–198, 203–205, 207–208, 215–216, 218, 220, 228, 232, 249, 251, 256–257, 472, 536, 543–544, 547–548, 550, 566–567, 710, 712, 716–717
Balassi János 715
Balassi Menyhárt 185
Balázs Béla 230, 482, 608, 611, 614, 669–670, 673, 675, 693, 715, 722, 726–727
Baldacci, L. 187
II. Balduin 264
Balics Lajos 55, 59, 62, 74
Bálint György 230–231, 617, 670, 724
Bálint Imre 622
Bálint Tibor 722
Ballingh János 195
Balog 202, 207
Balogh Edgár 249–250, 719–720, 722–723
Balogh György 714
Balogh László 722
Balzac, Honoré de 338–339
Bán Frigyes 694
Bán Imre 96, 103–104, 179, 220, 257, 259, 519, 718
Banescu, N. 19
Bánfihunyadi János 164
Bánk 273
Banville, Theodore Fauillain de 112
Bányai Elemér 723
Bányai Kornél 705
Baracs Marcel 647
Baraczka István 715
Baránszky Jób László 256, 368, 722
Bárány Boldizsár 707
Baranyai Decsi János 180–181, 717
Baranyi Imre 258, 720–722
Barbarasa, H. 187
Barbarics György 158
Barbarossa Frigyes 52
Barbato, P. 187
Barbusse, Henri 704
Barczafalvi Szabó Dávid 415–417, 508
Bárczi Géza 3, 5, 30, 32–33, 178, 219, 265, 714, 722
Barcsai Ábrahám 474
Bárd Miklós 368, 372
Bárdos Pál 728
Bárdosi Németh János 722
Barignano, G. 187
Baritz György 718
Bárkány Jenő 452
Barkóczy Ferenc 178
Barla Gyula 720
Barla Szabó Ödönné l.: K. Nagy Magda
Barna József 712
Barnabás 30
Barnave 330
Báróczi Sándor 474, 719
Baróti Dezső 251, 530, 572, 574, 722
Baróti Lajos 293
Baróti Szabó Dávid 415–416, 429, 458, 718
Barrot, Odilon 314
Barta András 728
Barta István 326, 718
Barta János 251, 347–348, 395–397, 462, 491, 519, 525–526, 675, 712, 714, 720
Barta Lajos 451, 686, 723
Barta Sándor 503, 505–506, 609, 619

Bartal Antal 5, 7
Bártfay László 490
Bártfay Lászlóné 490
Bartha Dénes 409
Bartholomeus (püspök) 279
Bartoniek Emma 9–10
Bartók Béla 251, 324, 367, 505, 604, 723
Bartók János 715
Basch Lóránt 646, 722–723
Basilius l.: Bulchu
Básti Lajos 721
Bata Imre 714, 722, 728
Batári Gyula 517, 572
Báthori Gábor 158–159, 257
Báthori István 195
Báthori Zsigmond 180
Batsányi János 242, 283, 287, 289, 410, 412–413, 508, 512, 718
Batthyány Boldizsár 716
Batthyány Ignác 177
Batthyány Lajosné 319
Batthyány Orbán 181
Batthyány Tivadar 291
Baudelaire, Charles 673
Bauer Tiborné 712
Baumgarten Ferenc 646–655, 722
Bay Ferenc 720
Bayer József 311, 399
Bayle, Edit 712
Bazarab 179
Bazard 303
II. Baziliosz 37
Bäumer, S. 148
Beatrix királynő l.; Aragoniai Beatrix
Béber László 720–721
Beck Károly 316–318, 520
Beck Péter 722
Becsky Andor 722, 727
Beér János 722
Begnerus, Marcus 165
Beke Albert 712
Békefi Antal 715
Békefi Remig 145
Békés István 242
Bél Mátyás 175, 178, 216, 224–225, 227, 238, 249, 473, 715, 717
I. Béla 64
II. Béla 1, 8, 26, 28, 31–32, 37, 39, 54–55, 58, 60–61, 64, 69–71, 263, 271–272
III. Béla 1–2, 8–10, 12–14, 26, 29, 31–32, 36, 38–42, 45, 49–52, 54–55, 58–59, 67, 71–73, 75, 78, 82, 216, 219, 261–263, 266, 270, 272, 276–278, 281
IV. Béla 60, 65, 67–68, 72, 264, 272, 276, 515
Béládi Miklós 254, 256, 259, 506, 527, 668, 722
Belesinus 262
Belia György 256–257, 530–531, 533, 702, 727
Bellér Béla 715
Bembo, Pietro 187–190
Benalio, GG. 187
Benczédi László 470
Benda Gyula 728
Benda Kálmán 409–413, 717–718
Benedek (XIII. sz.) 49
Benedek (kanonok) 83, 280
Benedek, Szent 147, 473
Benedek Elek 700, 722
Benedek Marcell 704, 706–707, 714, 723–724
Beniczky Farkas 192
Beniczky Péter 227, 249
Beniczkyné Bajza Lenke 400
Beniuc, Mihai 722
Benjámin László 722–723, 726
Benkő József 718
Benkő László 712, 722
Benkő Loránd 178, 242, 508
Benkő Samu 719–720
Benn, Gottfried 570
Benner, Joseph 295, 523
Benyovszky Móric 527
Benyovszky Pál 601
Beöthy Zsolt 172, 216, 351–352, 455, 467, 510, 698
Béranger, Pierre Jean 303, 315, 325, 331
Bercsényi Miklós 286, 288
Bérczy Károly 399, 466
Berend T. Iván 467, 480, 482
Berényi Zsigmond 722
Béres András 719
Bergonzi, Bernard 710
Berkeszi István 635, 640
Berkovits Ilona 147, 721
Berlász Jenő 257
Bernard 330
Bernáth Árpád 722
Berrár Jolán 29
Bertalan (püspök) 59
Berténvi Iván 246
Bertha Bulcsu 726
Berthier 297, 311
Berthold 59, 72, 82, 273, 277, 279
Berza László 714
Berze Nagy János 700
Berzeviczy Albert 651
Berzsenyi Dániel 457–458, 460–461, 466, 512, 527, 577, 697
Bessenyei György 178, 231, 242, 284, 287, 289, 291, 396, 455–457, 460–461, 473, 719
Bessenyei György 722, 728
Bessuier, M. 19
Bethlehem (kanonok) 58, 78, 83
Bethlehem (ifjú) 58–59, 64
Bethlem l.; Bethlehem
Bethlen Gábor 87, 100–101, 158–164, 633, 715, 717
Bethlen Kata 175–176, 224–225, 716–717
Bethlen István (XVII. sz.) 160, 195
Bethlen István (XX. sz.) 649, 661
Bethlen Miklós 163, 176, 224, 283
Bethlen Péter 195
Bezerédi István 382
Bikácsi László 514, 721
Billa 47
Billaud-Varennes 300

Bini, G. F. 187
Bírányi Ákos 329
Birkás Endre 723
Biró Ferenc 718
Biró Gábor 718
Biró Márton 177
Bisztray Gyula 257–259
Bitay Árpád 723
Blanc, Louis 295, 304, 313
Blandrata György 184, 717
Blanqui, Louis 306, 308
Blasius (püspök) l. Bulchu
Bleyer Jakab 234–237, 239
Boccaccio, Giovanni 217, 220
Bocskay István 92, 243, 257
Bocsu 47
Bod Péter 161, 164, 178, 225, 474, 691
Boda Gyuláné 575
Bodgál Ferenc 720
Bodnár György 254, 256, 259, 519, 526–527, 615, 663, 668, 728
Bodolay Géza 258, 314, 419, 421, 729
Bodor Aladár 667
Bodor Antal 632
Bodosi György 718
Bodrogi Tibor 713
Bogadi András 195
Bogát 15
Bogdan 83
Bogdán István 714–715
Bohatta, Hanns 166
Bohus János 485
Bohus János Imre 712
Boiardo, MM. 187–188
Bojtár Endre 254, 709, 722
Bojthi Veres Gáspár 162–163
Bóka László 106, 215, 217, 251, 371, 638–639, 704, 712, 722–726
Bokor László 254, 256
Boldizsár Iván 722
Boleszló 59, 263, 280
Bonaventura 142–143
Boncza Berta 675
Bonfini, Antonio 183, 238, 244, 473, 716, 717
Bongianelli, G. 187
VIII. Bonifác 143
Bónis György 715
Bor Ambrus 722
Bor Kálmán 252–254, 259, 711
Bori Imre 259, 527, 668, 722
Borics 263, 271
Boris Bálint 226
Bornemisza Péter 181, 184, 218, 220, 247, 257, 260, 717
Boronkai Iván 142, 245, 699–700
Boros Dezső 718, 720
Boros István 96
Boross Samu 453–454
Borromei (Szent) Károly 167
Bors 6, 12–13, 24, 44, 46–49, 52, 68, 74–75, 80, 82, 276, 278
Borsa Gedeon 715, 717
Borus József 718
Bory István 715, 721
Borzsák István 17, 715
Bosnyák (Bošniak) Márton 228
Boswoll 715
Bóta László 257, 543, 700
Botsford, Keith 725
Botka Ferenc 527, 722, 727
Bouglé, C. 326
Bowring, John 242
Boyta 11, 13, 24, 47, 74–75
Bozzai Pál 311
Bőhm Károly 467
Bölöni Farkas Sándor 719
Bölöni György 665
Bölöni Györgyné 726
Bölöni Pálfi András 208
Böngér 44, 46, 49
Börne, Ludwig 336
Bráncusi, 725
Brandenburgi Katalin 164, 195
Brassai Viktor 722
Bredár Gyula 715
Brentano, Franz 556
Brisits Frigyes 260, 483–491, 528
Brisso 311
Britonio, G. 187
Broccha 74
Brodarics István 710
Bródy Sándor 352, 354, 361, 397, 499–503, 664, 685, 720, 724, 727
Bromlej, I. W. 218
Brunmayer, Hans 526
Brunner Emőd 176
Bruno, Giordano 217
Brüel 136, 138
Brüll Adél 624, 667
Buchez, P. J. B. 296, 304, 307–308
Buczy Emil 395, 397
Buday György 582, 585
Budó 110
Bugát Pál 718
Bugeaud 330
Buhr, Manfred 549
Bulcsu (vezér) 15, 29
Bulcsu (győri prépost) 50, 55
Bulcsu (libertinus) 29
Bunger 6, 24, 31, 75, 80
Buonarroti, Filippo 305–306
Buonarroti, M. 187
Burgundio 140
Burns, Robert 457
Busa Margit 257
Bustya Endre 715
Büky Béla 715
Baron, George Noel Gordon 321, 349, 678

Cabet, Etienne 293–333, 520–521
Cadusa l.; Kadusa
Caesar, Caius Julius 17
Calán 44–45, 50–51
Calmette, J. 9, 14
Calojohannes 38
Campan, Madame 304

Campanella, Tommaso 217
Camus, Albert 552
Cantimori, Delio 332
Capefigue 524
Capilupi, L. 187
Cappello, B. 187, 189
Căpsan, Cornel 720
Capucius 62
Caramico, M. 187
Carlyle, Thomas 304, 357
Caro, Annibal 188
Carolides György 163
Caron, Pierre 294
Carpi (da) L. 187
Carrel, Armand 330
Casa, Giovanni della 187–188
Casamassima, Emanuele 715
Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 143
Castelletti, Cristoforo 218
Castiglione, Baldassare 187, 189
Castries 330
Catullus, Caius Valerius 167, 201
Caudwell, Christopher 690
Cavaignac, Godefroy 293, 306
Cavalcanti, Guido 187
Cazalès 330
Celanói Tamás 143
Cenci, Giacomo 187, 189
Cenner Mihály 718, 722
Cerasio, G. A. 187
Cerbanus 140–142
Chalubka, Ján 249
Chagall, Marc 586
Charléty, Sébastien 326
Chaulot, Paul 725
Chemma 73
Chènier, André 301, 312
Chevalier, M. 523
Chise 83
Chmel, Rudolf 525, 709, 712, 722
Chrescentius Gergely 67
Chobot Ferenc 67
Cholnoky László 463
Choniates, Niketas 19–20, 23
Cicero, Marcus Tullius 144, 200, 205
Citolini, A. 187
Clédat, L. 150
Cletus 55
Clootz, Anacharsis 301
Cobb, Richard 304
Coculesco, Pius Servien 109
Colaković, Enver 712
Collalto 210
Colle, Francesco Maria 145
Colloredo 411
Colozio, A. 187
Colsoy 44
Columna, Guido da 182
Comenius, Ján Amos 248, 715
Como, Paolo Giovo 183
Comte, Auguste 548
Constantius, Antonius 154
Contarini, A. 187, 189
Continuatus, Theophanes 25
Coppetta, F. 187
Corday, Charlotte 300, 311
Cormenin 523
Cornelius (comes) 262
Cornides Dániel 39, 412, 718
Corso, R. 187
Cortesius, Alexander 716
Cosmas 69
Couthon 301, 305
Crane, Walter 720
Cremonai Simon 146
Croce, Benedetto 552, 669
Cucendus 59
Cunitz 150
Curiacus 83
Curtius, Ernst Robert 655
Cuvillier, Armand 307
Czegei Wass György 176
Czeglédy Imre 720
Czeldes Orbán 227
Czigány Dezső 629
Czine Mihály 252, 254, 257, 259, 519, 527, 599, 663, 668, 712, 714, 722
Czóbel Ernő 727
Czóbel Minka 379
Czobor László 718
Czvittinger Dávid 165, 216, 224, 474, 696

Csaba 1–4
Csák Borbála 189
Csák Máté 599
Csáky Albinné 352
Csalin, M. 553
Csanád 12–13, 29, 47
Csanádi Imre 722, 726
F. Csanak Dóra 259, 598
Csanaki Máté 164
Csanda Sándor 258–259, 527, 668, 709, 712, 717–718, 727
Csánki Dezső 49
Csányi László 382, 485, 714
Csaplár Ferenc 722
Csápláros István 259, 527, 717, 720–721
Csapó József 178
Csapodi Csaba 715, 718
Csapodiné Gárdonyi Klára 257, 715
Csapodi Lajos 176
Csarada 631
Császár Elemér 289, 412–413
Császár Ferenc 717, 719
Csatáry 631
Csáth Géza 451, 723, 727
Csathó Kálmán 687
Csatkai Endre 717
Csató Pál 485, 490
Csehi Gyula 712, 727
Csehov, Anton Pavlovics 354, 531
Cséka Aladár 595
Csekey István 449–450
Csemiczey Csemiczky Sándor 295
Csengery Antal 343, 397, 466, 479
Csengey Gusztáv 656

Csepel 74
Cser László 429
Cserei Mihály 176, 224
Cserépfalvi Imre 656–657, 661–662
Cserépy László 694
Cseres Tibor 712, 724
Csernanszky János 165
Csernel György 195
Csete Róza 158
Csetri Lajos 712, 714, 727
Csiky Gergely 397, 510
Csillag Ilona 514
Csinády Gerő 715
Csobán Endre 605
Csóka J. Lajos 1, 14, 39, 43, 45, 263
Csokonai Vitéz Mihály 178–179, 242, 256–257, 283–284, 288, 311, 336–337, 350–351, 364, 375, 400–408, 457–461, 601, 605–606, 697, 710, 718, 721
Csomasz Tóth Kálmán 182, 208
Csorba Sándor 722
Csuka Zoltán 607, 722
Csukás István 258, 520–521, 718, 722
Csuzy Zsigmond 225

D'Allemagne, Henry René 326–327
Dallos Sándor 695
Dalos György 722
Damascenus, Johannes 140–142
Damiani János 177
Dán Róbert 715
Dániel Ernőné 371
Dánielisz Endre 720
Daniss Győző 714
Dankó Imre 720
Dante Alighieri 217, 220, 384, 601–603, 678 713, 717, 719, 721
Danton, Georges Jacques 301, 309, 313, 317 331
Dardano, G. T. 187
Dares Phrygius 56, 266
Darholcz Ferenc 161, 203, 207
Darholcz Kristóf 191–192, 194, 197–198, 203
Darkó István 517
Darnay Kálmán 591
D'Artois 297
Darvas József 231, 609, 723, 725
Darvasi István 722
Dávid (apát) 140, 142
Dávid Ferenc 218
Dávid Gyula 722
Dávid Katalin 715
Daxner, Ivan 391
Daxner, Juraj 391
Daxner, Marko 391
Daxner, Samo 391
Daxner, Štefan 391
Dayka Gábor 719
Deák Ferenc 344, 350, 477, 484–485, 488, 490
Debreceni Ember Pál 164, 224
Debreceni Pál 254
Debreceni Tamás 195
Deér József 245
Degré Alajos 509
Degré Alajos 593, 722
Dehény József 591–592
Delevsky, J. 302
Delminio, Giulio Camillo 187–188
De Marchi L. 722
Deme László 712
Demény János 722
Demeter 61
Demeter Tibor 242
Demetz, P. 722
Denifle 144
Denis, Michael 149
Dercsényi Dezső 715
Derkovits Gyula 251
Dersi András 208
Dersi Tamás 712, 714, 722–723, 727
Déry Tibor 609, 611–612, 614, 671, 723
Descartes, René 248
Desiderius (püspök) 29
Desmoulins, Camille 301, 331
Desnos 589
Dessewfy József 490
Détshy Mihály 195
Dévay András 167, 178
Devecseri Gábor 684, 723
Dévényi Iván 728
Deville, Gabriel 304
Dézamy 310
Dezsényi Béla 259, 455, 728
Dézsi Lajos 162–163, 165, 194, 399
Dezső 63
Dickens, Charles 338, 353, 357
Diego, G. 187
Diener-Dáki Péter 723
Dienes András 254, 257, 718
Dienes László 725
Dilthey, Wilhelm 548, 557
Dima, Alexandru 525
Dio Cassius 18
Dionysius 30, 66
Diószegi András 251–254, 256, 258–259, 352, 462–463, 467, 513, 519, 526–527, 616, 621, 668, 712, 723
Diószegi Sámuel 605, 718
Disney, Walt 514
Dobos Piroska 727
Dobossy László 715, 718, 723
Dobozy Imre 723
Dobrossi István 330, 509
Dolanský, Julius 236
Dolgorukij György 39
Dolinszky Jozefine 596
Domanovszky Sándor 39–40
Dominicus 83
Domokos Pál Péter 713
Domokos Péter 715
Domonkos (bán) 48–49, 74
Domonkos (cantor) 280
Domonkos Ottó 714

Domonkos, Szent 143
Donner, G. R. 178
Dorogi Zsigmond 714
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 356, 361
Dózsa György 451, 540, 640–641
Döbrentei Gábor 395, 397, 407
Dömötör Tekla 717
Dörnyei Sándor 714–715, 720
Draskóczy Sámuel 421
Drexel, Jeremias 167
Dsida Jenő 611, 726
Du Cange 2, 5–6, 15, 20, 142
Dudás Kálmán 607
Dufraisse, Marc 309
Dugonics András 401, 412, 508, 718
Duló Gábor 192
Dulong 330
Dumas, Alexandre 325, 338
Dumas, Alexandre ifj. 338
Dumourier 299–300, 304
Duplay 305
Durkheim 548
Durovič, Ján 226
Duszik Lajos 661
Duveau, Georges 303, 330
Duvignaud, J. 714
Dux Adolf 701
Dümmerth Dezső 714
Dürer, Albert 155–157

Eckhardt Sándor 23, 88, 158, 188, 191–192, 194, 198, 251, 256–257, 264, 543, 715
Ed 21, 24, 44, 49
Edömér 21, 24, 44, 49
Egressy Gábor 509–510, 514
Egri Lajos 622
Egri Viktor 250
Egry József 641
Egyed Antal 487, 489
Éjszaki Károly 720
Elek László 513–514
Elekes Lajos 246, 267, 269, 718
Elekfi László 106, 124
Eliot, George 338
Ellis, A. Y. 124
Előd 47, 75, 80
Eluard, Paul 503–506, 589
Elvinus 78, 263
Emich Gusztáv 313
Endlicher István László 81
II. Endre 14, 40, 68
Endrényi Magda 720
Endrődi Sándor 367, 372, 378, 531
Enfantin 326
Engel János Keresztély 718
Engel József 718
Engel Károly 718, 720, 722–723
Engels, Friedrich 217, 310, 688, 690
Eördegh István 311
Eörsy István 723
Eötvös József 295, 326, 331, 342, 352, 357, 366, 431–447, 461, 479, 521, 523–524, 697, 719
Eötvös Károly 451, 463
Eötvös Loránd 523, 721
Eötvös Mihály 487
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 188, 218, 518
Erdei Ferenc 712
T. Erdélyi Ilona 255, 257–260, 331, 455, 509, 698, 712
Erdélyi István 717
Erdélyi János 232, 257–258, 331–332, 340, 343, 345–346, 349, 408, 421, 465, 509, 697, 700, 718
Erdélyi József 504, 604, 611–612, 705
Erdélyi László 25, 37, 52, 261–263
Erdélyi Pál 399
Erdődy Gábor 177
Erdős Károly 182, 715
Erdős Mór 595
Erdős Renée 400
Erényi Tibor 521
Éri István 723
Erizzo, S. 187
Erki Edit 723
Erőss László 723
Essen, Otto von 108
d' Este, Ercole 218
Esquiros, Alphonse 295
Esze Tamás 167, 243, 630, 715
Eszterházy Antal 286
Eszterházy Károly 381–382
Eszterházy Pál 289
Ete 11, 24, 44–46
Eudu 11
Eufrozina 41
Euripidész 514
Euse 43

F. (kanonok) 83
Fábián Gábor 485–489
Fabó Irma 723
Fábry Zoltán 249–250, 514, 526, 669, 695, 723–724, 727
Fabulya László 728
Falk Miksa 399
Fallenbüchl Zoltán 258
Faludi Ferenc 168–169, 176, 178, 220, 225, 289, 473, 512, 547, 551, 566–567
Faludi Szilárd 715–716, 718–719
Fantin-Desodoards 523
Faragó József 231–233, 712, 719–721
Farge, René 331
Farkas (ispán) 57, 79
Farkas Antal 721
Farkas Emőd 378
Farkas Géza 635
Farkas Gyula 363, 365, 367, 461, 509, 604
Farkas Imre 644
Farkas László 712, 723, 726
Farkas Zoltán 694
Farnese Sándor 183
Faut Márk 716
Fáy András 485–487, 718

Fazekas István 728
Fazekas Mihály 407, 457, 461, 504–505, 544, 601, 605, 718–719
Fehér Erzsébet 723
Fehér Ferenc 712, 723
Fehér Géza 51, 258, 260, 424, 528
Fehér Imre 695
Fehér Ipoly 381
E. Fehér Pál 714, 723, 727
Fehértói Katalin 715
Féja Géza 604, 705, 712, 723, 727
Fejér Ádám 723
Fejér György 40, 49–50, 262–263, 265, 268–273, 275–279
Fejérpataky László 50, 60–61, 261–262, 277
Fejes Endre 722–725
Fejős Imre 256
Fejős Pál 693–694
Fejtő Ferenc 688
Fekete Gyula 724
Fekete István 707
Fekete Lajos 717
Fekete Sándor 254, 257, 396, 456, 460, 521, 719
Felea Victor 723
Feleky Géza 648, 654
Felszeghy Ödön 720
Felvinczi György 210, 224
Fenaruolo, Girolamo 187, 189
Fényi András 712
Fenyő István 257–259, 455, 520–521, 714, 719
Fenyő László 726
Fenyő Miksa 623, 647, 665
Fenyvesi István 728
I. Ferdinánd 183
II. Ferdinánd 212–213
Ferdinandy, Michael de 244
I. Ferenc 289, 408
Ferenc, Szent 143, 145, 473
Ferenczffy Lőrinc 196
Ferenczi Imre 715
Ferenczi László 254, 259, 663, 712, 714, 723, 728
Ferenczi Zoltán 196, 301, 399, 432–433, 467
Ferenczy István 485
Ferenczy József 399
Ferenczy Zsigmond 242
Ferrata, G. 714
Ferrières 304
Fessler Ignác Aurél 395
Fest Sándor 13, 147, 262
Festetics György 290–291
Festetics László 290
Feyl, Othmar 419
Ficzay Dénes 720, 722–723
Filareto, A. 187, 190
Filippus 83
Finászy Ernő 246
Finály Henrik 153
Fischer, A. 553
Fischer, Ernst 690
Fischer Kristóf 473
Fischer Sándor 316
Fiser, Franciscus 148
Fitz József 724
Flaker, Aleksander 526
Fleischmann, Hector 306
Fleury, Edouard 304
Florianus, M. I.; Mátyás Flórián
Fodor András 712
Fodor Gerzson 177
Fodor István 715, 718
Fodor János 177
Foglietta, M. 187
Follain, Jean 503–505, 725
Foltin János 64
Fónagy Iván 106, 109–110, 113, 117, 121, 124–125, 127–128, 132, 139, 257
Fónyi Gézáné 254
Forbáth Imre 249–250, 727
Forgách Mihály 195, 200, 205
Forgách Zsigmond 547
Forgács Antal 610, 727
Forgács László 565, 687–690, 723, 727
Forró Miklós 185
Foulon 297, 311
Fourier, François Marie Charles 310, 314, 326–327, 721
Földeák János 727
Földényi László 690
Földes Anna 499–503, 727
Földes Béla 631
Földes Éva 715, 717
Földes Péter 712
Földessy Gyula 112, 401, 604, 641, 673–674, 722, 724, 727
Földi János 401, 407, 601, 605
Földi Tamás 727
Frajnd, M. 714
Fraknói Vilmos 59, 74, 153–155, 410
France, Anatole 354, 623
France, Renée de 218
Franco, N. 187
Frangepán Bernát 390
Frangepán Bertalan 8
Frankenburg Adolf 489, 507
Frankenstein, Valentin Frank von 248
Franyó Zoltán 630, 634–637, 640–641, 723
Freisingi Ottó 69
Freud, Sigmund 547, 554, 569
Fried István 714, 718
Friss Istvánné 728
Frölich Dávid 237, 715
Fuchs Simon 720
Fulbertus 59
Fumano, A. 187
Fükő Boriska 594, 597
Fükő János 594
Fülöp 30
Fülöp Géza 257, 518, 719
Fülöp Ilona 715
Fülöp László 723, 727
Füst Milán 611–612, 725

Gaál Gábor 669, 704, 723, 725–727
Gaal György 700
Gaal József 295

Gabelman Miklós 211, 213
Gábor 61
Gábor Andor 611–612, 614, 622, 641, 669–670, 692, 726
Gábor Áron 476–477
Gábor Ignác 112
Gáborjáni Klára 723
Gáborjáni Szabó Zoltán 723
Gabourd, A. 296
Gábriel Asztrik 144
Gacciola, D. 187
Gácser Imre 31
Gaffiot 5
Gagyi László 640
Gajdenko, P. P. 552, 565
Gál Gizi 640
Gál István 715, 720
Gál Sándor 718
Galambos Ferenc 257
Galambos Lajos 231, 723
Gáldi László 106, 112–113, 115–116, 118, 121, 124, 126, 128, 133, 178, 182, 257, 314, 369, 520–521, 684, 715, 718
Galeotto Marzio 154, 184
Gálfalvi Zsolt 723
Galgóczy Erzsébet 723
Gáll István 723
Galla Endre 723
Gallo, C. 187
Gallois, Léonard 295, 305–307
Gálos Magda 513
Gálos Rezső 146–147, 289, 412
Gálszécsi István 716
Galterius l.; Salterius
Galsai Pongrác 728
Ganfridus 55, 58, 83
Gara Arnold 641
Gara József 378
Garai Gábor 72, 723–725
Garamvölgyi József 519, 541
Garaudy, Roger 302, 306, 690
Garay János 697
Garázda Péter 154
Gárdonyi Géza 397, 499, 515, 721
Gárdonyi Sándor 715
Gárdonyi Zseni 242
Garin, Eugenio 217
Garrone, Alessandro Galante 306
Gáspár Endre 727
Gáti József 714
Gaufridus l.: Ganfridus
Gavril, Scridon 720
Gazdapusztai Gyula 715
Gedő Szeréna 242
Geduly Henrik 662
Geleji Katona István 103, 160, 163–164, 717
Gelléri Andor Endre 613, 650, 671, 722–723, 725, 727
Gellért, Szent 81, 716
Gellért Endre 514
Gellért Oszkár 667, 714, 723
Gellért Sándor 604
Gensonné 311
George, Stefan 674
Georges 5
Georgius 30
Gérard, Walter 305
Gerardus (főesperes) 83
Geréb László, 42, 183, 242, 258
Gereblyés László 723
Gerelyes Endre 723
Gerencsér István 176
Gerevich Tibor 652
Gerézdi Rabán 153, 173–175, 215, 246, 251, 253–254, 258–259, 543, 715–717
IX. Gergely 61
Gergely Gergely 259, 462, 503, 515, 720–721
Gergely Pál 256
B. Gergely Piroska 718
Gergov, C. 723
Gerhoh 140
Gerics József 473, 717
Gerő Győző 717
Gertler Viktor 693
Gertrudis (királyné) 273, 279
Gerskovics, A. A. 714
Gervasius 29–30
Gessler (zenetanár) 595
Géza 469
Géza (herceg) 272
II. Géza 8, 37, 39, 41–42, 64, 69, 267, 269, 271
Gide, André 516
Gide, Charles 302
Gionó 611
Giovanni 183
Giovio, Paolo 183
Girardin, Emile 330
Girnus, Wilhelm 527
Gisselbrecht, A. 723
Giustiniano, O. 187
Glad 25, 47, 75
Glirius, Mathias 218
Gocholchus 50
Goda Gábor 230–231
Godfréd 61, 63
Goethe, Johann Wolfgang 432, 449, 485, 511, 570, 631
Gogolák, Ludwig von 717
Goleniscsev-Kutuzov, Ilja Nikolajevics 218, 717
Gombocz Zoltán 21–22, 26, 44, 219, 412
Gombos Albin 16–17, 36
Gombos Ferenc 264
Gomołka, Mikołaj 209
Gondinet, Edmund 595
Gondos Ernő 712
Gonzaga (da) C. 187
Gorkij, Maxim 242, 251, 257
Gorove István 327
Gortvai, E. F. 723
Gosztonyi János 514
Gottwald, Klement 250
Gozsdu Elek 352, 354, 500
Göllner, Carl 717

Gömöry János 516–517, 721, 727
Gömöri Jenő Tamás 723, 726
Gönczi Imre 712
Görög Demeter 284–285, 287, 289–291
Gött János 718
Gracián, Balthazar 548
Gradinico, G. 187
Gradinico, P. 187
Graf, Arturo 17
Graf Rezső 712
Gragger Róbert 316
Grammont 124, 128
Greguss Ágost 339–340, 342–343, 345–346, 419, 466
Greguss Mihály 419–420, 423
Grezsa Ferenc 259, 534, 701–702, 728
Grifoni, G. A. 187
Gró Lajos 694, 724
Gromó 183–184
Gryczowa, Aloida 209
Grynaeus Tamás 716
Grynäns, Simon 716
Guarnallo, A. 187
Guérin, Daniel 306
Guevara, Antonio 86, 88–89, 91–93, 95–96, 98, 100–104, 210
Gugelweit János 506
Guidi, Benedetto 186–187, 189–190
Guidiccione, G. 187
Guillemin, Henri 308
Guillevic, Eugène 725
Guizot, François 309
Gulácsy Irén 723
Gulácsy Lajos 641
Gulyás István 598
Gulyás József 400
Gulyás Pál 453, 601–606, 632
Gundulić, Ivan 222
Gunst Péter 467, 473, 721
Gurtner Márton 211, 213
Gusztáv Adolf 88
Gusztinyi János 176
Guzmics Izidor László 485, 487
Gündisch, Gustav 716
Gvadányi József 508

Gyagyovszky Emil 610
Gyalogi János 716
Gyapay Dénes 383
Gyárfás Imre 712, 717, 719, 721, 727
Gyarmathy Sámuel 718
Gyenis 641
Gyenis Vilmos 717, 720
Gyergyai Albert 399, 723
Gyertyán Ervin 565, 712, 728
Gyertyánffy György 636
Gyetvai János 622, 726
Gyóni Géza 507
Gyóni Mátyás 3, 17, 19–20, 265
Gyökössy Endre 532
Gyöngyös Iván 622
Gyöngyösi Árva Pál 177
Gyöngyösi Gábor 712
Gyöngyösi István 222–223, 406, 473–474
Györffy György 1, 11, 20, 45, 57, 70, 714–717
Győrffy Miklós 723
György herceg 288
György Lajos 166
György, Szent 148
Győry Aranka 723
Győry Dezső 249–250
Győry János 13, 47, 54, 56, 70, 80, 266
Gyula 44, 47, 75
Gyulai Pál 231–232, 258–259, 314, 316, 339–344, 346–347, 350–351, 397, 424, 426, 464, 466, 489, 510–511, 514, 547, 721
Gyurkó László 714
Gyüker József, Öreg 720, 722

Haan Lajos 701
Hackel Anna 718
Hadrovics László 58, 80–81, 219, 717
Hajdu Győző 723
J. Hajdu Helga 717
Hajdu Henrik 723
Hajdu Nagy János 449–450
Hajdu Péter 219
Hajdu Zoltán 723
Hajnal Anna 609, 723, 727
Hajnal István 60–61, 246, 649
Hajnóczi Dániel 717
Hajnóczy József 409–412, 415, 718
Hajósi Dániel 516
Halasi Andor 685–687, 727
Halász Gábor 231, 363, 378, 513
Halász Laszló 712
Halévy, Daniel 294
Halévy, Elie 326
Halici, Mihail 248
Haller János 699–700
Haller László 178
Halphen, Louis 294
Hamada, Milan 527
Hamann, Gustav 716
Hamar Imre 723
Hammerl Lajos 723
Hanák Péter 259, 467, 477–481, 663, 712
Hankiss Elemér 566
Hankiss János 696, 698
d'Hanriot 305
Hanzó Lajos 718
Haram 26
Haraszti Erika Ágnes 718
Haraszti Éva 520–521
Hardemberg 304
Harsányi István 400, 712
Harsányi Zoltán 491, 721, 728
Hársfalvi Péter 715, 723
Hartmann János 163
Hartyáni Zoltán 460
Haruckern Ferenc 701
Hatos Géza 720
Hatvani István 719
Hatvany Lajos 315–317, 331, 516, 600, 665, 723

Hatvany Lajosné 623
Hausmann Ferenc 489
Havas Adolf 293–294, 314–315
Havas Gyula 679
Havas László 716–717
Háy Gyula 725
Hayeková, Matilda 716
Házi Jenő 506–507, 716
Hazucha Ferenc l.; Kelmenfy László
Hébert 301, 309
Heckenast Gusztáv 295–296, 715
Hegedüs András 381, 723
Hegedüs Ferenc 722
Hegedüs Géza 514, 685, 712, 714, 718–719, 723
Hegedüs Lajos 106, 108, 121
Hegedüs Nándor 256–257, 723
Hegel, Georg Wilhelm 249, 553, 556, 688–689
Hegyi Barna 694
Hegyi Rezsőné 633–634
Heidegger, Martin 547, 552–553, 555–556, 558–559, 561–563, 565, 569
Heinitz 125
Heinrich Gusztáv 248
Hellebrant Árpád 166
Heller Ágnes 549
Heltai Gáspár 173, 181, 220, 258, 353, 540
Heltai György 254
Heltai Jenő 453–454, 611, 641–642, 654
Heltai Jenőné 454
Helvetius 338
Henrik (cseh herceg) 70
Henrik (német császár) 144
Henriot, Émile 304
Herczeg Ferenc 354, 397, 611, 670
Herder, Johann Gottfried 249, 413–415
Hérédia, José Maria de 534
Herényi István 718
Herepei János 103, 160, 165, 260, 716
Hermand, Jost 367
Hermann István 712, 714
Hermányi Dienes József 353
Hérodotosz 154
Herpai Gábor 605
Herskó János 514
Hertzberg 73
Hervay Ferenc 716
Heteu 11
Hetyéssy István 716
Hevenesi Gábor 166–171, 224, 474
Hevesi Sándor 514, 693, 714, 726
Hevesy Iván 616, 619
Hidas Antal 669
P. Hidvégi Andrea 33
Hildnestabné 596
Hiller István 720, 723
Hindy Árpád 290
Hodinka Antal 24, 40–42
Hoffgreff György 247, 716
Hofmannstahl, Hugo von 674
Holbach, Paul Henri Dietrich d' 401, 404–405
Holics Janka 594–599
Holl Béla 716
Holub József 143
Holzmann, Heinrich Julius 166
Hóman Bálint 17–18, 35, 38, 42, 45, 57, 64, 72, 262, 473, 489
Homérosz 189, 602
III. Honorius 62, 270, 281
Hont Ferenc 691
Honterus János 237
Honti János 69
Honti Katalin 714
Hopp Lajos 175, 220, 248, 253–254, 259, 283, 290, 508, 519–520, 527–528, 709, 712–714, 716, 718
Horánszky Lajos 242
Horányi István 718
Horányi Mátyás 254
Horatius Flaccus, Quintus 79, 144, 154, 367, 401, 429
Horgas Béla 727
Horger Antal 700, 702
Horka 44, 47, 75
Hornyák Lipót 619
Hossinger, Karl 527
Hosszu Zoltán 694
Horvát István 395, 417, 484, 488
Horvát Mária 286
Horváth Ádám 408, 416
Horváth Árpád 293
Horváth Cyrill 399
Horváth Ferenc 489
Horváth Ilona 293
Horváth István 285–286, 291
Horváth István Károly 708
Horváth János 56, 63, 106–107, 109–114, 117, 126–127, 140, 153, 179–180, 215–217, 219–220, 232, 240, 243, 251, 289, 319, 321, 323–324, 333, 346, 351, 378, 457–459, 461–463, 465, 665, 668, 673, 698
Horváth János, ifj. 1, 4, 14, 21, 29, 47, 80, 140–141, 275, 473, 518
Horváth Károly 245, 252–254, 256, 258–259, 395–396, 427, 455, 457, 462, 525–526, 528, 714, 720
Horváth Mária 715–716, 723
Horváth Mihály 357, 399, 475–476
Horváth Miklós 712
Horváth Tibor 715
Horváth Zoltán 506–507, 714, 721–723
Hölderlin, Friedrich 601, 606
Hrabovszky Dávid 419
Hrencsik Mártonné 596
Hruz István 516
Hruz Mihály 516
Huba 11, 15, 76
Hubay Jenő 595
Hubay Miklós 720, 723
Hueber Antal 701
Hugo, Victor 339, 503, 505, 719
Hugrin l.; Ugrin
Hunfalvy János 392
Hunfalvy Pál 64

Hunt, H. J. 326
Hunyadi János 715
Hunyadi Mátyás 101, 153–155, 173–175, 183–184, 218–219, 390, 469, 716
Hunyadi Sándor 361, 694
Husserl, Edmund 556
Husz János 148
Huszár (Boér) József 286
Huszár Sándor 723
R. Hutás Magdolna 718
Hübner 177
Hühnerfeld, P. 553
Hülvely István 714
Hviezdoslav, Pavel 260, 510–511
Hyginus 430
Hysce 83

Ibañez, Blasco 704
Ibrányi Mihály 195
Ibsen, Henrik 531, 686
Ignotus Hugó 372, 397, 601, 664, 724
Ignotus Pál 600, 723
Ila Bálint 506, 714
Ilia Mihály 529, 723, 728
Ilku Pál 250
Illés Béla 251, 361, 610, 669, 671, 726–727
Illés Endre 516, 704, 712–714
Illés Jenő 723
Illés Lajos 724, 728
Illés László 252, 254, 258–260, 519, 526–527, 616, 668, 714, 724, 728
Illyés András 178, 224
Illyés Gyula 321, 503–506, 538–540, 570, 608–614, 667, 671, 685, 714, 722–725, 727
Illyés István 175
Imre (király) 13, 15, 26, 37–39, 45, 49, 52, 56, 60, 62, 64, 67–72, 77, 261–264, 266–267, 269, 272, 277, 279, 281
Imre, Szent 143–146
Imre Katalin 254, 260, 527, 668
Imre Lajos 520–521
Imre László 724
Imre Samu 716
Imrédy Béla 367
III. Ince 15–16, 37–38, 57, 63, 262–263, 272–273, 277, 279
IV. Ince 142
Indali Gyula 367
Ioannes 78
Ioannitius 15–16, 37
Ipolyi Arnold 42, 64, 67, 191–192, 264, 467, 700
Irányi István 719
Irinyi József 311, 345, 476
Irmscher, Johannes 218
I. S. mester 155
Isac, Emil 704
Isambert, Gaston 302
Isidorus 142, 278
Isoz Kálmán 78
István (bán) 75, 82
István (nádor) 180
I. István, Szent 9–10, 12, 14, 37, 44, 62, 74, 143, 266, 271, 469
II. István 25, 37, 41, 64
III. István 37–39
IV. István 74
V. István 60, 65, 67
Istvánffy Miklós 194–195, 200, 205
Istvánfi Pál 220
Itóka France 725
Iványi Béla 716, 722
Iványi Ödön 352, 361, 502
Izabella királynő 183, 185
Izbegh 50
Izjaszláv 41–42
Izsák (XIII. sz.) 30

Jáfet 4
Jakab püspök 59, 67, 78, 83, 262, 280
Jakab nemes 49
Jakab Elek 209
Jakubovich Emil 26, 28, 31–33, 55, 57–58, 64–65, 68–71, 80, 262
Jakó Zsigmond 161, 716
Jakucs István 712, 716
Jamblichos 430
Jammes, Francis 678
Jancsó Elemér 285, 704–705, 712, 718, 722–724
Janet, Paul 294, 307
IX. János (pápa) 264
János (érsek) 57, 59, 71, 82, 263, 269, 279–281
János Zsigmond 183–186
Janus (prépost) 83
Janus Pannonius 154–155, 172–175, 216, 218, 470–472, 717
Jaroszláv 40
Jaspers, Karl 558, 560, 563
Jászai Mari 707
Jászai Rezső 295
Jászberényi Tamás 171
Jászi Oszkár 481, 727
Jaurès, Jean 304
Jausz Béla 715–716, 718–719
Jeanne d'Arc 308
Jelenits István 685, 718, 720
Jellačić, Josef 383
Jenei Ferenc 98–99, 190–191, 197, 254, 258, 712, 716
Jenei Imre 694
Jenei Károly 484
Jókai Mór 116, 241, 301, 341–342, 352, 356, 397–398, 421, 462, 464, 466–467, 476, 491–501, 521–523, 544, 697, 707, 720–721
Johannes kanonok 55, 63, 83
Johannes (nobilis) 66
Johannes de Saswar 83
Johannes de Tambaco 145
Joinville, Jean de 264
Jolánta (királyné) 71, 81, 83
Joó Tibor 412, 604

Jorga, Nicolae 723
Jósika Miklós 342, 389–392, 697, 718–720
Józsa János 718
II. József 177, 285, 287, 289, 405, 418, 470
József Attila 115, 120, 230, 251, 257, 259, 465, 546, 559–571, 581, 600–601, 608–615, 655–662, 667, 669, 671, 675, 677, 680, 687–690, 698, 702–703, 708, 722–728
József Farkas 254, 257–260, 483, 527, 663, 668, 710, 724, 728
Józsika Júlia 341
Juhász Ferenc 230–231, 611, 675, 722–726
Juhász Ferencné Szeverényi Erzsébet 255
Juhász Géza 408, 601, 687, 710, 718
Juhász Géza (Újvidék) 720
Juhász Gyula 229–230, 257–260, 529–545, 585, 587, 613, 644–645, 655, 666–667, 673–675, 678, 686–687, 701–702, 722–723, 725
Juhász László 81, 255
Julianus 83, 282
Julow Viktor 259, 401, 403–405, 455–456, 718, 728
Jung 557
Justh Zsigmond 361, 513–514, 721
Justinus 275
Justus Pál 724
Juvenalis, Decimus Junius 144, 202

Kabdebó Lóránt 724, 727
Kabos Ede 451, 623–630
Kabos Ernő 728
Kabos Gyula 694
Kabos Ilonka 623–630
Kacsó Sándor 714, 727
Kádár Zoltán 717
Kaderschajka, G. 709
Kadocsa (vezér) l.; Kadusa
Kadusa 1, 4, 15, 35, 47
Kaffka Margit 516, 613, 666, 723
Kafka, Franz 502
Kaizler Lászlóné Jakó Ilona 633
Kájoni János 175–176
Kákonyi Péter 247
Kalán 59, 72, 75, 277, 280
Káldi János 724
Káldor Miklós 600
Káldy Nagy Gyula 717
Kállay Miklós 604, 648
Kálmán (király) 9–10, 25, 41, 271–272
Kálmán Béla 242
Kálmán Ödön 153
Kálmány Lajos 700, 720
Kalmár György 718
Kálnay Ferenc 622
Kalocsay Kálmán 712
Kálti Márk 473
Kálvin János 218
Kamarás Béla 720
Kamody Miklós 720
Kandra Kabos 64
Kant, Immanuel 404
Kántor Lajos 710, 721
Kanyar József 718
Kapisztrán János 506
Kaposi Márton 724
Kaposvári Gyula 724
Kapuvári Anna 711
Karácsony Benő 725
Karácsony Sándor 604
Karácsonyi Béla 604
Karácsonyi Guido 342
Karácsonyi János 45, 47, 49, 66, 74, 76–78
Kardos László 106, 128, 601, 666, 675–679, 681, 687, 712, 724
Kardos Pál 230, 601, 724
Kardos Tibor 57–58, 70, 146, 154, 172–175, 251, 255–256
Karikás Frigyes 724
Karinthy Frigyes 361, 451, 611, 641–642, 644–645, 654–655, 673, 692, 725, 727–728
Kármán József 177, 412, 458, 512
Karner Károly 716
I. Károly 179–780
III. Károly 469
IV. Károly 144–445
Károly Róbert 143
Károly Sándor 146–147, 149–150, 152, 719
Károlyi Gáspár 182, 715
Károlyi Györgyné 318
Károlyi Mihály 481
Kárpáthy-Kravjánszky Mór 183
Kárpáti Aurél 686
Kárpáti Kelemen 593
Kárpáti Pál 716
Kárpáti Sándor 712
Kassák Lajos 482, 609–612, 620, 644, 667, 669, 675, 684, 722–726
Kassner, Rudolf 655
Kászon József 724
Katapán 42, 45, 50–51, 60–61, 63–64, 71, 82, 261, 280
Káthay Mihály 191–192, 195, 197, 200, 203, 205, 207
Kathona Géza 157
Katona Béla 724, 727
Katona Imre 700, 720
Katona István 71
Katona Jenő 719, 728
Katona József 458–459, 460–461, 706–707, 719
Katona Lajos 700
Katz, E. 452
Kávássy Sándor 724
Kazán István 514
Kazimir Károly 514
Kazinczy Ferenc 178, 257, 283–284, 287, 289, 353, 396–397, 401, 404–408, 410, 415–418, 431–433, 456, 458, 460–462, 487–488, 508, 511–512, 607, 697, 704, 718–719
Kazinczy Gábor, 260, 319, 331, 395, 509
Kázmér (herceg) 73

Kazy Ferenc 159, 179
Kazsdan, A. P. 36
Käfer István 716, 720
Kähler, H. 709
Keanus 36
Keats, John 466
Kecskeméthy Aurél 315, 467
Kecskés András 106, 118
Kecskésné Dobóvári Erzsébet 125–126, 139
Kelemen bán 30
Kelecsényi Ákos 716
Kelemen János 728
Kelemen László 288
Kelényi Ferenc 718
Keleti Márton 695
Kellemen Károly 591
Kellér Andor 722
Kelmenfy (Hazucha) László 490
Kemény G. Gábor 251, 255–256, 258, 724
Kemény József 164
Kemény Lajos 417, 657
Kemény Simon 642, 673, 724
Kemény Zsigmond 335–337, 339–343, 350–352, 397–399, 462, 466, 479, 487, 697, 720–721
Kemp, Robert 304
Kempski, Jürgen 724
Kende János 724
Kenderesi Ferenc 484
Kenéz Ernő 255
Kenyeres Imréné 255
Kenyeres Zoltán 255, 260, 527, 668, 724–725
Képes Géza 251, 255–256, 389
Kerekes Sámuel 284–285, 287, 289–291
Kerékgyártó István 724
Kerényi Frigyes 317
Kerényi Károly 244, 605–606
Kerényi László 716
Keresszegi István 160
Keresztury Dezső 397–399, 449, 519, 720–721, 724, 726
Kerr, Alfred 654–655
Kertész Mihály 692
Kéry Gyula 293
Kéry László 714
Keserű Bálint 103, 260, 718
Keserüi Dajka János 103, 160, 163
Kessel, Patrick 330
Keszler Borbála 716
Keszthelyi Tibor 712
Kesztner Zoltán 702
Ketel 24, 26, 44–46, 51, 74–75
Kézai Simon 4, 244, 282, 471, 473
Khoniates, Niketas 22
Kilényi Irma 530
Kilian, Lucas 99
Kilian, Wolfgang 99
Kindermann, Heinz 721
Kindlová, Hana 724
Kinnamosz, Johannes 19–20, 265
Kinsky Vencel 178
Király István 251, 256, 519, 522, 724
Kis János 507
Kisfaludi Sándor 714, 727
Kisfaludy Károly 424–427, 429–431, 459, 461, 485, 697, 718
Kisfaludy Sándor 258, 289, 291, 461, 512, 697, 718–719
Kispéter András 252, 255, 259, 712, 728
Kispéter Miklós 693–694
Kiss Aurél 714, 724
Kiss Ferenc 106, 255, 258, 531–532, 534–535, 663, 712, 724
Kiss Gyula 714
Kiss Jenő 728
Kiss József (költő) 451–454, 531
Kiss József 243, 253–255, 259, 316, 712, 718, 722, 727
Kiss Károly 395
Kiss Lajos 621–622
Kiss Lajos 252, 712, 724
Kiss Pál 406
Kiss Sándor 724
Kiss Tamás 724
Kjaer 136, 138
Klaniczay Tibor 88–89, 91, 102–104, 140, 157, 172–173, 175, 188, 190, 192, 215–220, 223, 228, 251–259, 464, 478–479, 519, 525, 527, 543, 610, 709–710, 712, 714–715, 717–719, 724, 727
Klaus, Georg 549
Klebelsberg Kunó 651–652
Klein, Karl Kurt 238
Kleinschrodé 523
Klobusiczky András 195
Kloc, Ján 157, 716
Klock, Ullrich 527
Knauz Nándor 22, 55–57, 63–64, 75, 79, 82–83, 147, 277
Kniezsa István 3, 26–31, 712
Kóbor Tamás 451
Kochanowski, Jan 208–209, 222
Koczkás Sándor 526, 541, 608, 614–616, 664, 683, 724
Koczogh Ákos 724
Kocztur Gizella 675, 678
R. Kocsis Rózsa 620
Kodolányi János 603, 650
Kodály Zoltán 604, 649
Kókay György 286, 415, 508, 718
Kollár, Ján 227, 249, 719
Koller József 144
Kollonits Lipót 210
Kolozsvári Grandpierre Emil 612, 728
Kolta Ferenc 707, 712, 714, 724
Koltai Virgil 382
Koltay-Kastner Jenő 176, 220
Kolumbus, Christoforo 217
Komját Aladár 482, 609, 619, 669 – 670, 705–706
Komját Irén 705–706, 728
Komjáthy Jenő 367, 369, 379, 466 701, 721
Komjáthy Miklós 717
Komjáthy Miklósné 517
Komlós Aladár 106, 172, 175, 251, 255–258,

260, 370, 398, 400, 451, 462–464, 467, 526–527, 616, 641, 662, 672–675, 712, 715, 722, 724, 728
Komlovszki Tibor 85, 543, 714, 716, 720–721
Komor Ilona 718
Komnenosz, Andronikosz 38
Komnenosz János 37
Komócsin Zoltán 712
Komoróczy Géza 724
Koncz József 162–163
Konfucius 404
Konstancia királyné 70
Konsztantinosz Porphyrogennetosz 23–25, 33, 264
Kónya Judit 714
Kónya Lajos 231
Kopál, Ján 709
Koppány 10
Kopré József 724
Korcán 11–12
Korda Sándor 692
Koren Emil 656
Korláth 49
Koroda Pál 363, 372, 378
Sz. Koroknay Éva 716
Koroknai Zsuzsa 724
Korvin János 390
Kós Károly 705
Kosáry Domokos 714
Kossovits József 405
Kossuth Ferenc 640
Kossuth Lajos 311–312, 326, 382–383, 456, 475–476, 489
Kostyál István 290
Kosztolányi Dezső 128, 257–258, 361, 451, 503–506, 516, 530–539, 546, 557–559, 561, 563, 566–567, 569–570, 607, 609, 641–642, 644, 648–649, 654, 666–668, 673–675, 683, 686–687, 704, 723–727
Kótay Pál 716
Kotvan, Imrich 226
Kovách Zoltán 716
Kovachich Márton György 719
Kovács Endre 208–209, 328, 716–717, 721
Kovács Ferenc 693, 698–699, 717
Kovács Győző 512, 528, 714, 718–719, 721, 724
Kovács Ilona 724
Kovács József 255, 622, 714–715, 720, 724
Kovács József 210, 258, 507, 716
Kovács Kálmán 259, 462–463, 466–467, 488, 491, 720–721, 724
E. Kovács Kálmán 725
Kovács Magda 509
Kovács Pál 381–383, 720
Kovács Sámuel 490
Kovács Sándor 662
V. Kovács Sándor 155, 173, 215, 220, 246, 255, 259, 525, 699–700, 708, 710–713 715–717, 724
Kovács Sándor Iván 247, 260, 713
Kovács Zoltán 718, 720
Kovacsics József 506, 714
Kovacsóczy Farkas 710
Kovacsóczy Mihály 431
Kovalovszky Miklós 139, 256, 258, 724, 726
Kozma (püspök) 83, 277
Kozma Andor 378, 451–452, 624–625, 644, 656
Kozma Béla 717
Kozma Dezső 713, 721, 724, 727
Kozma István 453
Kozma Sándor 451
Kozocsa Sándor 311, 714, 719, 724
Kőhalmi Béla 572, 724
Kőhegyi Mihály 714, 717–720
Kölcsey Ferenc 258, 312, 337, 418–423, 457, 459, 461, 465, 487, 512, 547–548, 550–551, 566–567, 586, 697, 719
Köleséri Sámuel 718
Könyves Kolonics 702
Köpeczi Béla 253, 256, 525, 709, 724
Kőszeg Ferenc 721
Kövendi János 208, 210
Kövesdi Pál 717
Krajevszki Gizella 714
Kraszewski, Józef Ignacy 259, 721
Kreil Antal 410
Krejči, Karel 720
Kresling, Johannes 716
Kresznerics Ferenc 485, 488
Kriaras, E. 525
Kristó Nagy István 724
Kristóf György 448–449, 724
Kriza Ildikó 713
Kriza János 231–233, 700, 719
Krman, Daniel 227
Krohn, Julius 602
Krohn, Kaarle 602
Kroiszosz 154
Krúdy Gyula 352, 361, 451, 463, 608, 610, 706, 722–725, 728
Krúdy Mária 724
Kubáni, Ludovit 389–392
Kubinyi András 718
Kubinyi 641
Kulcsár István 179, 284–285, 287–291
Kulcsár János 724
Kulcsár Kálmán 549
Kulcsár Péter 717
Kulcsár Zsuzsanna 717
Kun Dániel 424
Kuncz Aladár 613, 704–706, 723–724, 728
Kund 75, 80
Kunfi Zsigmond 481
Kung Fu-ce l.: Konfucius
Kuntár Lajos 719
Kunszery Gyula 260, 511–512, 719, 724
Kupcsay Felicián 648
Kurcz Ágnes 181, 704, 717
Kurszán 75
Kusý, Ivan 527
Kutasi György 718
Kuthy Lajos 509
Kündü 11–12
L. (travisi magister) 57

Lalata, A. 187
Lahautiere 310
Laborc (vezér) 25–26, 30
Laborde 78
Labracherie, Pierre 306
Labrousse, Ernest 476
Lackó Miklós 467, 480, 482
Laczkfy István 179
Lackner Ádám 211, 213
Lackner Kristóf 210–214, 506, 716
Laczkó Géza 704
Laczkovics János 410
Lacretelle 295–296, 523
Lactantius Firmianus 202, 207
Ladányi Dezső 632, 635
Ladányi Mihály 723
Lafayette, Maria Joseph 297, 299, 303, 308, 314, 330
Laffitte 303
Lahner György 476–477
Lajos, Szent (francia király) 264
I. Lajos (magyar király) 63, 143, 145, 471
II. Lajos 716
VII. Lajos 16–17
XVI. Lajos 297, 300, 308
Lajos Ferenc 155
Lajos Fülöp 303, 308, 314, 327
Lajta Andor 691
Lakos Katalin 724
Lakatos László 451
Lakatos Péter Pál 726
Lám Frigyes 381
Lamartine, Alphonse 295, 304, 313
Lambrecht Kálmán 384
Lamennais, Hugues Félicité Robert de 327–328, 331
Lameth, Charles 330
Lampel R. 384
Landrovics István 177
Láng József 616, 687
Lang, Georg 166
Lante, T. 187
Lányi Ernő 630
Lányi József 411
Lányi Viktor 691
Laponneraye, Albert 306–307
Laski Jeromos 392
I. (Szent) László 9, 25, 37, 66, 153, 143
III. László 71, 82, 264, 267, 272
IV. László 67
László Gyula 79
László Lajos 724
László Zsigmond 106, 109, 120, 127–128
Lauček, Dano Zaboj 391
Laurencius (kanonok) 83
Laurentius (1221-ben) 27
Lauretta (prof.) 526
Lavotta Rezső 628
Lázár István 715
Lázár János 178, 224
Laziczius Gyula 121
Lechner 631
Leconte, Lisle de 534
Lederer Emma 54, 246, 266, 269, 724, 274
Lefèbvre, G. 306
Lehel (vezér) 15, 47
Lehoczky Gergely 718
Lékai János 622, 726
Lénárd Sándor 655–656
Lendvai Ernő 324
Lendvai Lili 640
Lengyel Balázs 724
Lengyel Béla 259, 728
Lengyel Dénes 491, 522
Lengyel Géza 259, 728
Lengyel József 621–622, 669, 720, 723–724
Lenin, V. I. 481, 688–590
Lentvoray Pál 157
Leonardi, A. 187
Leone, G. F. 187
Leone, M. 187
Leroux, Pierre 310
Leroy, Maxime 302
Lessing, Gotthold Ephraim 259
Lesznai Anna 673, 675, 724, 726–727
Leuze, Uranelt de (álnév) 306
Leval, André 295
Levasseur, R. 305–307
Lévay József 664, 721
Lewis, Jacobus 692
Liefde, C. L. de 326
Ligeti Lajos 22, 525–526
Lilienfeld 548
Lilienberg Sándor 719
Lindsay, Vachel 692
Lipót 177
I. Lipót 420
Lippai György 717
Lippai János 717
Lipsius, Justus 88
Lipták Gábor 713
Lirai Miklós 145–146
Lisle, Claude-Josepf Rouget de 499
Lisznyai Kálmán 340
Liszt Ferenc 490
Lisztes László 713
Litavin, G. G. 36
Ljungdal, A. 724
Loránd Imre 713
Lórántffy Zsuzsanna 96, 100
Lorca, Garcia 611
Lombardus, Petrus 140
Losonci Miklós 714
Losonczy Anna 189, 178
H. Losontzi István
Lote 121, 124
Lothár (császár) 55, 69–71
Lotz, John 527
Louvancour, Henri 326
Loyolai Szent Ignác 548
T. Lovas Rózsa 724
Lovassy László 19, 421, 423, 489
Lovászy Márton 720
Lovik Károly 354, 451
Löbl-Láng Árpád 607
Lőkös István 719

Lőrinc ispán 13
Lőrincz Loránd 617
Lőrincz Péter 607
Lucanus, Marcus Annaeus 144
Lukács (esztergomi érsek) 56–57, 70
Lukács (orvos) 627
H. Lukács Borbála Gedő Andrásné 254, 706, 714, 725
Lukács György 379, 396, 462, 482, 546, 553, 608, 665, 689–690, 713–714, 722–726, 728
Lukács Lajos 509, 720
Lukács Sándor 383, 476–477
Lukácsy Sándor 242, 253–255, 259, 293, 296, 396, 713–714, 717, 719, 721, 728, 424, 455, 483, 520–521, 524
Lukinich Imre 326
Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 690
Luther Márton 473, 656–662
Lux Anna 489
Luxemburgi Zsigmond (császár) 148, 153, 216–217, 219

M. (custos) 83
Mac Intyre A. 725
Macartney, C. A. 18
Macaulay, Thomas 357
Macedóniai László 245, 708
Machek Gusztáv 293
Macheropio, N. 187
Macone, R. 187
Macrobius 201, 205
Mácza János 618–619
Madách Imre 242, 257–258, 366, 397–399, 460, 462–463, 465–466, 601, 603, 706, 720–721
Madách Borbála Anna 721
Madách Gáspár 191–912, 197–198
Madarász Emil 412, 610
Maday Gyula 532
Mados György 288
Madzsar Alice 620
Madzsar Imre 77
Maeterlinck, Maurice 675
Magdics Klára 110, 113, 128
Magno, A. 187
Magno, C. 187
Magóg 3–4, 46, 75
Magoss Olga 598
Magyarországi Sándor 144
Mailáth János 242, 395
Maillard 297
Maiorescu, Titu 721
Maistre, Joseph de 304
Maitron, Jean 302
Majakovszkij 257, 612, 619
Majewski, Alfred 393
Major Ervin 719–720
Major István 250
Major János 725
Major Nándor 713
Majtényi Mihály 607, 728
Majthényi Miklós 595–596
Majthényi Miklósné 596
Makay Gusztáv 714, 720
Makedóniai Fülöp 4
Makk Károly 695
Makkai Árpád 694
Makkai László 140
Makkai Sándor 603–604
Makoldy István 634
Makoldy János 634
Makoldy László 634
Makoldy Lászlóné Újvári Terézia 634
Makoldy Margit 633, 639
Makoldy Mihály 634
Makoldy Miklós 631–636
Makoldy Miklósné Szőke Berta 634
Makoldy Sámuel 633–634
Malipiera, O. 187
Malonyai Dezső 451
Mályusz Elemér 177, 182, 715
Mályuszné Császár Edit 509–510, 514, 719–721
Manasses, Konstantinos 17
Mancini, F. 187
Manetta 189
Manfred, A. Z. 305
Mann, Heinrich 654–655
Mann, Thomas 354, 654–655, 725
Mannetta, B. 187
Manuel (görög császár) 7, 17, 22, 36–39, 303
Manzoni, A. 218
Már Péter 418
Marat 300–301, 305, 307–308, 311, 313, 332–333
Marczali Henrik 264, 271, 274
Marcellini, V. 187
Marcellus (kanonok) 83
Marcus Aurelius 86, 89, 96
Margit (Velek leánya) 75, 82
Margócsy József 491, 523, 607, 713
Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet 491, 523
Mária Terézia 177
Máriássy Félix 694–695
Marinetti 619
Mark, Thomas R. 719–720
Márki Sándor 59, 640
Márki Zoltán 720
Markievicz 710
Markó Árpád 718
Markos András 716
Markov, Walter 306
Markovics Rodion 704
Markovits Györgyi 259, 725, 728
Márkus István 720
Márkus László 617, 620
Markusovszky Sámuel 419–421
Marmitta, G. 187
Marosi Péter 720
Marót (honf.) 76
Marót Károly 325
Maróthy János 713
Maróti Lajos 713, 725
Martelli, V. 187

Martinkó András 106, 112, 255, 259–260 383, 491, 520–521, 526, 709–710, 713–715, 718–719, 722, 725, 727
Martinovics Ignác 290, 404, 408–409, 411, 413
Martinus (kápt. jegyző) 55–56
Martinus (kanonok) 83
Martio, Alessandro 189
Márton József 407
Márton László 725
Mártonffy Márton 384
Marullus, M. T. 218
Marx, Karl 217, 310, 549, 688, 690
Marzio, A. 187
Masznyik Endre 656
Máté (pap) 61
Mathiez, A. 306, 311, 313
Matl, Josef 714
Matolcsy Andor 694
Mátrai László 526, 716
Mátyás (eszt. érs.) 60
Mátyás Flórián 37, 60, 66, 81
Mátyus István 718
Maver, Giovanni 218
Maxai Előse Péter 163
Maximus Confessor 140–142
May István 166
Mayerhold 618, 620
Mazzini, Andrea Luigi 332
Mazzini, Giuseppe 332
Mécs László 517, 569, 609, 705
Medgyesi Pál 160
de Medici, Lorenzo 217
Mednyánszky László 393
Megyer Szabolcs 727
Mehring, Franz 689
Meleagrosz 154
Melich János 25, 30, 55
Melicherčik, 226
Méliusz Juhász Péter 605, 716
Méliusz József 725
Meltzl Hugó 721
Ménmarót 20, 23, 36, 46–48, 50–51, 76
Menon 330
Méreiné Juhász Margit 721
Merényi Oszkár 232, 258, 419, 527
Merhán Miklós 511
Merlo, Y. 187
Meunier 641
Meštan, Antonin 716
Mészáros (katona) 285, 291
Mészáros Ede 279
Mészáros István 246, 716, 718
Mészöly Gedeon 146
Mészöly Miklós 725
Metternich, Klement 314
Meucci, A. 725
Mezei József 259, 462, 515, 720
Mezei Márta 242, 257, 259, 283, 455
Mezey László 140, 246, 255, 699, 717
Mezősi Károly 258, 325, 520–521, 719
Michael (custos) 83
Michalchová, Milena 226
Michelangelo 187–188
Michelet 295, 304, 313
Migne, Jacques-Paul 22
Mignet 294–295, 304–305, 307, 313, 315, 523
Mihály (custos) 280
Mihály (pap) 59, 78
Mihály Gábor 311, 715
Miheleji István 720
Mika Sándor 2, 4–6, 21
Mikes János 290
Mikes Kelemen 224–225, 283–291, 353, 527–528, 544, 716, 718
Mikes Lajos 647, 649–650, 652–653, 722
Miklós (esztergomi érsek) 64
Miklós (ispán) 78–82
Miklós Andor 649, 652
Miklós Jutka 645
Miklós Pál 252, 255, 525
Mikó Imre 719
Mikszáth Kálmán 257, 352–362, 392–394, 397, 419, 421, 466–467, 500–501, 522, 544, 697, 706, 720–721, 728
Milano, G. 187
Milkó Izidor 257
Milne, A. A. 655
Milotay István 654
Milotay Nyilas I. 160
Milton, John 172
Mina (da la) P. 187
Minárik 226
Minosloy (vezér) 42
Minoszláv I.; Minoszloy
Mirabeau 295, 298, 301, 311, 333, 523
Mišianik, Ján 226–228, 249, 251, 257, 716
Miskolci Csulyak István 160–161, 258
Miskolczi László 147
Mitard, Stanislas 306
Mitsotakis, Johann K. 2, 5
Mocenico, T. 187
Mocko, Ján 226
Mócsy, A. 16–17, 19
Mód Aladár 725
Módis László 161
Moesch Lukács 178
Mohay Béla 714
Molecz Béla 242
Molino, M. 187
Molleville, Bertrand de 304
Molnár Béla 449–450
Molnár Erik 264–266, 467–468, 470–473
Molnár Ferenc 361, 453, 641–642, 664, 686, 723
Molnár György 510, 721
Molnár István 693
Molnár János 178
Molnár József 714, 716, 718
Molnár László 713
Molza F. 187
Mons 186
Montesquieu 302
Montgaillard 304, 306
Moór Elemér 3

Moór Péter 622
Mór (püspök) 246
Móra Ferenc 607, 609, 671
Móra László 523
Morange, Georges 302
Moravcsik Gyula 3, 17–19, 24, 36, 140, 142
Móric 162
Móricz Miklós 594, 725
Móricz Virág 596–597, 599
Móricz Zsigmond 257–259, 352, 361 399–400, 452, 463, 482, 501, 503, 505, 517, 594–599, 608, 610–611, 649, 651–652, 664, 666, 668, 670, 686, 704, 706–707, 612–614, 722, 725–726, 728
Morier, Henri 117, 121, 132
Morus Tamás 518
Morvay Gyula 250
Mossóczy Zakariás 716
Mounier 329
Moys 77
Mozart, Wolfgang Amadeus 606
Mstislav 42
Mucsi Józsefné 719
Munkácsi Bernát 22, 264
Munkácsy Magdolna 725
Muray Károly 595
Muszty László 707
Mügeln, Henrik 41
Müller, Joachim 710
Müller Klára 707
Müller Lipót 315
Münz, Rudolf 618

N. (kanonok) 83
Nácsa Klára 727
Nacsády József 515
Nádasdi István 288
Nádasdy Kálmán 694
Nádasdy Tamás 157, 191–192, 197, 200, 205
Nádasi János 171
Nádass József 619
Nagy Andor 726
Nagy Barna 716
Nagy Endre 600
Nagy Gábor 400, 405
O. Nagy Gábor 242
Nagy Ignác 311
Nagy István 727
Nagy Iván 48, 638
Nagy Károly 330
Nagy Lajos 219, 230, 257, 361, 504–506, 610–611, 613–614, 671, 726, 728
Nagy László 611, 716, 722–723
B. Nagy László 260, 527, 668, 695, 713, 725
K. Nagy Magda 251–252, 254
Nagy Miklós 259, 397, 399, 462–463, 466, 491, 522, 525, 707, 713, 720–722
Nagy Miklós (XIX. sz.) 293, 393–394
Nagy Olga 713
Nagy Pál 725
Nagy Péter 251, 255, 257, 259–260, 519, 522, 526–527, 591, 615–616, 668, 670, 714, 725, 728
Nagy Sámuel 401
Nagy Sándor (görög uralkodó) 4, 19, 73
Nagy Sándor 721
P. Nagy Sándor 339
Nagy Zoltán 191, 667, 673
Nagy Idai András 715
Naláczi József 176
Naményi Lajos 166
Nánási Fodor Pál 177
I. Napoleon 295, 306, 312–313, 405, 413
Nápolyi László 148
Náprági Demeter 195, 716
Náray György 175, 717
Naszódi Zsigmond 720
Navagiero, A. 187
Necker 296–298
Nedeliczi Vályi Mihály 718
Négyesy László 399, 451, 530, 532
Némedi Lajos 178, 715, 719, 725
Neményi Ambrus 513
Nemes István 703–705, 725
Nemes Székely János 718
Nemeskürty István 257–258, 691–695, 714, 717–718, 725, 728
Németh (plébános) 593
Németh Andor 619, 703
Németh Antal 721
Németh G. Béla 255–256, 259, 351, 369, 462–464, 467, 479, 519, 546, 715, 721, 725
Németh Gyula 23–24, 26, 44, 219, 716
Németh Lajos 259, 462
Németh László 106, 112–113, 504–505, 513, 602–606, 608–610, 613, 671, 706, 713, 722, 725
Németh Miklós 255
Neruda 612
Nettement, Alfred 304
Neuser Ádám 218
Ney Klára 721
Nicholaus (kanonok) 83
Nicoara, Mircea 725
Niederhauser Emil 476, 714, 719
Niemeyer, Max 553
Nietzsche, Friedrich 531–532, 556, 601, 673
Nino (de) N. 187
Nizsalovszky Endre 431
Nobécourt R.-G. 330
Nógrádi Pap Gyula 378
Nógrádi Sándor 728
Novák István 289
Novello, L. 187
Novomeský, Laco 250
Nowak, J. R. 725
Nunco (kanonok) 83
Nyéki Vörös Mátyás 258, 507
Nyerges András 725
Nyilas István 247
Nyilas Márta 719
V. Nyilassy Vilma 259
Nyírő József 694, 705
Nyírő Lajos 251–256, 519, 709, 713, 725
K. Obermayer Erzsébet 245

Odo de Deogilo 16–18
Oesterley, Herrmann 699–700
Oineüsz 154
Ojtozi Eszter 717
Okáli, Daniel 527
Oláh Gábor 532, 673, 667, 724, 727
Oláh Miklós 154, 710
Oláh Sándor 641
Olosz Katalin 713
Oltványi Ambrus 255, 395–399, 510, 520–521, 525, 528, 721
Oltyán Béla 725
Oluptulma (kumán vezér) 24, 26, 44–46, 75
Omaszta Gyula 638
Omaszta István 632, 636, 638–639
Omaszta Lajos 634–636, 638
Ond (vezér) 44–45, 51
III. Orbán (pápa) 56
Orbán Balázs 700
Orczy Lőrinc 178, 415
Orificio, R. 187
Ormis, Ján V. 392
Orosz József 719
Orosz László 259, 455, 719
Ortutay Gyula 242, 251, 700, 713, 725
Ostrogorsky 7, 9–10, 19–20
Osvald, František Richard 720
Osvát Ernő 482, 536–537, 647, 654, 665
Osváth Béla 255, 259–260, 462, 527, 663, 668, 714, 723–725
Osszián 485
Otrokocsi Fóris Ferenc 238
Ottlyk György 701
Otto Ferenc 725
Ottokár 143
Ound 45–46
Ousand 24, 44
Óváry Lipót 183
Ovidius Naso, Publius 144, 154, 167
Owen, Robert 314, 327
Ozorai Imre 258
Öd vezér l.: Eudu
Örkénd 22
Örley István 725
Ősbő 12, 14–15, 43, 46–49, 66, 76, 80

Pace, P. 187
Pach Zsigmond Pál 470
Paczkó Ferenc 418
Padányi Biró Márton 177
Padovana, Gianetta 190
Paduai Antal 145, 147
Pais Dezső 1–7, 11, 15, 19, 21–25, 33–35, 40, 42–45, 48–49, 54, 68, 76, 80–81, 158, 178, 264, 279, 649, 716, 718, 727
Pákh Albert 397
Paku Imre 714
Pál (prépost) 261
III. Pál pápa 183
Palágyi 372
Palasovszky Ödön 617, 619–620
Palásti László 721
Páldy Róbert 714–715
Paleogus, Jacobus 218
Pálffy Albert 315, 318–319, 327
Pálffy Endre 720
Pálffy Fidél 423
Pálffy János 701
Pálffy Károly 397, 411
Palkó István 725
Pallós Kornél 176
Pálmai Kálmán 713, 717, 719, 721, 725, 727
Palóczi Edgár 291
Pálóczi Horváth Ádám 243, 257, 407
Palóczy László 311
Palocsay György 224
Pályi András 721, 725
Pamlényi Ervin 467
Pándi Pál 215, 217, 252, 258–259, 319, 321, 325, 327–328, 381, 396–397, 455, 484, 519, 525, 712–713, 719, 724, 726
Pántzél Dániel 290
Pap Károly 516, 649–650, 725, 728
Pápai Páriz Ferenc 224, 238, 716, 778
Pápai Sámuel 216
Pape 18
Papp Dániel 361, 720
Papp Ferenc 713
Papp Géza 208
Papp Károly 613
Papp László 507–508, 715
Papp Zoltán 725
Pašiaková, Jaroslava 713, 725
Passuth László 713
Pásztor Árpád 648
Pásztor Béla 609
Pásztor Emil 721
M. Pásztor József 725
Pásztory Tibor 394
Pata (X. sz.) 21, 44
Pataki Bálint 725
Pataki Ferenc 301–303, 520–521
Pataky Dezső 728
Patyi Sándor 255
Paulay Ede 510, 514
Pauler Gyula 8, 37–38, 40–41, 49, 55–57, 59, 67–68, 70–72, 83, 269
Paulini Béla 641–642
Paulus 30
Pauly, August 16–17, 23
Paur János György 212, 214
Paur Orsolya 212, 214
Pavesi, C. 187, 189
Pavlovic, Teodor 718
Payr Sándor 657, 659–660, 662
Pázmány Péter 178, 286, 472, 538
Pearson, Talcott 549
Pech (pap) 77
Pechsa („Péter") 77
Péchy Jenő 98
Péczeli József 718
Péczely László 106, 113–116, 128, 130, 132–133, 260
Pejović, Danilo 725
Péleusz 154
Pellegrino, G. 187

Péntek (pap) 30
Penther 417
Perecsenyi Nagy László 489
Pereszlényi Pál 177
Perliczi Dániel 178
Perloth Csaba 641
Pernesz Gyula 721
Persius Flaccus, Aulus 144
Perugiai Bernát 62, 67
Pesti Gábor 180
Péter (egri püspök) 73, 83, 262
Péter (győri püspök) 51, 59–60, 64, 67–78, 82, 276–278, 280–81
Péter (veszprémi püspök) 55
Péter (esztergomi prépost) 51, 55–57, 59, 63–64
Péter mester (esztergomi prépost) 219, 244, 261–282, 716
Péter (szfvári prépost) 55, 58–59, 61, 71
Péter (esztergomi kanonok) 83
Péter (szfvári kanonok) 59
Péter (kancellár) 63
Péter mester (ismeretlen) 63–64
Péter mester (Anonymus. l.: még Torda ppök és Péter győri ppök) 1–84, 261–282
Péter (Miksa fia) 262
Péter László 260, 529, 540–542, 714, 725, 728
Peterdi Andor 610
Péterfy Jenő 258, 349, 351, 363, 365–366, 375, 397, 500, 510
Péteri Takáts 289
Petelei István 352, 354, 500
Pethe Ferenc (Kisszántói) 508, 720
Pethle l.; Péter (győri ppök)
Petho (kanonok) 83
Petőcz Pál 725
Petőfi Sándor 219, 232, 242, 252, 254, 257–260, 293–333, 335, 337–338, 340, 342, 344–345, 348, 350–351, 371, 366, 376, 381–382, 396, 408, 455–456, 459–461, 465–466, 475–476, 489–490, 503–505, 509, 511, 516, 520–521, 523, 536, 538, 544, 604, 611–612, 685, 702–703, 718–719, 721
Petőfi Zoltán 719
Petrarca, Francesco 187–188, 217, 220, 512, 543
Petri Mór 633–634
Petrik, Wladimir 527
Petrolay Margit 713
Petrován Oszkár 713
Petrovich Ede 146, 649
Petrőczi Kata Szidónia 224
Petrus (bolgár uralkodó) 15–16, 37
Petrus (nemes) 29
Petrus Anglicus 147
Petz Margit 641
Pexa l.: Pechsa
Pexenfelder, Michael 170–171
Pécseli Király Imre 182, 258
Philipposz (gör. uralk.) 19
Piaget 548
Pikay István 721
Pikler 631
Pilinszky János 725
Pillot 310
Pinelli 184
Pingand, Léonce 306
Pino, B. 187
Pintér Jenő 140–142, 172, 221, 455, 462, 696, 698
Pintus, Kurt 570
Pioro, Gabriel 306
Piotrowsky, S. A. 302
Pirnát Antal 88, 102, 104, 174, 192, 196–197, 215, 218, 220, 255, 258–259, 543, 718
Piscator, Erwin 618–620
Pišut, Milan 709
Pitroff Pál 381
Planckenauer János 165
Platón 187, 550
Plautus, M. 144, 202
Plehanov, Georgij 690
Plinius, ifj. 144
Plutarkhosz 154, 167
Pócza 110
Podhradszky József 429
Podiano, M. 187
Pogány Gusztáv 517
Pogány László 630
Pogány Péter 257
Poggio, Francesco Bracciolini 715
Poggio, G. 187
Poitou 338
Póka Gyula 595
Pokorny, Rudolf 389–392
Polgári Mihály 177
Polivkaú, Jiří 389, 391–392
Pomogáts Béla 255, 260, 527, 606, 668, 705, 725
Pompéry János 381–383
Pongrác (nemes) 30
Pongrácz István 392–394
Pongrácz Jenő 394
Pongrácz Ludmilla Zmeskál Zoltánné 394
Ponith (ispán) 60
Ponori Thewrewk József 395
Ponteil, Félix 302
Pope 288, 405
Popovic, Anton 527, 708–709
Pór Péter 363
Possevino, G. B. 187
Poszler György 260
Potocki 222
Pottier, Eugène 327
Pousa (kanonok) 83
Pouthas, Charles H. 476
Pölöskei Ferencné l.: Varga Rózsa
Pösténvi, Ján 226
de Pradt 304
Prágai András 88, 91–92, 96, 98–104, 196
Pray György 78, 412
Pražák, Emil 710
Pražák, Richard 719
Preckenfeldt, Franz 170

Premaxrini, G. 187
Prohászka János 721, 725
Prohászka Lajos 601, 603
Prokop Gyula 192, 716
Prudhommeaux, Jules 302–304, 307
Proudhon, Pierre Joseph 302, 314, 523
Proust, Marcell 516, 722
Ptolemaiosz 19
Pueto, A. 187
Pujmanová, Marie 250
Pukánszky Béla 235, 725
Pukánszkyné Kádár Jolán 256
Pulszky Ferenc 719
Puskin, Alekszandr 494, 531
Pusztai Gyula 721
Putilov, B. N. 713

Quénisset 314
Quintilianus, Marcus Fabius 415

Rába György 255, 259–260, 527, 663, 668, 725
Rabaud 330
Rabener, Justus Gottlieb 166
Racine, Pierre 503
Rácz István 509
Rácz Lajos 176
Ráday Gida 224
Ráday Gedeon 283, 415
Ráday Pál 177
Radnóti Miklós 538–540, 572–590, 608–609, 611–612, 614–615, 671, 675, 703–704, 722–723, 725–728
Radnóti Miklósné 573, 725
Radó György 257, 691, 721, 725
Radó Polikárp 147–148, 717
Ráduly János 720–721
Radvánszky Albert 657
Radvánszky Béla 191, 198
Radvánszky János 224
Radványi Géza 693
Raffay Sándor 657
Rajka László 85, 88–99
Rájnis József 416, 429
II. Rákóczi Ferenc 92, 99, 175–176, 224, 227, 243, 283–288, 290, 359, 470–471, 527
I. Rákóczi György 88, 96, 98, 100–101, 195–197
II. Rákóczy György 160–161, 164
Rákóczi József 288
Rákos Péter 526, 708, 725
Rákos Sándor 723–725
Rákosi János 208
Rákosi Jenő 397, 399, 654
Rákosi Viktor 378, 467
Rakovsky, Martin 249
Ramasetter Vince 593
Ramat, Raffaello 526
Ranc, Arthur 332
Ránki György 467, 480, 482
Ranódy 694
Raspail 330
Rassy Tibor 721
Rát Mátyás 415, 417–418, 508, 718
Ráth Károly 59
Ratke, Wolfgang 248
Rátz Bálint 288
Rauch András 210
Rawinski, Marian 725
Rayda Frigyes 727
Rázsó Gyula 714
Read, H. 725
Rebreanu, 704, 722
Redl Károly 716
Regino 275
Reinitz Béla 628–629
Reitz Antal 601
Rejtő István 255, 257, 419, 721, 728
Rejtő Jenő 616
Rem György 163
Remarque 704
Rembrandt 503
Reményi, Joseph 714
Remenyik Zsigmond 612–613, 619–620
Remenyik Zsigmondné 619
Remete László 725
Renard, J. 354
Renhoffer Frigyes 145
Renouvier, Charles 309
Rényi Péter 713
Repszeli László 179
Reseta János 490
Réti Tamás 516
Rév Mária 721
Révai József 460–461, 512, 719
Révai Miklós 287–289, 291, 416, 458, 718
Révay Péter 192, 200, 205, 238
Révay Vilmos 191–192
Reuss Gusztáv 391–392
Reuss, Ludovit 389, 391
Reychman, Jan 527, 716
Rexa Dezső 724, 727
Réz Pál 257, 713–714, 725
Rezik János 224, 517
Révész Béla 482, 664, 673, 726
Révész Imre 177, 716–717, 725
Reviczky Ádám 420
Reviczky Gyula 352, 367, 379–380, 461, 466, 550–551, 566–567, 599, 639, 701, 720
Rhédeyné 404–405
Rhenanus, Beatus 472
Ribay György 718
Richter Ede 157–158
Rictus, Jehan 536
Riedl Frigyes 291, 351, 397
Rietaler, Mathias 285
Rietaller Mátyás 289
Rigó László 255, 335, 400, 491, 710, 713, 721–722, 727–728
Rilke, Rainer Maria 674
Rimay János 87–88, 91, 103–104, 159, 190–192, 194–208, 220, 472–473, 544
Rimay Krisztina 192
Rippl-Rónai József 724
Ritigliario, Gf. 187
Ritter Márton 716
Rittershausen Konrád 165

Rivarol 304
Roa, Martin de 171
Robertus (anglicus) 59, 64, 83
Robert (esztergomi érsek) 59, 61–63, 72, 82
Robespierre, Charlotte 306
Robespierre, Maximilien 301, 305–307, 309–311, 315, 317, 330, 332
Robiolio, S. 714
Robotos Imre 713
Roche, Achille 305–306
Rockenstein Lipót 449–450
Rockenstein Mihály 448–449
Rodin, A. 531
Roederer 304, 330
Rogerius 60, 72
Rolland, Romain 704
Roland Madame 301, 333
Román János 622
Rónai Béla 713
Rónai Mihály András 714
Rónay Dénes 692
Rónay György 397–400, 684, 714, 717, 719, 721, 728
Rónay László 725, 727–728
Ronsin 301
Rosa, Alberto Asor 475
Rosenbaum, Karol 260
Rosszijanov, Oleg 726, 728
Rost, Johann Leonard 166
Rotarides Mihály 216, 471–472, 716
Rotarides István 158–159
Roth, Erich 718
Rottenbiller Lipót 490
Roucher 312
Rousseau, J.–J. 404
Rousselot, Jean 720–721
Roux, Jacques 304, 307, 309
Roux, P. C. 296
Rorario Jeromos 183
Royer Pál 167
Rozvány Erzsébet 257, 448
Rozvány György 448
Rózsa Sándor 582
Rózsa Zoltán 715
Rózsavölgyi 490
Rozsnyai Ervin 713
Rökk-Richter 698
Röthi Orbán 195
Rubinyi Mózes 394, 451, 723, 725–726
Rude, Fernand 302–303
II. Rudolf 212–213
Rudnyánszky Gyula 367
Rufinus 170
Rugonfalvi Kiss István 633
Ruma Károly György 418, 490
Rusvay Tibor 607, 728
Ruszti Gyula 641
Ruzan 390–392
Ruzicska, Paolo 696–698, 714
Ruzsiczky Éva 719

Saavedra, Fajardo Diego 100
Sabatier, Robert 725
Sadoul, Georges 692
Sáfrán Györgyi 257, 448
Sáfáry László 726
Sági István 719
Saint-Etienne 523
Saint-Just, Antoine 301, 305, 329, 332
Saint-Simon, Louis 310, 314, 326–327
Saitos Gyula 702–703, 728
Sala, Kaarina 710
Salamon (kanonok) 83
Salamon (király) 6, 263
Salamon Ernő 725, 728
Salamon Ferenc 335–351, 466, 510, 721
Salon dux l.: Zalán
Salinari, Carlo 217
Sallay Imre 424–425
Sallustius Srispus, Caius 144, 180–181, 461
Salterius (aragoniai nemes) 78
Salyámosi Miklós 726
Samain 532
Samuel (bolgár uralk.) 15–16
Sand, George 338
III. Sándor pápa 59, 70
Sándor István 242, 289, 291, 714, 719
Sándor Iván 721, 726
Sándor Jenő 721
Sándor László 726
Sándor Pál 302, 552, 688, 713
Sándorffy László 637
Sansonetti, S. 187
Sánta Ferenc 255, 611, 722–724
Sántha Károly 656
Sapegno, Natalino 217
Sápi Lajos 713, 716, 719
Sára Péter 727
Saracinello, C. 187
Saran 124
Sáray Erzsébet 714
Sargina Ludmilla 255, 709
Sarkadi Imre 231
Sarkady Sándor 384, 719
Sárközi György 503, 505–506
Sárosy Gyula 485, 490
Sartre, Jean-Paul 552
Sas Andor 719
H. Sas Judit 713
Sas László 726
Sashegyi Oszkár 720
Sasu, Dorothea 719
Saul (érsek) 261
Saul (kancellár) 63
Saurai, Wolfen von 211, 213
Sayna 50
Schéda Mária 727
Schedius Lajos 423, 718
Scheiber Sándor 257, 448, 451, 454, 717, 719, 721, 726–727
Schelken Pálma 726
Scherer Ferenc 36
Schiff Béla 635–636
Schiller, Friedrich 430, 601, 606, 719
Schimmer Károly Auguszt 295, 305
Schmitth Miklós 73

Schmitthenner, Wilhelm 19
Schöne, Albert 100
Schönherr Károly 686
Schöpflin Aladár 365, 647–48, 650, 654–655, 687, 724
Schrött, Erazmus 417
Schram Ferenc 717
Schrevellius 18
Schroeder, Felix von 234
Schulek Tibor 717
Schuster Oszkár 593
Schwandtner János György 62, 81
Schwanshoffer Kristóf 210–211
Schweitzer, Albert 726
Schwitzer Pál 377
Scluoind, Hedvig 235
Scott, Walter 390
Scribe, Eugène 338
Scripture 123
Sebesi 700
Sebestyén Géza 517
Sebestyén Gyula 39, 55, 67, 71, 263–264
Sebestyén Károly 726
Sebők Magda 727
Sebők Zsigmond 451
Sedech (kanonok) 83
Sée, Henri 304
Selecký, Stefan 226, 228, 249
Sellei Zoltán 713
Sellyei József 250
Seneca, Lucius Annaeus 100, 144
Serba 124
Seres József 713, 721, 727–728
Seres Zsófia 726
Sertő Kálmán 705
Sforza, Bona 183
Shakespeare, William 353, 358, 465, 510–511, 514, 719
Shaw, G. B. 354, 628, 686
Sibrik Miklós 286
Sidonius 142
Sieroszewski, Andrzej 526–527
Sievers, Eduard 109, 127
Sieyes 309, 523
Sík Csaba 726
Sík Sándor 106, 109
Siklós András 467, 480–81, 728
Silesius, Angelus 648
Silfen János 726
Sill Ferenc 717
Simai Kristóf 417
Simó Jenő 726
Simon István 722–723, 725–726
Simon Lajos 231
Simon Zoltán 714, 726
Simon Zsuzsa 514
Simor András 726
Sinclair, Alexander R. 713
Sinka Erzsébet 705, 714, 726
Sinka István 603–604, 610, 705
Sinkó Ervin 726
Sipos István 255, 728
Siroky, Villiam 250
Sismondi, S. 218, 327
Sivirsky, Antal 728
Skrobinec, J. V. 719
Słaski, Jean 717
Smetius, Heinricus 162
Smidt Lajos 721
Soboul, A. 306, 313, 475
Solt Andor 259, 455, 719
Solovjev, A. V. 150, 152
J. Soltész Katalin 317, 683–685, 713, 719, 728
Soltész Zoltánné 155, 157
Sólyom Jenő 419, 661
Sólyom Károly 54
Sólyom Katalin 139
Soma (püspök) 50
Somló Sándor 378
Somlyai Ambrus 592–593
Somlyó György 231, 714, 725–726
Somlyó Zoltán 644, 667, 692
Sommer, Johann 218
Sommervogel 166
Somogyi Antal 509
Somogyi Sándor 233, 252, 255–256, 258–259, 462–463, 466, 483, 519, 713, 721
Somogyi Tóth Sándor 723
Sonkoly István 713
Soós Márton 718
Soproni Péter 506
Sós Endre 726–727
Sothomoz (kanonok) 83
Soulier 338
Sőtér István 243, 251–256, 259, 321, 325, 328, 335, 368, 397–399, 432, 455, 462–464, 500–502, 519, 523, 525–528, 591, 670, 709, 721–722, 726
Sőni Pál 714
Spencer, Herbert 548
Spengler, Oswald 602, 605–606
Speroni, Sperone 185–188
Spica, T. 187
Spini, G. 187
Spira György 520–521
Spire, André 109–110, 121
Spissich János 412
Stael, Madame de 295, 523
Staiger, Emil 568
Statius, Publius Papinius 144
Staud Géza 700–701, 713, 726
Steinacker, Harold 234–236, 239
Steineker István 652
Steinmayer, Elias 165
Stenczer Ferenc 719, 728
Stendhal, Henry Beyle 305
Stepper, Wilhelm 634, 636–637
Stettner György 486, 489
Stítnický, Ctibor 717, 726
Stojkovits Mihály 634
Stoll Béla 208, 215, 220, 255–259, 499, 521–522, 718, 720
Stöckel Lénárd 237
Straka, Anton 724
Straus, T. 726

Streliszky 454
Stromp László 656
Strutius, Joannes 155–157
Štur, Ludovit 249, 423
Sudrowski 209
Surányi Miklós 648
Surdu Luca 635
Sue, Eugène 338
Sugár Erzsébet 726
Sunád I.: Csanád
Surányi Bálint 182
Surius, Laurentius 169
Sutkowski, Adam 209
Sükösd Mihály 257, 526, 608, 613–615, 714
Süle Sándor 508, 719–720
Süpek Ottó 259, 713, 719
Süteö Imre 255
Sylvester János 155, 157, 257, 716

Szabad György 467, 477–478, 521
Szabadi Béla 719
Szabédi László 106–107, 125
Szabó Ágnes 728
Szabó Béla 250
Szabó B. István 726
Szabó Dezső 257, 259, 591–593, 603–604, 611, 664–665, 670, 692, 705, 723, 728
Szabó Endre 502
Szabó Ferenc 721, 726
Szabó Flóris 153
Szabó, George 716
Szabó György 255, 527, 668, 726
Szabó István 717, 723
Szabó Károly 2, 4–6, 21, 81, 163, 166, 195
Szabó Lőrinc 503–504, 506, 546, 567, 569, 570, 581, 601, 608–610, 614, 655, 664, 671, 678, 682, 722–724
Szabó Pál 705, 722
Szabó T. Attila 210, 231–233, 719, 721
Szabó Zoltán 713, 719, 721, 728
Szabolcs (vezér) 28, 47, 66, 75, 80
Szabolcsi Bence 69, 106, 120, 184, 242, 259, 462, 712
Szabolcsi Gábor 726
Szabolcsi Miklós 215, 217, 229–231, 242, 251–260, 519, 526–527, 531, 620–621, 663, 668, 702, 709, 713–714, 726, 728
Szabolcska Mihály 367, 378, 380
Szádeczky-Kardoss Samu 715
Szádeczky Lajos 246
Szakács Béla 721
Szakáll Károly 714
Szakasits Árpád 726
Szakonyi Károly 723, 726
Szakáts Károly 713
Szalai Imre 726
Z. Szalai Sándor 515
Szalatnai Rezső 248–249, 516, 714, 726
Szalay Benjámin 427
Szalay Gábor 431–432
Szalay Károly 713
Szalay László 395, 399, 431–432, 479, 485, 719

Szállási Árpád 717
Szalók (vezér) 12, 46, 66
Szalontai Mihály 726
Szaltikov-Scsedrin, Mihail, 721
Szamota István 153
Szana Tamás 399
Szántó György 291
Szántó Judit 619, 688
Sz. Szántó Judit 726
Szántó Tibor 715
Szappanos Balázs 727
Szapolyai János 183, 185
Szarka Géza 726
Szász Károly 599
Szász Károly 721
Szász Zoltán 721
Szatmáry Ágnes 286
Szathmári István 713, 715, 717–718, 722, 727
Szathmári Pap Zsigmond 161
P. Szathmáry Károly 466
Szauder József 215, 217, 251–252, 255–256, 259, 285, 395–397, 413, 455–456, 458, 467, 519–521, 525, 528, 714–715, 721
Széchenyi István 236, 396, 456–457, 475–476, 521
Szederkényi Ervin 726
Szegedi István 679
Szegedi Lénárt 175
Szeghalmi Elemér 719, 721, 726
Székács József 656
Székely Ádám 178
Székely György (történész) 269, 246, 467, 469, 471–472, 717
Székely György 618, 691
Székely István 258
Székelyhidi Ágoston 714
Szekeres László 255
Szekfü Gyula 176, 236, 476, 489, 603
Szelepcsényi György 175
Szelestey László 340
Szeli Ábrahám 165
Szeli István 260, 527, 668
Szelim (basa) 285
Széll Zsuzsa 726
Szemere (vezér) 28
Szemere Bertalan 419, 487
Szemere Miklós 490
Szemere Pál 407, 431–432, 486
Szemlér Ferenc 726, 728
D. Szemző Piroska 721
Szenci Kertész Ábrahám 196
Szenci Molnár Albert 104, 159–165, 182, 237, 257, 402
Szenczi Miklós 255–256
Szendrei Júlia 293
V. Szendrei Júlia 719
Szenteleky Kornél 607
Szentessy Gyula 363–380
Szentiváni Mihály 232
Szentiványi Márton 224, 238, 473
Szent-Iványi Béla 713, 716
Szentjóbi Szabó László 290, 413

Szentmarjay Ferenc 409–411
Szentmiklóssy Alajos 395, 427
Szentpétery Imre 10, 14, 48–49, 51, 56, 59–60, 180, 245, 261–262, 267–268, 270–272, 275, 277
Szentpétery Zsigmond 720
Szép Ernő 641–642, 644, 667, 673
Szép Fülöp 143
Szepetneki János 247
Szerb Antal 248, 260, 670, 696, 698
Szerb Antalné 255, 655
Szerdahelyi György Alajos 178
Szerdahelyi István 714
Szerdahelyi Kálmán 510
Szeremlei Gábor 718
Szerencs (vezér) 27, 29
Szeverényi Erzsébet l.: Juhász Ferencné
Szigeti József 248, 717, 726
Szigeti József (Kolozsvár) 286
Szigeti Kilián 147
Szigeti Remig 140, 142
Szigligeti Ede 342, 399, 509–510, 514, 720
Szij Rezső 717
Sziklay László 228, 249, 255, 258, 260, 510–511, 525–527, 709, 713–715, 717, 719
Szilády Áron 215, 399
Szilády Jenő 226, 247
Szilágyi András 582, 726
Szilágyi Domokos 713–714, 728
Szilágyi Ferenc 448, 719, 721, 726
Szilágyi Géza 400
Szilágyi János 714, 728
Szilágyi Loránd 1, 15, 29, 32, 43, 51, 54–56, 58–59, 63, 69–73, 261–263, 269, 277, 279–280
Szilágyi Péter 726
Szilágyi Sándor 163, 195, 450, 509
Szilágyi Vilmos 713
Szili József 254–255, 527, 722, 726, 728
Szilvás Gyula 255
Szily Kálmán 242
Szinetár Miklós 514
Szini Gyula 641
Szinnyei Ferenc 649
Szinnyei József, id. 165, 179, 399, 416, 419–420, 450–451, 462, 634, 701, 720
Szinnyei-Merse Pál 356
Szirmai Károly 607
Szirmay Ádám 420, 423
Szlávy János 410
Szluckij, V. 728
Szobjeszló (cseh fejedelem) 70
Szobotka Tibor 715
Szokoly Miklós 200, 205
Szoltán l.; Zoltán
Szomaházy István 641, 664
Szomjas-Schiffert György 717
Szomory Dezső 515–516, 642, 673, 728
Szontágh Gusztáv 487
Szovárd (vezér l. Zuard)
Szőcs István 721
Szőke Albert 634
Szőke Sándor 251, 255
Szöllősy Kálmán 726
Szőts István 693–694
Sztárai Máté 700
Sztripszky Hiador 226
Szuper Károly 331
Szuromi Lajos 283, 715, 717
Szűcs Jenő 246
Szűcs Sándor 719
Szűts László 713
Szvatopluk 70
Szvorényi József 176
Szweykowski, Z. M. 209

Taar Ferenc 720–721
Tabéry Géza 451
Tábori Kornél 328, 421
Tacitus, Publius Cornelius 718
Tagányi Károly 264
Taine, Hyppolit 531
Takács Miklós 714
Takáts Gyula 726
Takáts Sándor 357, 384, 701
Taksony (fejedelem) 263
Tallai István 98
Tállyai Márton 160
Tamás (egri püspök) 60, 72, 83
Tamás (szfv. prépost) 61–63
Tamás (veszprémi prépost) 55
Tamás (klerikus) 61
Tamás (várnagy) 179
Tamás Aladár 259, 617, 619, 728
Tamás Anna 520–521, 707, 714
Tamás Attila 259–260, 465, 526–527, 608, 613, 616, 668, 703, 714, 721–722, 726, 728
Tamás Lajos 525, 713, 726
Tamási Áron 604, 611, 613, 671, 694, 705–706, 722
Táncsics Mihály 301, 719
Tansillo, L. 187
Tantó István 707
Tanuzaba 22, 75
Tarcal (vitéz) 44, 74
Tarczy Lajos 395, 490
Tardy Lajos 717
Tarnai Andor 171, 175, 177, 220, 240, 255, 259, 283, 409, 455, 483, 526, 701, 716–717, 719
Tarnóc Márton 175, 247, 255, 710, 717
Tarnóczy Tamás 108, 110, 139
Tas (vezér) 15, 47, 66
Tasnádi H. István 175
Tasnádi Veres Mihály 163
Tasso, Torquato 189, 218
Tatár Géza 726
Taurinus István 518
Tausk Hermann 392
Taxner Ernő 714, 726
Taxonyi János 171
Téglás Tivadar 491, 707
Telegdi Zsigmond 716
Teleki Blanka 722
Teleki József 176, 490, 715, 717

Teleki László 720–721
Teleki Sámuel 718
Temesvári Pelbárt 470
Terebessy A. B. 140–141
Terentius Afer, Publius 144, 202
Terray Barnabás 418
Terray Károly 419
Terreur 305
Tersánszky Józsi Jenő 610, 614, 728
Tersztyánszky Dániel 165
Tertinszky Edit 726
Tessedik Sámuel 718
Tessedik Sámuelné 490
Tétény (vezér) 47
Tezla, Albert 240–243, 524–525, 715
Thackeray, William 338–339
Thaly Kálmán 100, 175, 286–287, 291, 701 720
Thebaldeo, Antonio 187
Theiner Augustinus 15–16, 38
Theokritosz 427, 429, 581
Theophanes 15
Thibaudeau 306
Thienemann Tivadar 725
Thiers, Amadé 295–296, 304–305, 308, 311, 313, 523
Thietmár (érsek) 264
Thomas (főesperes) 62, 67, 70, 72
Thomas, Jules 309
Thomas, Lucien-Paul 121, 127
Thordai János 208–210
Thököly Imre 192, 470
Thököly Zsuzsanna 192, 472
Thuróczy János 173, 182, 472, 716
Thury Zoltán 354, 721
Thurzó Imre 197
Tiborc Zsigmond 721
Tibullus, Albius 167
Tieni, M. 187
Tieck, Ludwig 485, 490
Tihanyi Ernő 725
Timót (zágrábi püspök) 74
Timár Ilona 259
Timár Kálmán 146
Timon Sámuel 159
Tinódi Sebestyén 228, 257, 708, 715
Tipari Dezső 641
Tissot, P.-F. 296
Tisza Kálmán 354
Tiszabecsi 195
Tiszay Andor 619–620
Toldy Ferenc 216, 242, 291, 400, 405, 407, 425–426, 485, 487, 489, 509, 698, 718–719
Toldy István 398–399, 467
Toller, Ernst 620
Tolnai Balog 192
Tolnai Gábor 103, 178, 217, 251–252, 256, 519, 526, 529, 717, 726
Tolnai Lajos 259, 361, 397–398, 500, 502, 720–721
Tolnai Vilmos 219, 419–421, 431, 448–450
Tolma (vezér) 44
Tolomei, Claudio 186–188
Tolsztoj, Lev 531
Tolvaj Bertalan 714
Tomaj Csák 66
Tomaj Sebestyén 66
Tomaschek 23
Tomasik, Samuel 391
Tomasz Jenőné 255
Tombor Tibor 717, 719
Tomiš, Karol 713, 727
Tomitano, Bernardino 184–185
Tompa József 719
Tompa László 605
Tompa Mihály 259, 397, 448, 461, 463, 466, 722
Torda (püspök) 46, 48–52, 76, 276, 279
Tordai Zádor 717
Torkos László 656
Tormay Cecil 670
Tormai P. Gáspár 161
Toronyi Tamás 715
Toscani, A. 187
Tot, Amerigo 655
Tota (XIII. sz.) 49
M. Tótfalusi Kis Miklós 178, 224, 717
Tóth Ágota 713
Tóth Árpád 544, 608, 614, 644, 647, 666, 672–673, 675–683, 686, 728
Tóth Béla 242, 700
Tóth Dezső 252, 255–256, 258–260, 381, 427, 455, 519, 526–528, 668, 726–727
Tóth Ede 352
Tóth Endre 693, 727
Tóth Ferenc 291
Tóth Gyula 515
Tóth István 717
Tóth Kálmán 463
Tóth László 176
Tóth Lőrinc 180, 490
Tóth Samu 713
Tóth Sándor 727
Tóth Sarolta 718
I. Tóth Zoltán 47, 56
Toti, G. 727
Touchard, Jean 302
Tournay, Étienne de 59
Töhötöm (vezér) 44, 74–75
Töltl János 211, 213
Tömörkény István 259, 354, 397, 499, 725, 727–728
H. Törő Györgyi 254, 259, 719
Török Gábor 484, 727
Török Gyula 613, 720, 722
Török János 399
Török Jenő 692
Török Sophie, Babits Mihályné 530, 646–647
Trahard, Pierre 333
Trattner János 487, 489
Trefort Ágoston 524
Trencsényi-Waldapfel Imre 452, 721, 725
Tridon, Gustave 306
Tristis Vilmos 634, 636–639
Triteanu, M. 209

Trócsányi Zsolt 256
Trócsányi Zoltán 704
Troiano, Girolamo 187, 189
Tschernoff, I. 302
Tulma (kumán vezér) l.: Oluptulma
Turczel Lajos 708–709
Turda püspök l.: Torda
Turgenyev, Ivan 353
Turóczi-Trostler József 54, 100, 242, 251, 316, 325–327, 331, 512, 727
Turul ispán 270
Turzol l.: Tarcal
Turcsányi Elek 641
Tüskés Tibor 727
Tvardovszki, Alekszandr 222
Tzara, Tristan 504–505
Tzetzes, Johannes 19–20

Ubaldus (prépost) 83, 280
Udvardy Ferenc 635, 637
Ugek (vezér) 46, 75
Ugolin l.: Ugrin
Ugrin (eszt. érsek) 50, 71, 78–79, 262
Ugrin (kalocsai érsek) 50, 63, 72
Ugrin (szfvári prépost) 62
Ugron l.: Ugrin
Ujczné Orbán Magda 714
Ujfalussy József 727
Ujfalvy Sándor 242, 487–488
Ujházi László 419
Ujvári Péter 450
Ujvári Tamás 715
Ujvári Zoltán 719, 721
Ulmer, E. 431
Umetoli, Temiokul 722–723
Umjakova 721
Ungvári Tamás 259–260, 527, 663, 668, 713–714, 727
Urhegyi Emília 715
Uria (kanonok) 83
Urias (apát) 57
Urkund (vezér) 75
Uros (apát) 14
Ursuuru 24, 44, 50, 75
Usubuu l.: Ősbő
Uzoni Fosztó István 208

Vachot Cornélia 311
Vachott Sándor 489, 509
Váci Mihály 722–725, 727
Váczi Dezső 692
Váczy János 415
Vadász Elemér 714
Vadász Miklós 641
Vadnai Károly (P. Kiss Sándor) 338
Vahot Imre 339, 343, 489, 509
Vajda György Mihály 252–256, 259, 462, 519, 527, 709–710, 719, 721
Vajda János 257, 340, 363, 367, 370, 373, 376, 379–380, 397, 463, 466–467, 477, 720–721
Vajda Júlia 401, 403, 407
Vajda László 693
Vajda Péter 312
Vajda Sámuel 178
Vajta (vezér) 11
Valaczkai L. 245
Valerius Maximus 201, 206
Valéry, Paul 111
Valjavec, Fritz 233–239
Valkó Iván Péter 110
Valkovszky Erzsébet 723
Valla, Lorenzo 218
Valle (della) GM 187
Valsecchi, Luigi 176
Valvasone, Erasmo di 187, 190
Vámos László 514
Vanni R.M. 187
Varga Imre 175, 220, 255, 259, 717
Varga János 467, 474–477, 520–521, 722
Varga József 255, 259, 526, 663, 727–728
Varga József (amerikai szoc. író) 622
Varga Károly 713
Varga László 100, 717
Varga Mihály 618, 727
Varga Rózsa 250, 255, 727
Varga Sándor 717
Varga, Sz. E. 721
Vargha Balázs 242, 257, 718, 720
Vargha Gyula 368, 644, 651, 664
Vargha Kálmán 253–260, 515–516, 527, 663, 668, 727–728
Varannai Aurél 713, 719
Váradi-Sternberg János 719
Várady Antal 325, 327–328, 330
Varchi, Benedetto 188
Várfalvi Nagy János 210
Vargyas Lajos 106, 112–113, 713
Várhidi Gyuláné 601
Vári Péter 728
Varjas Béla 155, 173, 190, 215, 220, 247, 255–260, 709–710, 713
R. Várkonyi Ágnes 467, 469–472, 716, 720
Várkonyi Nagy Béla 727
Várkonyi Nándor 242, 714
Várkonyi Zoltán 514
Várnai Zseni 610
Váró Ferenc 164
Varró Ilona 727
Vas Gereben 463, 720
Vas István 231, 684, 727
Vass László 250
Vasvári Pál 301, 314, 719
Vatai László 728
Vatatzes 264
Vecellin (comes) 10
Végh Ferenc 249, 255, 717
Véghely Dezső 716
Vajansky 249
Vekerdi László 718
Velek (vezér) 12, 15, 30, 43, 46–52, 66, 74, 76, 82, 276, 278–279, 281
Veniero, D. 187, 190
Veniero, L. 187
Veniero, M. 187
Vér Andor 727

Verancsics Antal 512
Verdezzotti, G. 187
Verdi, Giuseppe 474
Veres Péter 603–604, 609, 611–612, 705, 714, 723, 725
Veress Endre 183
Vergerio, Pier Paolo 219
Vergilius Maro, Publius 5, 144, 189
Vergniaud 311, 329
Verlaine, Paul 376, 532
Vernadský, George 244
Verne, Jules 641
Veronai Péter 142–143
Verseghy Ferenc 409–415, 474, 718–719
Vértes O. András 717, 719
Vértesi Arnold 399, 502
Vértesy Miklós 714–715, 717, 727
Vertog, Dziga 695
Vészi Margit 623, 641, 648
Vetéssi István 717
Vezér Erzsébet 255, 541, 623, 727–728
Vietorisz József 656
Vig Erzsébet 600
Vikár Béla 726
Vilbaldus (kanonok) 83
Vilhelmus (kanonok) 83
Villat, Louis 294
Vincent 301
Vincze László 301
Virág Benedek 697
Vita Zsigmond 714, 717
Vitányi Iván 714
Vitéz János 716
Vitkovits Mihály 288, 719
Vittnyédi János 165
Vladimir (fejedelem) 40
Voigt Vilmos 714, 717
Voinovich Géza 431–432, 448–450, 489
Volf György 152–153
Volodimer 42
Volodimirko (vezér) 41
Voltaire 298
Voyta l.: Boyta
Vozári Dezső 250
Vörös Antal 467, 469, 471–473
Vörös József 707
Vörös Károly 257, 720
Vörös László 727
Vörös Mihály 718
Vörösmarty Béla 487
Vörösmarty Erzsébet 719
Vörösmarty Mihály 111, 172, 219, 256, 258–260, 326, 345, 368, 384–385, 424–431, 457, 459, 476, 483–491, 504, 528, 544, 547–548, 566, 651, 678, 719
Vujicsics D. Sztoján 255

Wacha Imre 727
Wageu 211, 213
Waigand József 717
V. Waldapfel Eszter 719
Waldapfel József 188, 215, 242, 251, 257, 285, 404, 461, 519–520, 526, 528, 717, 721
Wallaszky Pál 216
Walsh, James 715, 717
Walter (káptalani titkár) 55
Walter Benjamin 379
Walterus (esztergomi kanonok) 83
Walther, David Christian 166
Waltz 143
Wassermann, Jacob 655
Wathay Ferenc 715
Wéber Antal 257, 259, 400, 455, 672, 714, 727–728
Weber, M. 548
Wéber Simon Péter 405
Wedekind, 641 Frank 641
Weinberg, William 622
Weitling, Wilhelm 314
Welinus (comes) l.; Vecellin
Wellmann Imre 717
Welte, 142
Wenzel Gusztáv 8–9, 13–14, 16, 22, 30, 38, 49–52, 261–263, 277–278, 280
Weöres Sándor 609, 613, 675, 722
Werbőczy István 79, 715
Wesselényi Miklós 484, 488–490
Weszprémi István 178, 257
Wetzer 142
Wgud (XIII. sz.) 30
Whitmann, Walt 114
Wiese, Benus von 546
Wilde, Oscar 532, 686
Wildt, Johann 718
C. Wilhelmb Gizella 715
Willy, Margaret 714
V. Windisch Éva 173–174, 226
Windisch Károly Gottlieb 234, 237
Windischgrätz, Alfred 311
Winter, Eduard 715
Winter, Georg 99
Wintermantel István 514
Wion 77
Wissowa, Georg 16–17, 23
Witt Fülöp 316
Wittgenstein, Emil 385
Wittnyédy István 716
Wix Györgyné 719
Wodianer F. 384
Wohl Janka 340
Wolf Herman 163
Wos (kanonok) 83
Wundt, Wilhelm 548

Xenophón 650

Yoles (királyné) 51, 277

Zádor (Stettner) György 487
Zágoni Ernő 727
Zalán (vezér) 20–21, 23, 34–36, 39, 44–45, 47
Zalán Menyhért 140
Zalár József 340
Zalka Máté 361, 622, 725, 728
Zarka János 484, 487
Zatureczky Sámuel 418

Závodszky Levente 9, 271
Zeheutner, Paul 169
Zeland (püspök) 62
M. Zemplén Jolán 718
Zempléni Árpád 363–364, 366, 368, 371, 374, 378
Zentai Rózsi 600–601
Zibolen Endre 715–716, 718–719
Zichy Mihály 721
Zichy Ottó 381–383
Zigány Árpád 698
Zilahy Károly 350, 397–398
Zilahy Lajos 694, 705
Zimándi István 258
Zircz Péter 714
Zitta, Victor 728
Zmeskál Zoltán 394
Zola, Emile 501, 516
Zólkiewski, Stefan 710
Zolnai Béla 544, 715
Zolnai Vilmos 714, 727
Zoltai Dénes 724, 727
Zoltán (fejedelem) 34, 48, 51
Zoltán József 718
Zoltvány Irén 246
Zombor (vezér) 47, 75
Zonaras 7
Zoppi, G. 187
D. Zöldhelyi Zsuzsa 491, 523, 721
Zrinszky László 258
Zrínyi Miklós 91, 172, 215–216, 237, 239, 259, 283–284, 291, 336–337, 350, 420, 472, 538, 716–717
Zrínyi Péter 420–421, 423
Zobor (vezér) 4
Zoványi Jenő 103, 725
Zuard (vezér) 1–4, 15, 35, 47
Zvonarics Imre 210

Zsakó István 717, 719, 721
Zsámboky János 100, 710, 715, 717
Zsdánov, Andrej Alekszandrovics 690
Zsidai József 727
III. Zsigmond (király) 195
Zsigmondy Sámuel 419, 421
Zsilinszky Mihály 701
Zsirai Miklós 242
Zsirmunszkij, Viktor Makszimovics 124
Zsoldos Jenő 257, 314, 451, 454, 726–727
Zsolt (fejedelem) 263
Zsolt Béla 360–361, 644

ifj. HORVÁTH JÁNOS

P. MESTER ÉS MŰVE*

(Első közlemény)

I.

P. mester görög (bizánci) nyelvi ismeretei

P. mester művének keletkezési idejét kielégítő és megnyugtató módon meghatározni nem utolsósorban azért nem sikerült, mivel a mű szerzőjének kiléte és egész pályafutása úgyszólván rejtély maradt. Egyik Béla királyunk *notáriusa*ként működött egy ideig, — ennyit elárul magáról, de az is biztos, hogy abban az időben, amikor a Gesta Hungarorumot írta, már nem volt notárius, és kérdés, vajon valami magasabb méltóságot egyáltalán betölthetett-e? Kézenfekvő ugyanis az az okoskodás, hogy, ha notáriusi tisztjét valami magasabb hivatallal váltotta volna fel, nem hivatkoznék az *egykori* alacsonyabb hivatalára. Ez a körülmény szinte elháríthatatlan akadályt jelentett minden olyan kísérlettel szemben, amely magasabb méltóságokban funkcionáló személlyel próbálta azonosítani a *Gesta* szerzőjét. Másfelől azonban az is tagadhatatlan, hogy akár a XII. század közepén, akár a század végén, vagy a XIII. század elején működött is P. mester — aszerint, hogy II. vagy III. Béla király „egykori" notáriusa volt — nem lehetett mindennapi ember már művének puszta megírása folytán sem, de még kevésbé akkor, ha művének határozott politikai tendenciáját figyelemre méltatjuk. Nehéz tehát elképzelni, hogy a Gesta szerzője a közélet területéről visszahúzódhatott valamely iskola falai közé, ahogy ezt kifejezetten kimondja Csóka Lajos — aki II. Béla király egykori jegyzőjét látja benne, — vagy már előbb Szilágyi Lóránd, aki e feltűnő körülménnyel nem foglalkozik ugyan s így magyarázatot sem keres rá, hogyan csúszott le esztergomi kanonokká — a szerinte III. Béla király — egykori udvari notáriusa. Még a többektől feltételezett politikai bukás esetén is, legalább egy jól jövedelmező prépostságban látni viszont őt, mindenesetre elfogadhatóbb lenne, mint a köztudomásúan *szegény* esztergomi kanonokok sorában — esetleg az ottani káptalani iskola vezetőjeként.

Mindezeket a rejtélyes ellentmondásokat talán más megvilágításban látjuk, ha P. mester művéből kiindulva próbálunk fényt deríteni P. mester pályájának alakulására.

P. mester művében több helyütt találjuk annak a félreismerhetetlen bizonyítékát, hogy P. mester a latin és a magyar nyelven kívül ismerte a középgörög (bizánci) nyelvet, továbbá valamely török (kun—kumán?) nyelvet, és valamilyen szláv nyelvet is.

Lássuk mindenekelőtt a középgörög nyelv ismeretére vonatkozó adalékokat.

A Gesta 44—45. fejezetében arról szól P. mester, hogy két magyar vezér, Zuard és Kadusa engedélyt kérnek Árpád fejedelemtől, hogy seregükkel elmehessenek Görögországba, „ahol aztán majd egész Macedóniát meghódítják a Dunától a Fekete-tengerig".[1] El is foglalták a Vazil-kapun túl „Fülöp király várát, majd Kleopátra városáig az egész földet meghódították ... Szovárd ugyanezen a földön vett magának feleséget és *az a nép, melyet most Csaba-magyar-*

* Az Anonymus-kérdés fontosságára és tisztázatlanságára való tekintettel folyóiratunk jelen számában két egymástól függetlenül készült, de a szerző személye tekintetében hasonló eredményre jutó Anonymus-dolgozatot közlünk. Horváth János értekezését terjedelme miatt azonban csak két részletben tudjuk közzé tenni. A már sajtó alatt levő második, befejező rész következő számunkban jelenik meg. (*A szerk.*)

[1] Ford. Pais D.: A Magyarok Cselekedeteiről. (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy Gy. Bp. 1958.) 127.

jának mondanak, Szovárd vezér halála után Görögországban maradt. Mégpedig a *görögök szerint azért mondták csabának, azaz ostoba népnek, mivel urának halála után nem volt kedve útrakelni,* hogy hazájába visszatérjen".[2] Az aláhúzott rész latinul: Et Zuardu in eadem terra duxit sibi uxorem et *populus ille, qui nunc dicitur Sobamogera,* mortuo duce Zuard in Grecia remansit et *ideo dictus est soba secundum Grecos, id est stultus populus,* quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam.

Pais Dezső fenti fordítása még érezteti, hogy P. mester itt a *Sobamogera* kifejezés nyelvi — etimológiai magyarázatát akarja adni; a fordítás azonban úgy hangzik, mintha P. mester a *soba* szót a magyar *csába* szóval akarná értelmezni.[3]

A régebbi fordítások közül a Szabó Károly— Mika Sándor-féle [4]a latin szövegnek ugyan — *szószerint* — pontosabb fordítását adja, a szöveg értelme azonban még kevésbé kielégítő: „És Zuard azon a földön vőn magának nőt, és *azon nép, melyet most Sobamogerának* neveznek, Zuard vezér halálával Görögországban *maradt, és azért nevezték a görögök szerént sobának, azaz ostobának,* mivel ura halála után nem kívánkozott visszatérni hazájába."

Mindkét fordítás azonban ellentmondást tartalmaz: a most *sobamogeranak* nevezett nép azért neveztetik a görögök szerint sobának, azaz ostobának (stultus), mivel ura halála után nem kívánkozik visszatérni... Eszerint a *sobamogyera* név nem volna magyar eredetű elnevezés, hanem éppen görög, amit Pais ennek ellenére a magyar „csába" szóval értelmez, a Szabó—Mika-féle fordítás pedig a „görögök szerint *sobának,* azaz ostobának nevezett" népről beszél, azaz itt a *soba* ~ *stultus* szavak kapcsolata egészen értelmetlenné válik.

A kérdés nyitja a „secundum Grecos" kifejezés helyes értelmezésétől függ. A *secundum* praepositiót P. mester egész művében — eltekintve a fenti helytől — mindössze négyszer használja, mindig ugyanabban a jelentésben:

Prolog: *secundum traditiones* diversorum hystoriographorum.

c. 13. vocatus est Arpad dux Hungarie et ab Hungu omnes sui milites *vocati sunt Hunguari secundum linguam* alienigenarum

c. 40. castrum fortissimum de terra, quod *nominaverunt Sclavi secundum ydioma suum Surungrad,* id est nigrum castrum.

c. 40. Hungari *secundum suum idioma nominaverunt Scerii,* eo quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni.

A fenti helyekből kiderül, hogy a *vocari* (vocare), *appelari* (appellare) *secundum* + (acc), mindig *valamilyen nép nyelvén való megnevezést* jelent. A szóbanforgó helyen hiányzik ugyan az *idioma* v. *lingua* szó, a kifejezés *'secundum Grecos... vocatus'* azonban aligha jelenthet mást, mint *secundum idioma Grecorum,* azaz: a *görögök nyelvén.* S valóban van egy közép- és újgörög szó, amelyet P. mester a *Soba*mogera szó *soba* eleme jelentésének meghatározására a fenti helyen felhasznál: Du Cange görög Glossariumában a ΖΑΒΟΣ címszó alatt a következő jelentéseket találjuk: ‚curvus, uncus. Glossae Graecobarb. MSS. ... *ἀγκύλον, ζαβὸν, στρελλόν. Ζαβόννειν:* Inclinare' azaz 'görbe, horgas, fordított, fonák, visszás.' Du Cange nyilván fogyatékos dokumentálását kiegészíti *ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ: ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ. ΑΘΗΝΑ* 1951. (Collection de l'Institut Français d'Athénes 24.) adatai: *ζαβὸς, ἐπίθ.,: Σάβος ἢ Σαβὸς — βακχεύων, τρελὸς,* vagyis 'närrisch, verrückt, toll', tehát tökéletes megfelelője az Anonymusi *'stultus'*-nak. Joh. K. *Mitsotakis*: Taschenwörterbuch der neugriechischen Umgangs- und Schriftsprache (Berlin) c. szótárában *ζαβός, ἡ*: 'verdreht, verkehrt' jelentést találunk; ebből van uo. *ζαβά* adv.: 'verkehrt, dummer Weise' jelentésű határozószó is. Ezen adatok alapján bizonyossá válik, hogy a fenti *„secundum Grecos"* kifejezés jelentése csakis: a *„görögök nyelvén"* lehet. Eszerint tehát a fenti hely fordítása: „És Zuard ugyanezen

[2] Pais D. ford. 128.
[3] V. ö. Pais jegyzeteit. SRH I. köt. 93—94.
[4] Béla király névtelen jegyzőjének könyve a Magyarok Tetteiről. Ford. Szabó K., a fordítást javította és bevezetéssel ellátta Mika Sándor. MK. 30 és 30a. sz. 53.

a földön vett magának feleséget, és az a nép, amelyet most Sobamogorá-nak neveznek, vezérének, Zuardnak a halála után is Görögországban maradt, és azért hívják görög nyelven soba-nak, azaz ostoba népnek, mivel urának halála után nem kívánt visszatérni hazájába."

Természetesen P. mester fenti helyének lefordítása után is tisztázandó kérdés marad, hogyan kell olvasni P. mester *soba* szavát, ill. hogyan kell kiejteni azt a *ζαβός* v. *σαβός* 'stultus' jelentésű görög szót, amellyel P. mester etimológiai és jelentésbeli kapcsolatba hozta a *soba* szót.

Ami a *soba* kiejtését illeti, P. mester eléggé következetes helyesírása mellett is[5] eléggé problematikus. Az *s* betű ugyanis *š* és *č* hangértékű lehet nála egyaránt: *š* hangértékű, mint a Souyou (17, 22, 31, 33. fej.); Saru (47. fej.); Saroltu (27. fej.); Saturholmu (15. fej.) esetében; és *č* hangértékű, mint: genus Saac (6. fej.), Sac (50. fej.); Sunad (11, 14. fej.); Sepel (44, 50—51. fej.), Sextureg (44. fej.) stb. esetében.

Még komplikáltabb a *soba o* betűje hangértékének megállapítása. Az **o** betű ugyanis a XI—XII. század folyamán egyaránt lehet **o** és **a** hangértékű is.[6] Itt azonban segítségünkre jön a P. mester által a *soba*-val egyeztetett görög *ζαβός* szó *α*-ja, mely szerint P. mester idejében az **o** betűnek feltétlenül valami å-féle hang felelhetett meg bizonyos esetekben. Eszerint tehát P. mester *soba* szava vagy *šaba*, vagy esetleg *čaba*-ként olvasandó. A görög szó ejtését illetően szintén problematikus lehet a *ζ* és a *β* hangértéke. Bizonyos, hogy a középgörögben a *ζ*-nak általában *z* hangértéke volt; egyes esetekben azonban s főként idegen szavakban *š* hangértéke is lehetett,[7] bár úgy látszik, inkább a szó belsejében, mint a szó kezdetén; pl *'Αλμούζης* < almuš.[8] Gyóni szerint[9] Álmos herceg *'Αλμούζης* neve 1180—1183-ban, 1204—1206 után, és 1282 után a fenti formában nyert feljegyzést a bizánci íróknál s ebben a szóban szerinte a *ζ*-nak *š* hangértéke van. Az itt jelentkező hangtani — hangjelölési nehézséget azonban talán segít áthidalni Andriotis fentebb idézett szótárának az a megjegyzése, mely szerint a *ζ*-val írt *ζαβὸς* szót később *(μεταγενέστερο)* *σ*-val is írták, amelynek az általános s hangértéke mellett idegen szavakban volt *š* hangértéke is a bizánci görögben.[10] *Σάνδρου* < šándru, *'Ακούσης* < ákuš, *Βορίσης* < boriš, stb. — Ami már most a *β* hangértékét illeti, bizonyos, hogy a bizánci görögben ennek a betűnek általában *v* hangérték felelt meg, helyenként azonban s főként idegen szavakban *b* hangértéke is volt.[11] *Βουλτζοῦς* <*b*ultsuu, *Σομβώτου* < sombotu; *Σιβίνιον* < sibin stb. A fentiek alapján P. mester a magyar šoba ~ čoba ~ šaba ~ čaba szót a bizánci šabos ~ čabos 'sultus' jelentésű szóval hozta etimológiai és jelentéstani összefüggésbe, ami etimológiai szempontból nyilvánvaló képtelenség, azt azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy *P. mester valóban tudott görögül, sőt beszélte a középgörög nyelvet.*

Ami viszont a *Sobamogera* név *moger* elemét illeti, P. mester ezt itt valóban *populus 'nép'*-nek értelmezi, ahogy már Moór Elemér megállapította.[12] Természetesen kérdéses lehet, mennyiben ismerte, vagy ismerhette P. mester a *moger* szó értelmét, hiszen a Csaba-elemet sem a magyar nyelv segítségével, hanem a görög nyelvből magyarázza, értelmezi. Mindenesetre a *mogeri* népnév értelmezésére művének az elején a bibliai *Magog* tudós etimológiát s egyben genealógiát találja ki.[13] Mindjárt a prológusban felteszi a kérdést: „Ezt a szittya földről kijött népet mi okból hívják az idegenek beszédében hungarusoknak, a maga nyelvén meg magyeri-

[5] V. ö. Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. 79—82.: Anonymus helyesírása.

[6] V. ö. Bárczi Géza: Magyar hangtörténet. Bp. 1952.

[7] V. ö. Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica. Berlin 1958². II. 33. és Gyóni Mátyás: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 210.

[8] V. ö. Moravcsik i. m. 33; Gyóni i. m. 211.

[9] Gyóni: i. m. 17—18.

[10] V. ö. Moravcsik: Bizantinoturcica II. 35. és Gyóni i. m. 206.

[11] V. ö. Moravcsik i. m. 32; Gyóni i. m. 210. és 205.

[12] Moór Elemér: A magyar népnév eredetének kérdéséhez. NyK LIV. 1952. 79.

[13] Pais: M. A. 20.

nek"[14] A felvetett kérdésre aztán az 1. fejezetben adja meg a választ: „Szcitiának első királya Magóg volt, a Jáfet fia és az a nemzet Mágóg királyról nyerte a magyar nevet."[15] Ámde ugyancsak a Prológusban a *Hetumoger* kifejezést „hét fejedelmi személy"-lyel értelmezi.[16] Ezek szerint P. mester már nem igen ismerhette a *moger* ~ *magyar* szó pontos jelentését, ha csak nem arról van itt szó, hogy a „tudós" Magóg-etimológia kedvéért, a *Hetumoger* esetében pedig politikai koncepciójának érdekében — hogy ti. az eredetileg *'hét nép'* jelentésű népnevet 'hét [fejedelmi] személy', 'hét vezér'-nek értelmezte a mogyer ~ magyar szót. S valóban, művének 36. fejezetében mintha egy pillanatra kiesett volna „tudós" szerepéből s a Hetumoger szót népnévként használja — akkor még feltehetően ismert 'nép' jelentésben. Ebben a fejezetben arról van szó, hogy Zuard és Cadusa a Nyitra vidékén kalandozik s felderítőket küld a vidékre. Ezek „háromszor rányilaztak a szlovenekre és csehekre." S itt szóljon már P. mester a saját szavaival: „Mikor a szlovenek és csehek, akiket Zobor őrségre kirendelt, észrevették, *hogy azok, akiket hét-magyarnak mondanak*, ilyen fegyvert használnak, nagyon megrémültek..."[17] Ezen a helyen nem „vezérekről" van szó, hanem a honfoglalók kiküldött kémeiről s így a *Hetumoger* itt a honfoglaló nép neve Hétnép jelentésben. P. mester tehát ezt a szót, mint *népnevet* ismerte, de történeti koncepciója érdekében átértelmezte *„hét fejedelmi személy"*-lyé.

Az a körülmény viszont, hogy P. mester a *Sobamogera* szó — nyilván az ő korához képest is régi-régi néprész megjelölés magyarázatát, értelmét éppen a bizánci görög nyelv segítségével vélte megvilágíthatónak, arra enged következtetni, hogy a XII. századi Görögország területén, talán éppen a Vardar folyó vidékén, jelentékeny magyar néptöredék élhetett, amelyből a magyar huntörténet írójánál, Kézainál Csaba királyfi népe lett.[18]

A *soba* szóval kapcsolatban fentebb kifejtettek után most már másképpen fogjuk megítélni ugyancsak a fenti szakaszban már idézett: ultra portam Wacil... *castrum Philippi regis* ceperunt (An. 45.) kifejezésmódot is. A helyből ugyanis félreérthetetlenül megállapítható, hogy itt az antik és középgörög *Philippopolis*ról, (a mai Bulgária területén levő Plovdivról) van szó, csakhogy a görög helynév *πόλις* „város" elemét latinra fordítva *castrum*mal adja vissza, melynek ebben az időben valóban „vár" esetleg „város" a jelentése. Nem valószínű, hogy a görög *πόλις* szónak „város" jelentése a XII—XIII. század folyamán nyugaton vagy nálunk általánosan ismeretes lett volna, noha egy sereg városnév elemeként előfordul (pl. Konstantinápoly, Drinápoly, Neapolis stb.). De még ha így volna is, akkor is P. mester görög—bizánci nyelvismeretét bizonyítja a fenti *castrum Philippi regis* kifejezés. Ő ugyanis eszerint tudja, hogy *Philippopolis*t Nagy Sándor apjáról, Fülöp *király*-ról nevezték el.

Eléggé rejtélyesnek látszott eddig P. mester gestájának az alábbi részlete is: P. mester a 49 fejezetben elmondja, hogy Árpád fejedelem vitézei a Balaton környékén kalandozva sikereikről követeik útján értesítik a fejedelmet. „Küldötteik Árpád vezért a Torbágy-erdőben vadak után járva-kelve találták" (Pais 131.): Missi vero eorum ducem *Arpad* in silva Turobag *arpalice* ambulantem invenerunt. Pais Dezső a korábbi fordításában[19] a fenti helyet még így adja vissza: „Küldötteik Árpád vezért a Torbágy-erdőben [az *arpalice* szó itt megfejthetetlen!] sétálgatva találták." Erről a „megfejthetetlenségről" tanúskodik a régebbi Szabó Károly—Mika Sándor-féle Anonymus-fordítás is;[20] „Követeik pedig Árpád vezért a turobagi erdőben [Torbágy] *árpádosan* sétálgatva találták." A helyes megfejtéshez közel jár Pais Dezső a

[14] Prolog.: quare populus de terra Scithica egressus per idioma alienigenarum Hungari et in sua lingua propria Mogerii vocantur. SRH. I. 33.

[15] SRH. I. 35.: Et primus rex Scithie fuit Magog filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est *Moger*.

[16] SRH. I. 33.: septem principales persone que Hetumoger vocantur.

[17] SRH. I. 78.: Hoc cum vidissent Sclavi et Boemi, quos ad custodiam constituerat Zubur, *quod isti, qui dicuntur Hetumoger*, talibus uterentur armis, timuerunt valde.

[18] V. ö. Horváth J.: A húntörténet és szerzője. ItK 1963. p.

[19] Magyar Anonymus. Bp. 1926. 86.

[20] Magyar Könyvtár 30 és 30a szám 56.

Scriptores Anonymus-kiadásának jegyzeteiben,[21] amikor rámutat arra, hogy a latin irodalomban[22] többször előfordul a Harpalicus, Harpalice név, amely etimológiailag a görög *ἁρπάζω, ἁρπαλίζω* szavakkal függ össze, „quod 'crebriter arripit, eripit' significat." Megoldása nem is lehetetlen, de azt hiszem, nincs szükség ilyen körülményes, kerülő utakon keresni a magyarázatot. Mind az ó-görögben, mind az újgörögben megvan a *ἁρπάζω, ἁρπαλίζω* ige „rabolni, elragadni" továbbá „megfogni, magához ragadni" értelemben.[23] Lehet, hogy a régi magyar nyelvben a 'vadászik' jelentésében a „megfog, megragad" igék szerepeltek,[24] — a „vadászik" ige töve ugyanis eredetileg egészen mást: erdőt[25] jelentett, s a „venari" jelentése nyilván későbbi, bár a „vadász" szó helynévként már 1339/1358-ban is előfordul; a „vadászik" ige pedig a XIV. sz.-ban.[26] Mivel tehát a görög *ἁρπάζω* igének „vadászik" jelentése nincs, a belőle képzett *arpalice* szó csak akkor jelenthet *„venans, venando loca peragrans"*-t, ha feltesszük, hogy a régi magy. nyelvben a gör. *ἁρπάζω*-nak megfelelő „megfog, megragad" igék szolgáltak a 'vadászat' kifejezésére. Valószínűbb azonban — s emellett szól a latinos adverbium végződés is az arpalice szóban —, hogy talán helyesebb volna a *ἁρπαλέος* szóból kiindulnunk az Anonymusi *arpalice* szó megfejtésében, melynek egyik jelentése: „reizend, lieblich, angenehm": a latinos adverbium végzettel ellátott alakot tehát „kényelmesen, kellemesen" jelentésben, vagy esetleg a *ἁρπάζω* kikövetkeztethető passzív jelentésének megfelelően *„elragadtatva"* jelentésben alkalmazta itt P. mester az *Árpád*-név mellett hatásos szójátékként. Biztosat mondani azért nehéz, mert itt kétségtelenül egy görög szó szerepel, de nem görögös, hanem latin grammatikai végződéssel ellátva. Ilyesmit azonban csak olyan valaki merészelhetett, aki a görög nyelvben éppenúgy otthonos volt, mint a latinban.

Bizonyos mértékig a fenti görög-latin elemekből akotott szójáték-gyakorlatot folytatja P. mester Gestájának egy másik helyén is. Az 55. fejezetben ugyanis a következő különös és éppen ezért nem mindig helyesen értelmezett résszel találkozunk: Felix igitur Hungarorum *embola* multa periculorum experientia iam securior et *exercitatior* de ipsa continua *exercitatione preliorum* viribus et potestate prestantior totam Bavariam ... igne et gladio consumpserunt.

A helyet Szabó—Mika[27] a következőképpen értelmezi: „Szerencsés hát a magyarok rohanása

Melyet a sok veszély tapasztalása

Már biztosabb s gyakorlottabbá tőn,

S mely a csaták folyton űzéséből erőben s hatalomban jelesebb lőn, egész Bavariát... tűzzel, vassal pusztíták..."

Az *embola* görög eredetű szó, de már a középkori latinba is átkerült; jelentése ú. l. Pais Dezsőnek is gondot okozott, mivel a Magyar Anonymusban[28] adott fordítását: „Szerencsés tehát a magyarok *nyeresége:* a veszedelmekben szerzett tapasztalat; már biztosabb, gyakorlottabb is ez a szakadatlan hadakozás következtében, meg erőben és hatalomban is kitűnőbb" — utóbb[29] közölt fordításában a következőképpen módosítja: „Szerencsés tehát a *magyarok így nyert poggyásza:* a veszedelmekben szerzett tapasztalat." stb. Gaffiot[30] nagy szótára a Codex Justinianus egyetlen helyéhez a „chargement d'un navire" jelentést adja meg, mely jelentés az ott megjelölt helyre valóban megfelelő. A szó gyengén van dokumentálva a középkori latinságban, többek közt Du Cange Glossariumában is, s innét Bartal Glossariumában,

[21] SRH. I. 99.
[22] Verg. Aen. I. 316.
[23] V. ö. GEORGES: Griechisch—Deutsches Handwörterb. s. v. és Mitsotakis újgörög szótárát.
[24] V. ö. ragadmány: zsákmány.
[25] V. ö. BÁRCZI: Szóf. Sz.
[26] V. ö. BÁRCZI: Szóf. Sz. *„vad"* címszót.
[27] SZABÓ—MIKA i. m. 63.
[28] Bp. 1926. 95.
[29] A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Bp. 1958-ban 135.
[30] Dict. lat. — français. Paris 1934.

s ezért a szó késői jelentése, úgy látszik, nem eléggé világos. Pedig a Képes Krónikában is előfordul,[31] Salamon és a hercegek győzelmének leírása kapcsán: „una cum *felici embola* totius Hungarie cum triumpho victorie gaudentes redierunt". Bizonyos, hogy a Krónika e helyén az *embola* nem jelenthet zsákmányt, sőt poggyászt sem. A szó a görög ἐμβάλλω „hineinwerfen, auf etwas werfen, schleudern" származéka; a katonai nyelvben is szereplő műszó, „hineinfallen", sich hineinwerfen oder στρατόν, „einen Einfall machen, einbrechen", tehát *rátör, betör* értelemben. Az ebből származó ἐμβολή a katonai nyelvben: „das Hineindringen, Einfall" = háborús benyomulás, betörés, támadás, (a sereg) harcbavetése s innen jelentéseltolódással maga a hadi vállalkozás, a 'harcba vetett sereg' → hadsereg. A jelentésfejlődés e két utolsó fázisa azonban sem a latin, sem a görög szótárakban nincs dokumentálva (a Du Cangeban sem!). Anonymus fenti helye azonban alig hagy kétséget az iránt, hogy az *embola* szó „hadsereg, had" értelmében szerepel a szövegben. Ez éppen az általa alkalmazott, igen szellemes szójátékból derül ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *exercitatior* és az *exercitatione preliorum* ebben az összefüggésben az elhallgatott *exercitus* „had-sereg" szót idézi fel, amelyet itt P. mester a görög *embola* szóval helyettesít. Ahogy a latin *exerceo* „gyakorol" igéből elkülönült a „begyakorolt, regularis sereg" jelentés, továbbá ahogy a *legere* „válogat, összegyűjt" igéből a latin *legio* szó[32] speciális katonai jelentést nyert, ugyanúgy válhatott a „bevetés"-ből a („harcba vetett) sereg". Míg azonban az *exercitus* ~ *exercitatior* ~ *exercitatio* etimologizálást valószínűleg Isidorus-ból vette P. mester, addig a görög *embola* összekapcsolása a latin *exerceo* tőből képzett szavakkal már minden bizonnyal az ő eredeti leleménye. Erre a lehetőségre azonban nem igen jöhetett volna rá, ha nem tud a latin mellett bizánci görögül is.

Az eddig tárgyalt mozzanatok talán valószínűvé tehették, hogy P. mester jártas volt a bizánci görög nyelvben. Gestájában vannak azonban olyan mozzanatok is, amelyek arra engednek következtetni, hogy a puszta görög nyelvi ismereteken túl a bizánci görög birodalom szervezetével és — az akkori fogalmak szerint — világuralmi politikai célkitűzéseivel is tisztában volt, sőt éppen e bizánci világuralmi törekvések történeti síkon való paralizálására, cáfolatára — amennyiben azok külpolitikai szempontból magyar érdekeket *is* érintettek — írta meg részben a magyar honfoglalás „történetét". Míg P. mester művének belpolitikai, társadalomtörténeti jelentőségére, vagyis arra, hogy művével a honfoglaló nemesi családok jogait hangsúlyozta — az uralkodó családdal szemben is — mások is, magam is több ízben nyomatékosan rámutattunk, addig P. mester művének e világpolitikai vonatkozásáról eddig szó sem esett a tudományos irodalomban.

Vegyük tehát sorjában a fentebb jelzett problémaköröket.

Más jellegű, de az eddig tárgyaltaknál is lényegbevágóbb és jellemzőbb bizánci görög hatásról tanúskodik a Gesta ama részlete, ahol arról szól P. mester, hogy Bors vezért, Bunger fiát közös elhatározással a lengyelek földje felé küldték nagy sereggel, „hogy szemlélje meg az ország határait, továbbá gyepü-akadályokkal erősítse meg egészen a Tátra hegységig s alkalmas helyen emeljen várat az ország őrizetére."[33] Bors e megbízatásoknak eleget is tesz és a Boldva folyó mellett várat épít, melyett az ott lakó nép „Borsodnak hívott, mivel kicsiny volt". Árpád vezér pedig Borsot „e jeles cselekedetéért" (pro beneficio suo) ebben a várban ispánná tette, és „ennek a vidéknek minden gondját neki ajándékozta" (et totam *curam* illius partis sibi *condonavit*).

Az utóbbi részlet természetesen szó szerinti fordítás, amelynek alig van értelme megfelelő magyarázat nélkül. Éppen ezért az eddigi fordítások igyekeztek „értelmet" adni a fenti szövegnek:

Szabó—Mika[34]: „A vezér pedig jó tettéért Borsot azon várban ispánná tevé és *azon rész minden gondját ő reá bizá.*"

[31] c. 103., idézi Pais: SRH. I. 110. jegyz.
[32] V. ö. ezekre Ernout-Meillet: Dict. étymol. de la langue lat. Paris 1959. s. v. exercitus.
[33] 18. fej. Pais D. ford.
[34] i. m. 26.

Pais[35]: „A vezér pedig jeles cselekedetéért abban a várban ispánná tette és *egészen reá bízta, hogy annak a résznek viselje gondját.*"

Ám a *curam condonare* kifejezés sem a klasszikus-kori, sem a középkori latinban a fenti helyen kívül nem fordul elő; a „gondját *viselni* valaminek" vagy „valamiről gondoskodni" a „gondoskodást valamiről *rábízni* valakire" sohasem fejezték ki *curam condonare* szókapcsolattal. Eszerint ez a kifejezés egy calque, ami azonban a magyar nyelvből sem fejthető meg. Ellenben pontosan megfelel egy bizánci középgörög nyelvi formának, ahol az ennek szószerint megfelelő kifejezés *πρόνοιαν 'ανέτω* államkormányzati és közjogi fogalom. A bizánci birodalomban a *πρόνοια* sok tekintetben megfelel a középkori feudális nyugat Európa *beneficium*-ának, de mégsem azonos azzal. *Ostrogorsky*[36] meghatározása szerint: „Bizonyos szolgálatok fejében a byzánci főembereknek területeket adtak igazgatás *(εἰς πρόνοιαν)* céljából. A pronoia adományozások abban különböztek az egyszerű birtokadományozásoktól, hogy a pronoia a megadományozott személyéhez volt kötve s csak bizonyos időre, többnyire a pronoia-tulajdonos életére szólott, és ennek megfelelően sem elidegenítés (eladás), sem örökösödés útján nem volt átruházható." A pronoia-tulajdonosok a birtokukban levő területek igazgatására és a jövedelmek beszedésére külön közigazgatási szerveket állítottak fel, amelyeket az állami közigazgatási apparatus mintájára szerveztek meg és azok mellett önállóan működtek.[37]

Ilyen pronoia-adományozásról szól pl. Zonaras III. 670.: *ᾧ περ ὁ Μονομ'αχος καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἐνεπίστευσεν ἔγγραφα.* Mivel a bizánci, újgörög *ἀναθέτω: übertragen*, beauftragen, *anvertrauen*, továbbá *ἀνατίθημι: anvertrauen*, azért a fenti görög idézetben az *ἀνέθετο πρόνοιαν* kifejezés szó szerint megfelel P. mester *curam condonavit* kifejezésének. P. mester tehát ezt a bizánci közjogi terminust fordítja szószerint latinra, amivel biztos jelét adja annak, hogy jól ismeri a bizánci politikai-jogi viszonyokat és magát a bizánci nyelvet is.

Egyébként a XI. sz. hetvenes éveiben már nagy tömegben történtek pronoia-adományozások, s bár a pronoia-rendszer érezhetően korlátozta a központi hatalom jogait, Bizánc katonai ereje a pronoia-birtokosokon nyugodott Manuel császár idejében is.[38]

A pronoia-adományozás az Árpád-kori Magyarországon nem volt szokásos, de a hosszú ideig bizánci fennhatóság alatt élő balkáni népeknél, főként Dalmáciában, *pronia* néven (ami a *πρόνοια* bizánci középgörög fonetikus írott alakja) meghonosodott. Erről tanúskodnak *Bartal* szótárának alábbi, délszláv területekre vonatkozó (meglehetősen pontatlanul meghatározott) és aránylag késői időből datált adatai:[39]

Pronia: beneficium alicui collatum; adomány Ger. Pfunde. Ljub. Mon. Sl. XVII. 100. *anno 1421.* territoria dantur et conferuntur nobilibus et aliis fidelibus personis in *pronias* et dicti tales vocantur *proniarii.*

Ljub. Mon. Sl. XII. 189. an. 1414.: advisamus... vos, quod in dictis partibus sunt nonnulle *pronie*, que dantur certis personis de tempore in tempus... que quidem persone *proniari* tenentur ad certa onera personalia.

Proniari (a pronia) labores prestare a pronia v. s. *Pronia.*

Proniarius, i. beneficiarius, praebendarius. V. s. *Pronia;* adományt élvező. Ljub. Mon. Sl. 150. an. 1409.

A Jugoszláv Akadémiák Szótárbizottsága gondozásában és a Jugoszláv Történeti Intézet kiadásában Zágrábban megjelenő Saopćenja Centralne Redakcije 10. kőnyomatos füzetében[40] a következő, pontosabb (sajnos évszám és lelőhely nélküli) adatokat találjuk:

[35] M. A. p. 48.
[36] Gesch. des byzantinischen Staates. München 1940. 232.
[37] Ostrogorsky: i. m. 232.
[38] Ostrogorsky: i. m. 232. jegyz. és 278.
[39] Bartal A.: Gloss. med. et inf. Latinitatis Bp. 1901.
[40] Zagreb 1965. 40—41.

pronia: feudum militare; *pronarius:* qui habet „proniam", i. e. feudum militare. *progniarius:* possessor proniae, i. e. feudi militaris.

P. mester a fentiek szerint nemcsak a középgörög nyelvben volt járatos, hanem Bizánc politikai és közigazgatási rendszerét is alaposan ismerhette, a bizánci pronoia-adományok mintájára rajzolta meg a honfoglalás idejére visszavetítve egész várispánságok területének, ill. a várispáni méltóságnak élethossziglani (vagy örökös?) eladományozását. Nagy vonásokban és a részletek elhanyagolásával a pronoia-birtok — mivel a bizánci birodalomban egész tartományokra (thema) is kiterjedhetett — közel esett a magyar várispánság rendszeréhez, vagy legalábbis több-kevesebb joggal analóg szervezetként lehetett azt felfogni és ábrázolni: elsősorban katonai (és gazdasági) jelentőségénél és szerepénél fogva. Azonban a várispánság analógiájaként is csak attól az időszaktól kezdve lehetett felfogni a pronoia-birtokot, amikor királyaink részéről a várispánság tisztségének és egész vármegyéknek az eladományozása megindult.

Bár feltétlenül indokolt ezzel a kérdéssel kapcsolatban Pauler Gyula megjegyzése,[41] hogy ti. „hamis theória, hogy a király sem adományozhatja el a vármegyei földeket, mivel már II. Béla és II. Géza is adományoztak", mégis olyan jellegű — egész vármegyére kiterjedő — földbirtok-adományozásról, amilyenekről P. mester számol be *Gestá*jában, III. Béla uralkodása előtti időből nincsen tudomásunk. Korábbi királyaink legfeljebb *egy-egy* várbirtokot ajándékoztak el. III. Béla azonban 1193-ban Modrus horvátországi vármegyét Frangepán Bertalan comesnek adományozza:[42] totam terram pertinentem ad Comitatum Modrus cum pertinencijs et totis redditibus ei et heredibus suis iure hereditario contulimus perpetuis temporibus possidendam. Az adományozás fejében azonban — s ez a bizánci pronoia-adományozás lényege — katonai természetű feladatokat ró a megadományozottra a következő módon (i. h.): Tali pactionis interventu: quod prenominatus Comes in exercitu Serenitatis Nostre infra limites Regni nostri cum decem loricis in compensationem suscepti beneficii nobis assistat; extra Regnum vero cum quatuor loricis nobis serviat. — Azaz ama feltétel mellett történt az adományozás, hogy az ország határain belül 10 páncélost, az ország határain kívül meg 4 páncélost tartozik a király rendelkezésére bocsátani a megadományozott. Mind az adomány, mind a vele járó kötelezettség a megadományozott utódjára is kiterjed (i. h.): si iam dictus Comes absque prole ingrederetur viam carnis universe, unus ex filiis fratrum ipsius *eodem pacto* conuencionis nostre *obseruato* sub Nostre Serenitatis dominio terram tranquille possideat et quiete.

Úgy véljük, nem lehet véletlen sem az, hogy ilyen hűbéri jellegű (az idézett oklevélben: in compensationem *suscepti beneficii*) birtokadomány a Bizáncban nevelkedett III. Béla király uralkodása alatt fordult elő első ízben az Árpád-korban, sem az, hogy a birtokadománynak ez a formája éppen a Horvát-Dalmát tengerpart vidékén, tehát azon a területen jelentkezett, amely a XII. század folyamán többször bizánci uralom alatt állott, s így a pronoia, mint birtoklási és közigazgatási forma régtől fogva ismeretes volt. Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a XII. sz. folyamán a balkáni birtokaiért Bizánccal szinte állandóan háborúskodó Velence kifejezetten ilyen pronoia-szerződést köt 1163-ban ugyancsak a Frangepán-családdal a dalmát Veglia Comitatust illetően. Ez a szerződés a bizánci pronoia-fogalomnak megfelelően csak *élethossziglan* szól és a jövedelmek fejében szintén katonai kötelezettségekkel jár:

qui comitatum Veglensem prudenter regere atque tueri potestis: idcirco ipsum Comitatum et totam insulam vobis ambobus fratribus *tempore vite vestre* damus, concedimus atque transactamus... cum omnibus redditibus ut omnia integra et illibata habeatis et potestative cuncta vendicatis vobis... pro ipso Comitatu et insula atque redditibus illorum trecentos quinquaginta Romanatos nostro Communi (sc. Venetiarum) persolvere debetis. Insuper etiam ipsam insulam

[41] MNT. I. köt. 655.
[42] Wenzel, ÁUO. XI. köt. 53.

ab omnibus inimicis Venetie sine nostro adjutorio sine fraude *defendere debeatis*, exceptis coronatis personis et illorum exercitu. . .[43]

Amíg tehát Velence 1163-ban egy *a bizánci pronoia-fogalomnak mindenben* megfelelő szerződést köt a Frangepánokkal a bizánci kulturális hatás alatt álló és nem egyszer bizánci politikai fennhatóság alá tartozó Dalmácia egyik tartományára, Vegliára vonatkozóan, addig III. Béla magyar király 1193-ban ugyanezzel a Frangepán családdal Modrus vármegyére köt ilyen pronoia-szerű szerződést. Ez a szerződés ugyanis annyiban megfelel a bizánci pronoiának, hogy az adomány fejében (in compensationem suscepti beneficii. . .; eodem pacto convencionis nostre observato) pontosan meghatározott katonai feladatokat tartozik teljesíteni a megadományozott, annyiban viszont túlmegy III. Béla adománya a *pronoia* eredeti fogalmán, hogy az adomány nem pusztán *élethossziglan* szól, hanem „neki és az *örökösödési jog folytán örököseinek örök időkre birtokul*" — ahogy az oklevél szövege szól.

A mondottakból viszont az is könnyen belátható, hogy III. Béla fenti adománya nem felel meg teljesen a nyugateurópai klasszikus hűbérbirtok-adományozásnak (beneficium) sem, jeléül annak, hogy Magyarországon a feudalizmus kialakulása bizonyos értelemben speciális fejlődési vonalat követett. Mindenesetre a bonyolult tagozódású nyugateurópai hűbéres rendszer nálunk épp úgy nem fejlődött ki, mint ahogy Bizánc gazdasági és társadalmi fejlődésében is idegen maradt.[44] Nyilvánvalóan ez az oka annak, hogy amikor P. mester a magyar honfoglalás történetét és ezzel párhuzamosan a későbbi, középkori államberendezkedés alapjainak létrehozását ábrázolja, gyakran igen nehéz helyzetben lehetett a helyes terminológia kiválasztásában és azoknak a magyar viszonyokra való alkalmazásában. A nyugati kifejlett hűbéri rendszerben használatos terminus a földbirtok-adományozásra, a *beneficium* nem volt használható a magyar viszonyok között. Úgy látszik ugyanis, hogy a magyar feudális állam kezdeti, nyugati mintára történő berendezésekor, I. István király korában, még különbséget tettek *saját birtok* és a szolgálatok fejében nyert és nyilván szolgálatokkal terhelt királyi adomány között. Míg ugyanis I. István király I. törvénykönyve 6. és 7. cikkelyében csak a *saját vagyon* átörökíthetőségéről szól,[45] addig a II. törvénykönyv 2. cikkelyében a *saját birtok* mellett már a *királyi* adománybirtokok örökölhetőségét is megengedi.[46] Ezzel az intézkedésével István király maga vágta útját az éppen megindult hűbéri rendszer birtokpolitikai kibontakozásának. Tény az, hogy a *beneficium*, mint hűbéres szolgálatokkal terhelt birtoklási forma némi ingadozás után kivész a magyar közjogi életből. Végső felszámolására, úgy látszik, Kálmán király tette meg a döntő intézkedést, amikor I. törvénykönyve 20. fejezetében úgy intézkedik, hogy az I. István király által adományozott birtok minden megszorítás nélkül örökölhető, viszont „más királyok adománya apáról fiúra szálljon, és ha fiú nincsen, következzék a testvér, akinek holta után az ő fiait sem kell kirekeszteni az örökségből. De ha testvér nem találkozik olyan, legyen a birtok a királyé."[47] Kálmán király tehát az adománybirtokok örökölhetőségét lényegesen megszorította és ezzel bizonyára jól átgondolt birtokpolitikai okokból az István király után történt adománybirtokokat jellegükben lényegesen közelebb hozta a nyugati hűbéres

[43] Wenzel, ÁUO. XI. köt. 39—40.

[44] V. ö. a nyugati hűbériségekre: J. Calmette: Le monde féodal. Paris 1946. Különösen 165—79.; hogy Bizáncban nem fejlődött ki a nyugati mintájú hűbériség: Ostrogorsky: i. m. 302.

[45] V. ö. István törv. I. 6: De concessione regali propriarum rerum . . . unusquisque habeat facultatem *sua* dividendi, tribuendi uxori, filiis, filiabusque atque parentibus sive ecclesie . . . ; továbbá I. 7.: sicuti ceteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum . . Kiad. Bartoniek Emma: Szent István Törvényeinek XII. századi kézirata, az Admonti kódex. Bp. 1935. 21.

[46] id. kiad. 36.: De successoribus *regalium beneficiorum* . . . unusquisque *propriarum simul et donorum* regis dominetur, dum vivit . . . ac post eius vitam filii simili dominio succedant.

[47] V. ö. Corpus Juris. Bp. 1889. I. köt. 102—103. és Závodszky Levente: A Szent stván, Szt. László és Kálmán királyok korabeli törvények és zsinati határozatok. Bp. 1904.

*beneficiumok*hoz. Ilyenformán a birtokok jellegét is kifejezésre juttató terminusok használata tekintetében Kálmán király fenti törvényének a megjelenéséig bizonyos átmeneti időszakasz állapítható meg. Ennek az átmeneti időszakasznak az emléke lehet a krónikák 64. fejezetének az a része, amely a lázadó Koppányt leverő Vecellin megjutalmazásáról szólva a *beneficium* szót használja: Welinus [=Vecellinus] comes interfecit Cupan ducem et largissimis *beneficiis* a Beato Stephano tunc duce remuneratus est. (Script. rer. Hung. ed. Szentpétery, Bp. 1937. I. 313.)

Kálmán király fenti törvénye után hosszú időre kivész a *beneficium* szó használata a jogi és okleveles gyakorlatból.[48]

Annál érdekesebb és jellemzőbb, hogy a *beneficium* szó „birtokadomány" értelemben[49] újból éppen abban a fent idézett 1193-ban III. Bélától kiállított oklevélben fordul elő először, melyben Modrus vármegye földjeit a Frangepánoknak adja „iure hereditario" és „perpetuis temporibus possidendam", mely kifejezések ellene mondanak az adomány fejében kikötött (in compensationem *suscepti beneficii*), az adományt terhelő kötelezettséggel. III. Béla ez adománya nem hűbérbirtok, mert „örök időkre" szól, de nem is *donum*, mert ezután teljesítendő szolgálatokkal van megterhelve. III. Béla fenti „adománya" tehát, minthogy több ponton ellenkezett a nyugati beneficium fogalmával, lényeges pontokon viszont egyezett a bizánci pronoia-adományokkal, azért — azt hisszük — a bizánci jogi-politikai viszonyok körül jól tájékozott P. mester nem is egészen jogtalanul jelölte ezt a birtokadományozási formát a bizánci pronoia latin tükör kifejezésével: *curam condonare*.

Nem érdektelen P. mester működési idejét illetően a bizánci pronoiával kapcsolatban arra is rámutatnunk, hogy amikor 1204-ben a bizánci császárságot az ún. latin császárság váltotta fel, a bizánci pronoia is új értelmet nyert, ill. jellege bizonyos mértékig módosult a nyugati *beneficium* irányában. Ez a módosulás szinte magától értetődő jelenség volt akkor, amikor a keresztesek nyugati feudális mintára igyekeztek berendezkedni a bizánci birodalom területén. A talaj ehhez meglehetősen elő volt készítve, mivel a „feudalizációs folyamat a bizánci birodalomban — mint Ostrogorsky kifejti (i. m. 302.) — két évszázad óta győzelmesen haladt előre: a bizánci birodalom gazdasági szerkezete ekkor már nem sokban különbözött a nyugatitól és ez nagyon lényegesen megkönnyítette a latin uralom berendezkedését." „Valóban — mondja Ostrogorsky — a bizánci pronoiát csak át kellett keresztelni és már meg is volt a feudum. A bizánci tarományokban talált viszonyok a latinok számára sok esetben teljesen megszokottak voltak és így sok mindent változtatás nélkül átvehettek." Kétségtelen, hogy Ostrogorsky itt a bizánci feudalizációs folyamat ábrázolását nagy mértékben leegyszerűsíti és a nyugati, meg bizánci feudális rendszerek között továbbra is fennálló különbségeket elhanyagolja, mindamellett lényegében kétségtelenül helyesen vázolja e folyamatot főbb mozzanataiban.

Ezek alapján talán egészen természetesnek vehetjük, hogy P. mester a honfoglalás idejében történt állami berendezkedést — főképpen a birtoklási viszonyokat illetően — részben a bizánci viszonyok mintájára, részben a XII. század végére kialakult magyar gyakorlatnak — s ebben a III. Béla király által kezdeményezett, egész vármegyék területének pronoia, szerű eladományozása gyakorlatának is — a szemmeltartásával rajzolta meg, ill. rekonstruálta.

[48] Igen jellemző erre I. István király fentebb már idézett II. 2. törvényének szövegtörténete: A korai, XII. századi Admonti Kódex (Bartoniek E. kiad. 36.) a törvény címében még hozza a *beneficium* szót: „De successoribus regalium *beneficiorum*", a XV. századi Thuróczy-Kódexben viszont a nyilván értelmetlenné vált *beneficium* szót teljesen mellőzik a címben s helyette „értelmes", mert a törvény szövegéből vett, körülírást találunk: De dominio p r o p r i a r u m r e r u m et *regalisdoni*, (ahol a *saját birtok* és a *királyi adomány* közötti különbség még nincsen elmosva), míg ez a cím a XVI. századi Ilosvay-Kódexben teljesen értelmetlenné torzult: De d o n o propriarum rerum et regis d o n o.

[49] A *beneficium* más jelentéseivel, mint pl. egyházi javadalom, stallum etc. nem foglalkozunk.

A XII. századi ténylegesen fennálló birtoklási formáknak megfelelően többször éles különbséget tesz a *saját tulajdonban* levő földbirtok és a viselt tisztség címén nyert területek között. A legjellemzőbb hely erre talán a 37. fejezet, ahol Nyitra várának meghódítása után „Árpád vezér Hubát *Nyitra és egyéb várak ispánjává tette*, egyszersmind *tulajdon földet is adott* neki a Zsitva folyó mellett a Tursok-erdőig." (Pais D. ford.)[50]

Más esetekben meg a szó gondos megválasztásával, juttatja pontosan kifejezésre a birtokadomány milyenségét. A „magán birtok", „saját birtok" kifejezésére a *loca* „lakhely", a *possessio* és a *terra* kifejezéseket használja, mint pl. a 30. fejezetben: et cepit dux donare suis fidelibus *loca et possessiones* magnas; ugyanígy a 46. fejezetben: hospitibus secum commorantibus dux Arpad *terras* et *possessiones* magnas dabat; továbbá a 57. fejezetben: nobilissimus miles nomine Heten, cui etiam dux *terras* et alias *possessiones* non modicas condonavit.

Ezektől az egyszerűbb adományoktól azonban nyilván meg kell különböztetnünk azokat a nagy adományokat, ahol egész várak, és a hozzájuk tartozó várföldek népeikkel együtt kerültek P. mester szerint eladományozásra. Igaz ugyan, hogy első királyaink birtokadományai mindig együtt jártak a birtokot művelő dolgozó népek eladományozásával, s éppen ezért nyilván külön értelme és jelentése van annak, amikor P. mester kiemeli, hogy a nagykiterjedésű birtokokat „megszámlálhatatlan sok néppel együtt" adományozta valamely fő emberének Árpád vezér. Így nyer nagy adományokat a Duna mellett Ete, Eudu apja — akitől egyébként a Kalán nemzetséget származtatja P. mester — és ennek vezértársa Boyta, akitől P. mester szerint, a Baracska nemzetség ered. Ezeknek „hűséges szolgálatukért Árpád vezér nem csekély ajándékokat adott; azonkívül meg Ödnek, Ete fiának a Duna mellett földet számtalan néppel együtt. S azon a helyen Öd a vidék népét meghódítván, várat épített, melyet közönségesen [=vulgariter: a nép nyelvén] Szekcsőnek nevezett azért, mert ott magának széket és állandó lakot állított. Vajtának is hasonlóképpen nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel, melyet ma is Vajtának hívnak". (47. fej.)

Csak helyenként szól e nagy birtokadományozásokkal kapcsolatban és P. mester — nem is egészen félreérthetetlenül arról, hogy ez adományok nemcsak a szolgálatok jutalmazására, hanem további szolgálatok teljesítésére is kötelezik a megadományozottat. Ilyen érdekes hely Kündünek, Korcán apjának a megadományozása a 46. fejezetben: in eodem loco Cundunec patri Curzan terram dedit a civitate Atthile regis usque ad centum montes et usque Gyoyg et *filio suo dedit unum castrum ad custodiam populi sui*. Tunc Curzan castrum illud sub suo proprio nomine iussit appellari, quod nomen usque in hodiernum diem non est oblivioni traditum. Az aláhúzott szavak értelme nyilván ez: „fiának adott egy várat az ő [=Árpád] népének védelmére, őrizetére"; de esetleg úgy is lehet értelmezni, hogy „Korcán népe védelmére bírta ezt a várat", azaz, hogy Korcán népe védelmezze azt s végül, hogy a vár Korcán népének védelmére szolgál. Mindkét esetben tehát további szolgálat terheli a várat és birtokot, mégpedig védelmi szolgálat. A fenti hely ilyen értelmezése kézenfekvővé válik, ha Györffy György kutatásai alapján Korcán várának fekvését is tekintetbe vesszük: ez a vár a legfontosabb dunai átkelőhely budai oldalán feküdt Óbudán, tehát elsőrangú stratégiai jelentősége volt a Dunántúl, a vezéri szállásterület védelmében. (Vö. Györffy György: *Kurszán és Kurszán vára*. Budapest régiségei. XVI. köt. Bp. 1955. p. 20—21.) Györffy idevonatkozó fejtegetéseivel kapcsolatban a félreértés elkerülésére meg kell jegyeznem, hogy P. mester fenti tudósítása saját korának felfogását tükrözi — s számunkra itt ez a lényeges és egyúttal korjelző. A meghódított föld megszállása, a törzsek letelepedése nyilván egészen másként ment végbe: nem adományozások útján. Ezért könnyen lehet, hogy P. mester előadása ellenére éppen a főfejedelem szállásterülete volt Kündü ~ Korcán birtoka. De Györffy is kiemeli e nemzetség óriási birtokait éppen e vidéken: „Kétségtelenül bírta a nemzetség a középkori Pilis és Pest megye

[50] dux Arpad Hubam *fecit comitem Nitriensem et aliorum castrorum* et dedit ei *terram propriam* iuxta fluvium Sytuua usque ad silvam Tursoc.

területét. Kiterjedhetett települési területük Nógrád megye déli lejtős oldalára is. A nemzetség kezében tartotta tehát az ország szívét a és legfontosabb dunai átkelőt, a megyeri révet." (I. m. 22.) — Hogy a megyeri s a Pesti rév a királyság megalakulása után is mily fontos stratégiai pont az ország „szívében", arra vö. A Gellért-legendák forrásértéke c. tanulmányomat (MTAkadémia I. Oszt. Közl. XIII. 70—71.).

Lényegében tehát a fenti hely vizsgálata is oda vezetett, hogy a Kündü-Kurszánnak juttatott nagykiterjedésű — vármegyényi — földbirtok adományozása P. mester szerint együtt járt bizonyos, pontosan körül nem határolt, lényegében azonban katonai természetű védelmi kötelezettségek vállalásával a megadományozott részéről. Ebben az esetben is nyugodtan írhatta volna P. mester, hogy a földbirtokkal és a várral együtt Árpád vezér „annak a vidéknek a gondját odaadományozta (curam illius partis condonavit Cundunec patri Curzan) Kündűnek, Korcán apjának, azaz szerinte egy bizánci rendszerű pronoia-adományról volt itt is szó, amely mindenesetre kevésbé körülírt adományozási forma, mint a nyugati hűbéres *beneficium*. Nyilván éppen ezért választotta P. mester a honfoglalás rekonstrukciójakor ezt a bizánci adományozási formát — bizonyos, a magyar viszonyokból adódó speciális módosításokkal. Más esetekben viszont, úgy látszik, tartózkodik e nagy adományokat terhelő szolgáltatások körülírásától, mivel nyilván nem akarta egyfelől ezeket a kötelezettségeket túlságosan hangsúlyozni, ami szintén az idők jele, másfelől meg úgy gondolta, hogy a birtokadományozásokkal kapcsolatban használt terminusai az egykoriak számára úgyis világosak és félreérthetetlenek. Úgy gondolta pl., hogy amikor leírja azt, hogy Árpád vezér odaadományozta Ősbőnek, Szalók atyjának „pro fidelissimo servicio" (hűséges szolgálata fejében), Veszprém várát minden tartozékaival együtt (dedit castrum Bezprem cum omnibus appendiciis suis), azaz a várhoz tartozó földekkel és népekkel együtt (52. fej.), akkor az mindenki számára ugyanazt jelenti, mint mikor azt mondja még ugyanebben a fejezetben, hogy Ősbő vezértársának, Veleknek „odaadományozta Zaránd vármegyét" (Velequio dedit comitatum de Zarand). Az eddigi fordítások a *comitatum* de Zaránd kifejezést *zárándi ispánság*-nak értelmezik, ami esetleg félrevezető, mivel akkor a megye-ispáni *méltóságra* is gondolhatunk. Mivel azonban a fenti helyen két társ-vezér megadományozásáról van szó, s közülük az egyiknek, Ősbőnek Árpád vezér „Veszprém várát minden tartozékaival együtt" adta, azért a másik vezér, Velek sem kaphatott ennél kevesebbet: ő megkapta Zaránd vármegyét. De akár területnek, akár méltóságnak értelmezzük is a fenti helyen a „comitatus"-t, ezeknek a nagyarányú adományoknak mindenesetre csak az Aranybulla 16. pontja akart véget vetni, amikor kimondja: „Integros *comitatus vel dignitates* quascumque in Praedia seu possessiones non conferemus perpetuo."[51] P. mester elgondolása szerint azonban a birtokadományozásnak ez a formája nemcsak a honfoglalás korában dívott, hanem a későbbi időkben, István király korában is folytatódott. István király a lázadó Ajtonyt leverő Sunád-ot, a hatalmas Csanád-nemzetség és egy vármegye névadó ősét ugyanúgy ajándékozza meg, mint a honfoglaló Bors, Ősbő és Velek vezéreket: rex pro bono servicio suo uxorem et *castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis* condonavit... quod castrum nunc Sunad nuncupatur (11. fej.).

Összegezvén fentebbi vizsgálataink eredményét, kimondhatjuk, hogy az egész megyékre terjedő birtokok eladományozása bizonyos terhek, elsősorban katonai, védelmi szolgálatok további vállalása mellett, III. Béla 1193.-iki adományával indul meg, s úgy látszik egyre nagyobb méreteket öltött, ill. egyre gyakoribbá vált, míg ezeknek az adományoknak az 1222. Aranybulla 16. pontja véget nem vetett. Ezek az időpontok áthághatatlan határpontok P. mester művének létrejötte szempontjából. A mű iratási ideje ezek szerint 1193 elé semmiképpen nem tehető, s eszerint P. mester csak III. Béla király egykori jegyzője lehetett. A fentiekben igyekeztünk arra is rámutatni, hogy P. mester a magyar honfoglaláskori birtokpolitikai berendezkedés ábrázolására, nyilván annak jellemzésére egy bizánci közjogi kifejezés, a pronoia

[51] Helyesen fordítja a Corpus Iuris I. köt. 139.: „*Egész megyét* vagy akárminémű *méltóságot* örök jószágul vagy birtokul nem adunk."

latin tükörszavát, a *curat* használja, mivel talán ez felelt még meg legjobban a XII—XIII. század fordulóján — és csakis ekkor — a katonai szolgálatokkal terhelt vármegyényi birtokok jellegének. Mint említettük, e nagybirtokok jellegének kifejezésére a nyugaton használatos *beneficium* terminus kevésbé lett volna alkalmas. E terminus ellentmondásos, pontatlan használatára fentebb III. Bélának a Frangepánokkal 1193-ban kötött szerződése elemzésekor már rámutattunk. Az ott mondottakat kiegészíthetjük még azzal, hogy a nálunk egyébként is ritkán előforduló *beneficium* szó, úgy látszik minden megkülönböztető jelentésárnyalat nélkül egyszerűen „adomány"-t, 'adománybirtok'-ot jelent a későbbi időkben, pl. Imre király 1199-ben kiadott oklevelében, melyben Lőrinc ispánt *adományozza meg*, mivel az a máramarosi vadászaton a lováról lebukó király életét megmentette. Ez oklevél arengája így hangzik (HO. II. 1.): collata nobis fidelium servicia nuda *beneficio* nullatenus relinquamus. Érdekes, hogy ez a szó ismét csak arengában fordul elő II. András 1221-ben kiadott oklevelében, melyben Pannonhalma birtokait erősíti meg (Wenzel: ÁUO. I. p. 171.): Regie Serenitatis provida circumspeccio sicut in conferendis *beneficiis* pro meritorum exigencia singulis se debet manu larga liberaliter exhibere, ita pariter ad c o l l a t o r u m conservationem tenetur non impari sollicitudinis studio vigilare.

Minthogy tehát a beneficium szó éppen a XII—XIII. század fordulóján a magyarországi latinságban „adománybirtok" jelentésben fordul elő s így is csak ritkán, ezt a terminust P. mester joggal mellőzte előadásából mind a *possessio, terra propria* (37. fej.) mind a „katonai szolgáltatásokkal terhelt nagybirtok" jelentésben. Valószínűleg éppen azért kerülte e szó használatát, mert nagyon is ismerte e szó nyugaton használatos jelentését, ti. a „hűbérbirtokot" Egy alkalommal mintegy játszik a beneficium szó e jelentésével: éppen azon a helyen, ahol. a *cura* szót is használja *pronoia* értelemben (18. fej.): „Dux vero pro *beneficio suo* Borsum in eodem castro comitem constituit et *totam curam illius partis* sibi condonavit". Elvégre nem volna lehetetlen egy ilyenféle értelmezése a fenti szövegnek: A vezér, beneficiumként Borsot megtette ugyanabban a várban ispánnak és annak a vidéknek a pronoia-ját neki ajándékozta, (ez volna tehát a tulajdonképpeni beneficium). Hogy mégsem egy ilyenféle értelmezés mellett foglalunk állást, annak oka az, hogy más esetekben az adomány indokát jelöli meg szinonim szavakkal, de nem az adomány minőségét, jellegét. Így a 44. fej.-ben: Boyte *pro suo fidelissimo servicio* dedit terram magnam; 47. fej.: quibus etiam *pro fidelissimo obsequio* dux Arpad donavit munera non minima; 52. fej.: Vsubunec... *pro suo fidelissimo servicio* dedit castrum Bezprem. stb.

Ezek alapján a fenti szövegben a *pro beneficio suo* kifejezés is az érdemek indoklására s nem a birtok milyenségére vonatkozik. Mindamellett annyi tény, hogy a *„jó tettéért"* vagy *„jeles cselekedetéért"* magyar kifejezés éppúgy, mint a latin *beneficium* is ebben az összefüggésben elég suta. Minthogy azonban P. mester számára a fenti helyek tanusága szerint kéznél voltak a helyes kifejezések is (servicium, obsequium), a *pro beneficio suo* kifejezés szándékolt, de lefordíthatatlan szójáték P. mester részéről a nyugaton használatos terminológia „fonák és értelmetlen" mivoltának kimutatására. Mintha azt akarná ezzel mondani: nem az a *beneficium*, amit valaki jutalomként kap, hanem az a *beneficium*, amit a vitéz megtesz, végrehajt. Természetesen egészen másként áll a dolog, ha a *beneficium* terminus jelentését nem a megadományozott szempontjából nézve akarjuk meghatározni, hanem az adományozó tettéből kiindulva: akkor az adományozó gyakorol *„jótéteményt,"* *beneficiumot* azzal, akinek adományát juttatja. Nyilván ez utóbbi szempont jut szóhoz P. mesternél ismét szójáték-féle formában akkor, amikor Sunad megadományozásáról szól a 11. fejezetben: Cui [ti. Sunad]...rex pro bono servicio suo...castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis condonavit, sicut enim mos est *bonorum dominorum* suos fideles remunerare: a *boni* jelző értelmét nyilván az elhallgatott *beneficium* teszi teljessé.[52]

[52] Hogy P. mesternél nem ritkaság a szójáték, adnominatio, arra v. ö.: Győry János.: P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarságtudomány 1942. 15.; Fest Sándor: Anonymus

Hogy a hűbérbirtokra nyugaton használt terminusokat, a *beneficium*-ot és a *honor*-t[53] P. mester csakugyan ismerte — s ez nem kevésbé fontos, mint a bizánci terminusok ismerete — arra az 52. fejezet már idézett mondata világíthat rá: Tunc dux Usubunec patri Zoloucu pro suo fidelissimo sẽrvicio dedit castrum Bezprem cum omnibus appendiciis suis et Veluquio dedit comitatum de Zarand et sic ceteris nobilibus *honores* et *loca* condonavit.

Bár fordításaink ezen a helyen a *honores* szót *tisztségek*-kel adják vissza, nagyon valószínű, hogy P. mester a *honores* szón itt olyan adományokat ért, mint ugyanebben a mondatban a *castrum cum omnibus appendiciis suis* és a *comitatus* szavakon, hogy ti. ezeket nem saját tulajdonába adta (terram propriam) a megadományozottaknak, hanem bizonyos teljesítendő, katonai-védelmi szolgálatok fejében, tehát a bizánci pronoiának nagyjából megfelelő értelemben. Bizonyára nem véletlen, hogy az Aranybulla 10. pontja a hadban elesettek hozzátartozóinak megjutalmazásáról szólva különbséget tesz *iobagio habens honorem* és az egyszerű *serviens*, köznemes között: a honor-t birtokoló jobbágyúr hadban történt elhalálozása esetén annak fia vagy testvére „congruo honore *donandus*", míg a hadban elhalt köznemes fia „sicut regi videbitur, *donetur*".[54] Hogy az Aranybulla latinságában más a *honor*, mint a *dignitas*, arra a már idézett 16. fejezet a bizonyság: Integros Comitatus vel *dignitates* quascumque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo. Ezek alapján nagyon valószínű, hogy P. mester *honores* szava sem egyszerűen *tisztséget* jelent, hanem ahogy az idézett meghatározás mondja: „concession à charge de service — de service militaire à cheval surtout". (Vö. Calmette: i. m. 167.)

E fentebbi, birtokadományozási vizsgálatainkat azzal zárhatjuk, hogy P. mester különbséget tesz a saját tulajdonul adott birtok és a „szolgálattal terhelt birtok" között, s ennek jelzésére — mivel Magyarországon a hűbériség nem alakult ki klasszikus, nyugati formájában — a bizánci görögből vett pronoia latin megfelelőjét *curam condonare* használja egy ízben, egy második alkalommal meg a *honor* szót alkalmazza rá. Ez adatoknak korhatározó értéke van, amennyiben az ilyen, megyényi kiterjedésű adományokról III. Béla 1193. évi adománya előtt nincs tudomásunk, az Aranybulla viszont intézkedik az ilyen jellegű adományok megszüntetéséről.[55]

*

P. mester művének azonban, úgy tűnik, a fentieken túlmenőleg még további bizánci vonatkozásai is vannak. P. mester *latin* terminusait vizsgálva szembetűnik a 11. fejezetben a Romani *principes* kifejezés egy olyan mondatba ágyazva, mely szerint Pannonia „előbb

---

angol forrásai. EPhK 1935. 172.; Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 204. K.

[53] V. ö. J. Calmette: Le monde féodal. Paris 1946. 166—67.: La vassalité se combine avec la concession terrienne . . . On appelle cette concession à charge de service — de service militaire à cheval surtout — un *bénéfice* (beneficium) ou un *honneur* (honor).

[54] Si quis Jobagio habens honorem, in exercitu fuerit mortuus, eius filius vel frater congruo honore sit donandus. Et si serviens eodem modo fuerit mortuus, eius filius, sicut Regi videbitur, donetur. — A Corpus Juris I. p. 137. a *congruo honore* kifejezést *„illendő tiszttel"* fordítja.

[55] A *honores* szó ebben az értelemben nálunk először a legalább is kéteshitelű (V. ö. Szentpétery I.: Szt. István király oklevelei. Szt. István Emlékkönyv. II. köt. Bp. 1938. különösen p. 168-tól; és legújabban Csóka J. Lajos: A pannonhalmi alapítólevél interpolálása. LK 1961. 85.) pannonhalmi alapítólevél (és az ettől függő pécsi- és pécsváradi oklevelek) Heribert C-re visszavezethető arengájában található: si locis divino cultui mancipatis . . . *honores* et possessiones adagmentaverimus. Érdekes, hogy ezzel a formulával utoljára II. Endre király 1225-ben kiadott oklevelében találkozunk újra, melyben a király Uros apát kérésére Pannonhalmának ajándékozza Gönyüt. (Wenzel: ÁUO I. köt. 209.) Az oklevél fogalmazványa tehát nyilván Uros apátra vezethető vissza.

Attila király földje volt. Az ő halála után a *római fejedelmek* foglalták el Pannonia földjét egészen a Dunáig" (Pais D. fordítása; a többi fordítások is ugyanúgy.).[56] Helyesen állapítja meg Szilágyi Loránd [*Az Anonymus-kérdés reviziója.* Száz. 1937. 14.], hogy a *principes* szó „a király közvetlen környezetét képező főméltóságok megjelölésére" szolgáló terminus *hazai* forrásainkban a XI—XII. század fordulójától kezdve az egész XII. századon keresztül, s így P. mester anakronisztikusan ugyan, de érthető okokból használja ezt a terminust Árpád vezér közvetlen környezetének jelzésére. Bizonyos azonban, hogy a fenti helyen a szó nem ebben az értelemben fordul elő: nem magyarországi, *hazai* terminus. P. mester fenti elbeszélésének tárgyi-történeti mozzanatából kiindulva azt kellene mondanunk, hogy mivel Pannoniát csakugyan a *császárság* (principatus) alatt foglalták el a rómaiak, a *Romani principes* a fenti helyen „római császárokat" jelent. Ám a középkor folyamán sem az antik-, sem az ún. német-római császárokat általában nem a *princeps* szóval jelölték, hanem az *imperator* terminussal, amelyet „császár" értelemben P. mester is gyakran használ (pl. 1. fej. nullius umquam *imperatoris* potestate subacti fuerunt; 12. fej.: consilio *imperatoris* G r e c o r u m; 15. fej.: timebat adventum *imperatoris* T h e o t o n i c o r u m; 20. fej.: per gratiam domini mei *imperatoris* C o n s t a n t i n o p o l i t a n i stb.). A hazai terminus „főemberek" itt értelmetlen volna; a „fejedelmek" jelentés meg tárgyi-történeti és nyelvi szempontból egyaránt valószínűtlen. A szó jelentésének megfejtéséhez hozzásegítenek az alábbi helyek: 33. fej.: Quibus etiam militibus in expeditionem euntibus *principes* et d u c t o r e s constituit duos filios avunculi sui Hulec Zuardum et Cadusam nec non Hubam unum de principalibus personis.

41. fej.: super quem exercitum constituti sunt *principes* et d u c t o r e s Lelu filius Tosu, Bulsuu filius Bogat...

47. fej.: cui prefecit *principes* et d u c t o r e s duos de principalibus personis...

50. fej.: cui exercitui *principes* et d u c t o r e s facti sunt Vsubuu et Velec. stb.

Ezeknek a helyeknek a tanúsága szerint, azt hiszem, nem lehet vitás, hogy a *principes* szinonimája a *ductores* szónak, s mindkettő jelentése „hadvezér, csapatvezér, seregvezér", régi magyar szóval talán: „had-nagy". Amikor P. mester a 11. fejezetben leírta a *Romani principes* kifejezést, nem gondolt arra, hogy ez félreérthető, amikor viszont a magyar seregek *principes*-eiről beszélt, akkor már a félreértés elkerülése végett mindig a *ductores* szinonímával együtt használta a terminust. Így nem is érthető félre. Önmagában azonban a *principes* szó nem jelentett *had-vezért, had-nagyot*, csak a *legionum* vagy *cohortium* szavak kíséretében, és mint katonai műszó átkerült a bizánci görögbe is [vö. pl. Theophanes p. 137.: *καὶ οἱ πρίγκιπες ἑκάστης σχολῆς ὥμοσε τοῦτο.* Vö. Du Cange: Gloss. lat. s. v. *princeps.*] s nyilván innen került P. mester latin nyelvébe, mivel nyugaton ez a terminus „hadvezér" jelentésben ebben a korban ismeretlen.

Emellett szól III. Ince pápa 1204-ben Imre királynak küldött válaszlevele, melyben Imre királynak ama panaszát hárítja el, hogy a pápa hajlandó a bolgárok királyává koronázni Ioannitiust, noha az nem jogos ura annak a földnek, mert egy részét tőle (=Imre királytól); más részét meg más országtól foglalta el.[57] Másként áll azonban a dolog — tanítja ki a pápa a magyar királyt, „mert a pápai fensőbbség régen sok királyt koronázott meg Bulgáriában egymás után, pl. Pétert és Sámuelt és utánuk több mást is, ... de végre, amikor a görögök kerekedtek fölül, a bulgárok elvesztették a királyi méltóságot, sőt a súlyos konstantinápolyi iga alatt kényszerültek szolgálni, míg legutóbb két testvér, ti. Petrus és Iohannitius — kik

[56] 11. fej.: que etiam primo fuisset terra Athile et mortuo illo preoccupassent *Romani principes* terram Pannonie usque ad Danubium.

[57] Theiner: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. I. köt. 36. etsi scripseris (sc. rex Emericus), quod prefatus Iohannitius nullius terre de iure sit dominus, licet aliquam partem tui et aliam alterius regni ad tempus detineat occupatam, unde miraris, quod tam manifestum inimicum tuum te inconsulto, tam subito in regem proposuerimus coronare.

az előbbi királyok törzsökéből származnak — őseiknek földjét nem elfoglalták, hanem inkább visszafoglalták — s innét fogva szóljon a szöveg eredetiben: „ita quod una die de *magnis principibus* et innumeris populis mirabilem sunt victoriam consecuti."[58]

A fenti szövegben a *magni principes* aligha jelenthet „fejedelmek"-et, de „császárokat" sem, hanem csakis a bizánci császár *vezéreit, thema-dux*-ait, ill. *megadux*-ait — akikről alább még lesz szó. Hogy III. Ince a fenti levelében eszerint egy bizánci terminust használ, annak egészen egyszerűen az az oka, hogy a pápa a bolgár uralkodótól és legszűkebb környezetétől szerezte értesüléseit — bolgár vagy görög nyelven, mint ez Ioannitiusnak egy 1202-ben III. Ince pápához írt leveléhez fűzött megjegyzésből nyilvánvaló. [Vö. Wenzel ÁUO. VI. 228. jegyzetét, továbbá u. o. p. 201. és 277—78. ahol Joannitius a saját oklevelére a bizánci *chrysobolum* szót használja.] Iohannitius és környezete ugyanis nem tudott latinul s ezért 1204-ben két „fiút" küldött a pápához, „hogy az iskolában megtanulják a latin írást, mert itt nekünk nincsenek grammatikusaink, akik a leveleket, amelyeket hozzánk küldesz, számunkra lefordítanák".[59]

A mondottak szerint tehát P. mester fenti helyén a *Romani principes* kifejezés „római vezérek"-et jelent, akik elfoglalták Pannoniát. Ez történetileg ugyan nem, de nyelvileg kielégítő megoldás, mely ismét Bizánc felé mutat. Történetileg P. mester fenti ábrázolása azért nem állhat meg, mert a hun uralom összeomlása után a szorosabb értelemben vett Pannonia (=Dunántúl) különböző germán népeknek adhatott csak átmeneti szállást, míg tartósabb uralmat csak az avarok uralma jelenthetett. A források mindenesetre a hunok után sem nyugat-római, sem kelet-római (=bizánci) hódításról e területen nem tudnak s erre a régészeti leletek (Vö. összefoglalóan: A. Mócsy: *Pannonia*. Pauly-Wissowa R. E. Supplementband IX. Stuttgart 1962. 773—76.) sem engednek következtetni. P. mestert nyilván még az ő korában tekintélyes római romvárosok: Savaria (Szombathely), Valcum (Fenékpuszta), Scarbantia (Sopron), Brigetio (Ószőny), Gorsium (Székesfehérvár mellett), Aquincum (Óbuda) stb. látványa vezette e helytelen történeti rekonstrukcióhoz és egy, a bizánciaknál még élő szó: Pannonia.

Bizáncban kell keresnünk nézetünk szerint az idők folyamán oly sok vitára okot adó *pascua Romanorum* és *pastores Romanorum* kifejezések eredetét és értelmét, amelyek, mint alább látni fogjuk, a *Pannonia* szóval vannak valahogy kapcsolatban. P. mester szerint ugyanis *Pannonia* a *pascua Romanorum*. P. mester két helyen szól erről:

9. fej.: ...rogaverunt Almum ducem, ut... in terram Pannonie descenderent, que primo Athile regis terra fuisset... quam terram habitarent Sclavi Bulgarii et Blachii ac *pastores Romanorum*. Quia post mortem Athile regis *terram Pannonie Romani dicebant pascua esse*, eo quod *greges eorum in terra Pannonie pascebantur*, et iure *terra Pannonie pascua Romanorum* esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie.

A másik hely a 11. fejezetben: que etiam primo fuisset terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes *terram Pannonie* usque ad Danubium, ubi *collocavissent pastores* suos.

A *pascua Romanorum* kifejezés némileg módosult formában megvan még Odo de Deogilo Saint-Denis-i apátnak (+1162) VII. Lajos francia király Szentföldi útjáról írt munkájában. (*De profectione Ludovici* VII. regis Francorum in orientem an. 1147—1149.; kiad. Gombos:

[58] Theiner i. m. 36.: secus est tamen ex aliqua parte, ut salva tui pace loquamur, cum super hoc non plene noveris veritatem. Nam antiquitus in Bulgaria multi reges successive fuerunt auctoritate apostolica coronati, sicut Petrus et Samuel et alii nonnulti post illos ... sed tandem prevalentibus Grecis, Bulgari perdiderunt regiam dignitatem, quinimo compulsi sunt gravi sub iugo Constantinopolitano servire donec novissime duo fratres, Petrus videlicet et Iohanhitius, de priorum regum prosapia descendentes, terram patrum suorum non tam occupare, quam recuperare ceperunt, ita .....

[59] Wenzel: ÁUO.VI. 293.: Misi autem ad tuam magnam Sanctitatem pueros duos; ... ut addiscant in scholis litteras Latinas, quoniam hic grammaticos non habemus, qui possint litteras, quas mittis, nobis transferre. Et postquam ipsi addiscerint, remittantur ad Imperium meum.

Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1938. p. 1720.) Odo de Deogilo királyának, VII. Lajosnak a kíséretében maga is járt Magyarországon, s amikor művében Esztergomot (Estrigun), az ország akkori fővárosát említi, akkor jegyzi meg: Terra hec in tantum *pabulosa* est, ut dicantur in ea *pabula Iulii Cesaris* extitisse. [i. h.] Mivel a *pabulosa*, pabula jelentése: *takarmánydús*, ill. *takarmány*, e kifejezéseket fel lehet fogni P. mester *pascua: legelő* szava szinonimájának. Mindamellett P. mester *pascua Romanorum*-a és Odo *pabula Iulii Cesaris* kifejezése között elég jelentékeny a különbség ahhoz, hogy kizártnak tartsuk Hóman Bálint vélekedését, aki e két kifejezés közös forrását a Szt. László-kori Ősgestában keresi [Hóman B.: *A Szt. László-kori Gesta Hungarorum.* Bp. 1925. p. 00. l.], de annak magyarázatával adós marad, hogyan jöhetett létre az egyik kifejezés a másikból, minthogy egyetlen szavuk sem egyezik. Ámde, a két kifejezés *tartalmilag* mégis elég közel áll egymáshoz, úgyhogy valóban közös forrásra kell visszavezetnünk őket, csak nem *írott*, hanem szóbeli forrásra. Nos, nem lehet véletlen, hogy Pannoniával kapcsolatban ez a kifejezés: *Julius Cesar legelői* ~ *a Rómaiak legelője* két olyan írónál bukkan föl először, akik közül az egyikről — Odo de Deogiloról — biztosan tudjuk, hogy járt Bizáncban, a másikról, P. mesterről, pedig már az eddig elmondottak alapján is nagyon valószínű, hogy vagy járt Bizáncban, vagy legalábbis, hogy nagyon tisztában volt a bizánci viszonyokkal. A kifejezésnek ugyanis későinek és keletinek — bizáncinak kell lennie, mivel az antik latin-görög történeti forrásokban és földrajzi művekben[60] a fenti, bőséget kifejező megjelöléssel szemben e vidék barátságtalan jellegét hangsúlyozzák, ahol a föld lakhatatlanul hideg, állandó fagy miatt szenved, felhőborította és kultúrnövények, olaj, bor és gabona nélkül szűkölködik. (Vö. Borzsák: i. m. 24.) Kedvezőbb leírás Pannoniáról nagyon ritka az antikvitásban; legfeljebb hegyeit és óriási erdeit emelik ki, továbbá mindössze egy helyütt van említve Pannonia jelzőjeként a *glandifera:* makkban gazdag (a helyeket lásd a fenti irodalomban). Odo de Deogilo és P. mester bőségre utaló kitétele tehát nem származhatik antik forrásból. De Bizáncban is csak későn bukkan fel: abban az időben, amikor a bizánciak Magyarország földjéről Manuel bizánci császár (1143—1180) hadjáratai folytán részletesebb ismeretekre tettek szert. A kérdés legalaposabb ismerője, Gyóni Mátyás Pannonia *bőségének egyetlen* összefoglalóbb jellemzését ismeri csak, Konstantinos Manassesnak egy beszédét, melyet Manasses 1173-ban intézett Manuel császárhoz (vö. Moravcsik: BT. I. 355.). Az Árpádok korában ez egyedülálló bizánci forrásban találkozunk először azokkal a terminusokkal is, amelyek értelemszerűen megvannak Odo de Deogilonál és P. mesternél is. Manasses azt mondja: A magyar nép „sok szántónak és gabonatermő földnek élvezi a hasznát, mert a föld, melyen a *barmok legelnek*, füves és dús: a rét és nádas *legelője* kövér és gazdag, meg harmatos és vízöntözte-végtelen".[61]

Bizonyos, hogy Odo de Deogilo és P. mester nem írott forrásból vette Pannoniára vonatkozó fenti kitételét. Erre mutat az, hogy a *tartalmilag* azonos jelentésű, de *nyelvileg* egymástól teljesen elütő kifejezés említésekor *mindkét író*, nyilván nem véletlenül a *dicere* igét használja (P. mester: terra Pannonie pascua Romanorum esse *dicebatur* ~ Odo de Deogilo: Terra hec in tantum pabulosa est, ut *dicantur* in ea pabula Iulii Cesaris extitisse), annak jelzésére, hogy valóban mindketten úgy *hallották* a megjelölést. E hallomás következménye lett aztán, hogy nyelvileg más- és más formát öltött ugyanaz a tartalom. A francia pap számára a *római* elsősorban a Galliát is meghódító Julius Caesar volt, P. mester számára pedig — aki a mondást az eredetihez közelálló formában őrizhette meg, megmaradt eredeti kétértelműségében a *római:* nyugat-római ~ kelet-római (=bizánci). A bizánciak ugyanis köztudomásúlag magukat hivatalosan mindvégig *rómaiaknak (οἱ Ρωμάοι)* nevezték, s ezt a XII. század második felében

[60] Ezeknek Pannoniára vonatkozó adatait részletesen feldolgozta: Borzsák I. Die Kenntnisse des Altertums über Karpatenbecken (Diss. Pannonicae I. 6.) Bp. 1936; A. Graf: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pannonicae. I. 5. Bp. 1936; A. Mócsy: Pannonia. Pauly-Wiss. RE. Suppl. IX. 1962. 519—532.

[61] Idézi Gyóni M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bp. 1938. 26.

IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZET KÖNYVTÁRA

Magyarországon (görög befolyás kora!) nem tudni lehetetlen volt. P. mester tehát meghagyta a mondást a maga kétértelműségében: hadd higgye mindenki, amit akar: a görögök, a németek, vagy a pápa pusztítja Magyarország javait.

A fenti szövegekből (9. és 11. fej.) továbbá az a megállapítás is önként adódik, hogy P. mester számára a *pascua Romanorum* meg a *terra Pannonie...*, ubi collocavissent *pastores* suos (*Romani* principes) szorosan együvé tartozó fogalmak, melyeknek közös inspirálója nyilván a *Pannonia* szó görög-bizánci népies-tudákos etimológiája lehetett. Erre mutat Odo de Deogilo és P. mester egymástól kifejezésben eltérő, jelentésben azonban azonos meghatározása, mely szerint *Pannonia*=pabula ~ *pascua*. A Pannonia szó ugyanis a görög nyelvérzék számára könnyen két elemre volt bontható, *πᾶν-νομός*, ill. egy ebből képzett melléknévi alak: *πᾶν-νόμιος* ~ *νόμιη*. *Πᾶν* = minden, *νομός*=*legelő* (Pape: *Griech. Wb.*: *Weideplatz, Weide für Vieh*; Schrevellius: *Lexicon manuale Graeco-Latinum* (Dresdae et Lipsiae 1752): *νομὸς* idem quod *νομὴ*: *pabulum*, regio, praefectura, provincia; u. itt. a latin-görög részben: *pascuum*: *βόσκημα νόμος, ὁ; νομή*. Az ilyenféle összetételek sem voltak ritkák, mint *πανδαισία πᾶν* (neutr.): minden +*δαις* femin.: lakoma, „volständiges Gastmahl" vagyis „bőséges lakoma". Ugyanakkor a *νόμιος* szónak „den Hirten betreffend" (Pape: *Griech. Wb.*) azaz 'pásztori, pásztorhoz tartozó' jelentése is volt. A szó megvan az újgörögben is *νομή* alakban, „legelő" jelentésben. A népies ~ tudákos szófejtést természetesen nem igen zavarhatta emellett, hogy a *Pan-nonia* szó második tagjában *n* van a görög *m* helyén. Bizonyos, hogy az antiquitás nem ismerte ezt a népies szómagyarázatot. Dio Cassius pl. a latin *pannus* „szövet, ruha" szóból magyarázza (XLIX. 36.6), ami még lehetetlenebb. A lehetőség azonban a fenti szófejtéshez adva volt a görög nyelvészek számára annál is inkább, mivel a *νομός* szót már az antik görögök használták „tartomány, kerület" jelentésben is a barbárok (így a szkíthák) földje egyes részeinek megjelölésére. (Vö. Pape: *Griech. Wb.*) Hogy egy ilyen népies-tudákos görög etimológia kerülhetett P. mester tudomására, arra nézetünk szerint bizonyíték, hogy a XII. század közepetáján Bizáncban járt Odo de Deogilo is ismeri a kifejezést, de azt más szinonimával (pabulum) adja vissza.

A magunk részéről nem is foglalkoztunk volna ezzel a hamis etimológiával, ha egyfelől a forráskritika nem vont volna messzemenő következtetéseket P. mester *pascua Romanorum* kifejezéséből (Vö. Hóman B.: *A Szt. László-kori Gesta Ungarorum*. Bp. 1925. továbbá C. A. Macartney: *Pascua Romanorum*. Századok. 1940. 1—11.), másfelől meg ez az adat nem volna jellemző P. mester bizánci kapcsolataira, arra, hogy bámulatosan jól van értesülve *csak* Bizánc területén élő nézetekről és hiedelmekről.

Emellett azonban Pannoniával és a P. mester által a honfoglalás korában feltüntetett lakóival (9. fej.: quam terram habitarent Sclavi Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum) kapcsolatban éppen *Pannoniának* a fentiekben bizáncinak bizonyuló *pascua*~*pastores*[61a] etimológiája nyomán, rá kell mutatnunk arra is, hogy amikor a bizánci XII. századi történetírók *Pannoniá*ról és annak lakóiról, a *pannones*, ill. *παννόνιοι*-ról szólanak, ezen archaizáló néven nevezik igen sokszor nemcsak a magyarokat és ezek országát, a tulajdonképpeni Pannoniát, hanem a bulgárokat és azoknak Duna-menti, balkáni lakóterületét is. Az erre vonatkozó adatokat igen pontosan összegyűjtötte Moravcsik Gyula a *Byzantinoturcica* (Berlin 1958) II. köt. 244. lapon (és a MNy 1929. (XXXIII) évfolyamában p. 60.). Ezen adatok szerint *Παννονία* in archaisierendem Sinne 1. „Ungarn" (X—XII. Jh.); 2. „Bulgarien" (XII. Jh.); *Πάννονες* in archaisierendem Sinne 1. „Ungarn" (XII. Jh.), 2. „Bulgaren;" (XII. Jh.) (vö. Moravcsik Gy.: *Byzantinoturcica*. II. p. 244.).

Ennek az első pillanatra szinte érthetetlen fogalomzavarnak végső oka, úgy látszik, a késő antik történeti és földrajzi irodalomra vezetendő vissza. A *pannonokat*, *Pannonia* lakóit ugyanis, úgy látszik, már az időszámításunk szerinti II. század kezdetétől fogva „tudós"

[61a] Jellemző, hogy a *pastores* szót sem használja P. mester a fenti összefüggésen kívül. Helyette a *subulci* és *bubulci* szavakat használja az 1. fejezetben.

spekuláció folytán azonosítani kezdték, ill. összekeverték a *Παίονες=Paeonii* néppel. E tekintetben már Appianusnál (III. 14) teljes a zavar, úgyhogy a paeonokra és a pannonokra vonatkozó adatok, mint W. Schmitthenner megállapította (*Historia.* VII. [1958] 208.) már teljes összevisszaságban kerülnek elénk. Utóbb azután a két nép lakóhelyét, *Pannoniát* és *Paioniát* is összekeverték, ill. egyenértékűen egyiket a másik helyett használták.[62] Ezt az antik hagyományt folytatták tehát a későbbi bizánci történetírók a maguk archaizáló módján. S valóban Moravcsik Gyula a bizánci történetírók és egyéb források egész seregét állítja össze (*Byzantinoturcica.* II. 242.), amelyekben a „*Παίονες* in archaisierendem Sinne 1. 'Ungarn' (XI—XVI. Jh.); 2. 'Bulgaren' " (XII. Jh.) jelentésben fordul elő, s ennek megfelelően ezeknek lakóhelye, országa: „*Παιονία* in archaisierendem Sinne 'Ungarn' " (XII—XVI. Jh.).

A két nép és két terület összezavarásának nyilvánvaló oka, a két név: *Pannonia* és *Paionia* hasonló hangzása. Azonban *Paionia* a Duna-menti Pannoniával ellentétben az antikvitásban a Balkánfélszigeti Makedonia, amelyet a phryg eredetű *paeones* nép foglalt el, akik makedóniai Fülöp és Nagy Sándor idejében játszottak történeti szerepet. (Vö. M. Bessnier: *Lexique de géographie ancienne.* Paris 1914. p. 561.). A bizánci korban viszont — Moravcsik Gyula fenti összeállítása szerint — azoknak a balkáni népeknek archaizáló neve lett, akik Makedoniában s attól északra telepedtek meg, elsősorban a bulgároké és a földrajzi fogalmak összekeveredése után a pannoniai magyaroké is, ill. a Pannoniában és Paeoniában lakó népekre vonatkoztatva teljes összevisszaságban.

P. mester és műve szempontjából ez azért érdekes, mert a fenti, honfoglaláskori, *szűkebb* értelemben vett Pannonia népeinek felsorolásában (quam terram habitarent Sclavi Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum) ugyanezt a zavart tételezhetjük fel, mint a XI—XII. századi bizánci történetíróknál. P. mester Pannonia honfoglaláskori lakóiként említi a szlávokon (szlovenek?) és a bulgárokon kívül, de a bulgárokkal együtt a Blachii-t is, akiket a bizánci XII. századi Niketas Choniates (+1213) Bulgária, (=a fentiek szerint Pannonia) lakóiként emleget *Βλάχοι* (az adatokat lásd: Moravcsik: Byzantinoturcica II. 91.) (=P. mester: Blachii) néven, akiknek tudvalevőleg döntő szerepük volt a XII. század végén újjászülető bolgár cárság megalapításában. (Erre vö. N. Banescu: *Un problème d' histoire médiévale: Création et caractère du second empire bulgare* (1185). Bucureşti, 1943. és Ostrogorsky: *Gesch. des byzantinischen Staates.* München 1940. p. 321.) Könnyen lehet tehát, hogy P. mester Pannonia (=Dunántúl) népeinek a felsorolásában a Bizáncban használatos kettős értelmű — mert Magyarországra és a Bulgáriára egyaránt használatos – *Pannonia* népeit Sclavi Bulgari et Blachii = ac pastores Romanorum sorolja fel, akik egyúttal *valamennyien: pastores Romanorum:* a rómaiak pásztorai. (Ennek az értelmezésnek nem mond ellene a P. mesternél ehelyt használt *ac* kötőszó sem. Ez különben is részletkérdés.) Mindenesetre ez elfogadhatóbb magyarázat lenne, mint a Dunántúlon (=Pannoniában) P. mestert követve vlach telepeseket feltenni. (Vö. Pais D. térképét: *Magyar Anonymus.* Bp. 1926. Melléklet.) P. mester részéről viszont ez a „pontatlanság" ismét bizánci orientációra vall.

Hogy az ilyen földrajzi-történeti „elcsúszás" éppen az archaizálás és téves azonosítás következtében, meg a tudákos nyelvészkedés folyományaképpen milyen könnyen megtörténhetett a bizánci történetíróknál, arra nem kevésbé klasszikus példát idézhetünk Gyóni Mátyás nyomán[63] Ioannes Tzetzes (cc. 1110—1180) *Historiarum variarum chiliades* c. művéből. Tzetzes „az európai Mysia területével azonosítja hazánkat" — mondja Gyóni. „Két Mysia van — mondja Tzetzes —: az egyik a kisázsiai Kaikos folyónál, a másik pedig a Duna vidékén, mely nem más, mint Magyarország. Ezután Ptolemaios nyomán leírja a Magyarországgal tévesen azonosított Moesia superiort és Moesia inferiort. Míg tehát kortársai, pl. Kinnamos

[62] Az egész kérdés összefoglalását és részletes bibliográfiát lásd: Mócsy: Pannonia. col. 520.

[63] Gyóni M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar—görög tanulmányok. Szerk. Moravcsik Gyula. Bp. 1938. 26.

és Niketas Choniates pontosan tudják, hol van Magyarország, vagy legalábbis annak déli része, addig Tzetzes téves képet ad róla, s a Balkánra helyezi hazánkat". Persze, az azonosítás alapja itt is egy „nyelvészeti" megállapítás; a bizánci görögben ui. az *oi* diftongus (Moisia) éppen úgy *i*-nek hangzott, mint a *Mysia* y-ja. Sőt az is nagyon valószínű, hogy Magyarország Balkánra való helyezését az akkor közkeletű *Pannonia* ~ *Paionia* felcserélhetősége is elősegítette, melyeknek „azonosságát" ugyancsak a tudákos nyelvészkedés deríthette ki a hasonló hangzás alapján.

Bármily tanulságos volna is tovább vizsgálni, hogy a *Pannonia* ~ *Paionia* földrajzi fogalmak összezavarása és az ezzel kapcsolatos *pascua Romanorum* kifejezés milyen további hullámokat vet a későbbi történeti és földrajzi irodalomban, erről itt le kell mondanunk, mivel P. mester művében úgy tűnik, további oly mozzanatok is találhatók, amelyek Bizánc felé mutatnak.

*

Ismeretes, hogy Árpádkori latin forrásaink pontosan különbséget tesznek *rex* és *dux* jelentése és a két méltóság között. A *dux* rendszerint a trón várományosa és egyúttal részuralkodó, mivel az ország egyharmad része, a *ducatus*, az ő fennhatósága alá tartozik. (Vö. Györffy Gy.: *A nemzetségtől a vármegyéig.*) Éppen egy bizánci forrásból (Iohannes Kinnamos, †1185 után) tudjuk, hogy ennek a *dux* címnek a magyarban az *uram* szó felelt meg.[64] A *dux* szó P. mesternél is méltóságot jelentő szó, mivel Árpád „vezér" neve mellől sohasem marad el. A „*hét vezér*" azonban már sohasem *dux* nála, hanem következetesen „septem principales persone". Eszerint Álmos, ill. Árpád — minthogy ők P. mester szerint *dux*-ok — nem tartoznak a „Hetumoger"-ek, a „septem principales persone" közé. Də igy meg a hetes szám válik értelmetlenné! (Egyébként ebből a lehetetlen helyzetből is következtethető, hogy eredetileg semmiként sem lehetett szó „hét vezérről" (septem duces), hanem csak „hétmagyarról", a magyarok régi népnevéről.

A sereg-, vagy seregrész-vezérek neve P. mesternél, mint fentebb láttuk, legalábbis első említésükkor következetesen *principes* et *ductores*, utóbb azután már helyenként a *dux* is előfordulhat. Viszont országrészek, tartományok legfőbb vezetőit P. mester szintén következetesen *dux* titulussal emlegeti. Pl. dux de Kieu, dux Zuburiensis, dux bicoriensis, és legfőként Salán „vezérnek" és Bulgaria „vezérének" a dux szó jelöli a méltóságukat. Mivel Bulgaria *dux*-a a Gesta több helyéből kikövetkeztethetően nem önálló „fejedelem", hanem a bizánci császár alattvalója, ami többé-kevésbé Salan dux-ról is elmondható, azért, azt hiszem, több-kevesebb valószínűséggel ez utóbbi *dux* titulusok is bizánci eredetre mennek vissza. Nem szuverén uralkodókat jelentenek, s a földterület, amelyen a főhatalmat gyakorolják, nem önálló ország, vagy fejedelemség, hanem fölöttük a hatalmat a bizánci császár gyakorolja, ahogy ezt Menumorout, a „bihari vezér" nyiltan meg is mondja: terram hanc. . . per gratiam *domini mei* imperatoris Constatinopolitani nemo potest auferre de manibus meis (20. fej.). S valóban a bizánci birodalomban a XII. század folyamán az egyes tartományok, themák vezetőinek, előljáróinak *dux* volt a titulusuk.[65] Du Cange görög glossáriuma megjegyzi még a δοὺξ szó alatt, hogy a provinciák dux-ain kívül voltak még az egyes városoknak is dux-aik. Ennek a jelentésnek forrásainkban szintén vannak nyomai (pl. Chron. comp. saec. XIV. cap. 104.).

A fentiek alapján összefoglalóul azt kell mondanunk, hogy P. mester nemcsak ismerte a bizánci középgörög nyelvet, hanem Bizánc XII. századi intézményeivel, politikai célkitűzéseivel és a birodalom szervezetével is tisztában volt, s ez ismereteit igyekezett a honfoglaláskori Magyarország viszonyainak rajzában is felhasználni. Egyik-másik adata a mű keletkezési idejének a megállapítása szempontjából is nagy fontossággal bír.

[64] Vö. Gyóni M.: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 104.

[65] Vö. Ostrogorsky: Geschichte des byzantinischen Staates. München 1940. 260: „. . . in der Komnenenzeit sämtliche Vorsteher der Themen den Titel Dux tragen, wogegen als Katepane nunmehr die Untergebenen des Themendux bezeichnet werden, die älteste Bezeichnung Strateg aber schon im 11. Jahrhundert völlig verschwindet."

II.

P. mester török nyelvi ismeretei

Ama gyakori, hol békés, hol háborús érintkezés folytán, amely kétségtelenül már régi idők óta fennállott bizonyos török nyelvű népek és a magyarok között egyfelől, másfelől meg ugyanezen török népek (besenyők, kunok, kumánok és a régi bolgárok) és a bizánci birodalom között, nem igen lesz meglepő számunkra, ha a bizánci viszonyokról jól tájékozott P. mesterről kiderül, hogy a bizánci görög nyelv mellett valamely török (kumán?) nyelvet is értett — valamely szláv nyelven és a magyar nyelven kívül.

P. mester töröknyelvi ismeretének bizonyítására mindenekelőtt gestájának 32. fejezete látszik alkalmasnak. Itt arról beszél P. mester, hogy a szerinte Kiev alatt (10. fej) a magyarokhoz csatlakozó „kumán" vezéreknek, Ednek és Edömérnek Árpád vezér a Mátra-erdőben, nagy földet adott, ahol ezeknek unokája Pata, később várat épített:

„Tunc dux Arpad in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea Pota nepos eorum castrum construxit, ex quorum etiam progenie longo post tempore rex Samuel descendit, qui *pro sua pietate Oba* vocabatur."

Ezt a szakaszt Szabó—Mika[66] a következőképpen fordítja: „Akkor Árpád vezér a Mátra erdejében nagy földet adott Edunek és Edumérnek, ahol azután nemzetségéből származott sok idő múltával Sámuel király, kit *kegyességéért* Obának neveznek vala."

A kérdéses helyet Pais Dezső is hasonló módon értelmezi:[67] „akit *kegyességéért* Abának hívtak."

A latin szöveg *pro pietate* kifejezése azonban itt aligha fordítható *kegyességéért* kifejezéssel. Aba királyt ezzel ellenkezően krónikáink és a még kétségtelenül P. mester előtt írt Gellért-nagylegenda is[68] kegyetlen és kíméletlen zsarnoknak ábrázolják.[69] A krónikában nyilvánvalóan sokkal későbbi, XIII. századi interpolációnak kell tekintenünk azt a megjegyzést, hogy halála után néhány évvel Aba sebeit csodálatos módon behegedve találták.[70] Ezek szerint Aba „pietas"-a legalábbis vitatható. Nézetünk szerint ezen a helyen nem is Aba kegyességéről, „pietas"-áról van szó, hanem *az iránta megnyilvánuló* — s nem is a „nemzet" részéről, hanem saját *nemzetsége* részéről megnyilvánuló — *tiszteletről:* ennek a tiszteletnek köszönhette az *Aba* nevet, melyet nyilván saját törzse vagy nemzetsége adott neki.

Nyelvi szempontból a *pro sua pietate* kifejezés P. mester latin nyelvhasználata szerint is értelmezhető így: *az ő megtiszteltetése kedvéért,* vagy egyszerűen: *iránta való tiszteletből.* A *pro* praepositiót P. mester másutt is használja ilyen jelentésben. Pl. a 14. fejezetben: Salanus. . . Arpadium ducem Hungarie quasi derindendo salutavit et suos *pro risu* Hunguarios appellavit: *„nevetség kedvéért, gúnyból".* A 16. fejezetben: Salanus. . .unam sarcinam de herbis melioribus sabulorum Olpar quasi *pro risu deridendo*. . . duci Arpad misit: Mika—Szabó[71] értelmezése szerint: „mintegy nevetség okáért".

Nyelvileg tehát semmi akadálya annak, hogy a *pro sua pietate* kifejezést „iránta érzett tiszteletből" vagy „megtisztelése kedvéért" kifejezésekkel adjuk vissza. Ami viszont a kifejezés jelentéstani részét illeti, az *Oba* ~ *Aba* szó Gombocz Zoltán megállapítása szerint[72] török tiszteleti jelző, ill. méltóságnév. Az idevonatkozó adatokat gondosan összeállította Gombocz. s ezek alapján megállapítja, hogy „az Árpád-kori magyarság közt, török (besenyő?) hatás

[66] I. m. 39.

[67] Magy. Anon. Bp. 1926. 63. és A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1958. 118.

[68] Vö. erre: Horváth J.: A Gellért-legendák forrásértéke. MTA I. O. XIII. 21—82.

[69] Vö. SRH I. köt. 332.: Aba vero rex devictus fugit versus Tysciam et in villa quadam in scoobe (recte: *scrobe)* veteri *ab Hungaris, quibus regnans nocuerat, crudeliter iugulatur.*

[70] SRH. I. köt. 332.: Post aliquos autem annos, cum esset effossum de sepulchro, sudarium et ipsius vestimenta invenerunt incorrupta et loca vulnerum resanata.

[71] Mika—Szabó: i. m. 26.

[72] Árpádkori török személyneveink. MNy 1915. (XI.) 341—45.

alatt az *Aba* személynév és származékai igen gyakori volt".[73] Valóban maga P. mester is említ egy *besenyő* főembert (57. fej.): „a besenyők földjéről jött egy vezéri (de *ducali* progenie) nemzetségből való vitéz. Neve Tanu*zaba* volt: Örkénd apja, kitől a Tomaj-nemzetség származik".[74] A Gombocz által gondosan felsorolt személy- és helynevekből azonban nem tűnik ki, hogy a magyarok közt általános lett volna az *aba* szó *jelentésének* ismerete is. Ellenkezőleg, mivel az adatok szerint *szolgák* személyneveként is gyakori volt,[75] azt kell gyanítanunk, hogy a szónak a jelentése a magyar nyelvben ismeretlen volt[75a] — mint ahogy a ma használt személynevek jelentése is túlnyomórészt ismeretlen, vagy legalább is nem közismert. Annál súlyosabban esik latba, hogy — fenti fejtegetéseink értelmében — P. mester *ismerte* az *oba* szó méltóságjelző jelentését, amilyen jelentése ennek a szónak csak a török nyelvekben volt ismeretes, Sámuel királyt — P. mester fenti helye szerint — „az *iránta való tiszteletből* nevezték Obá-nak. A Tonuz*oba*-ról fentebb idézett szakaszból is szemmel látható, hogy P. mester a név második elemének, az *oba*-nak, magas méltóságot jelző jelentését *értette*, s ezért írta Tonuz*obá*-ról, hogy „de *ducali* genere", azaz „*vezéri? fejedelmi?* nemzetségből" származott.

Az elmondottak alapján aligha lehet kétségbevonni, hogy P. mester értette a *besenyők* vagy a *kumanok* török nyelvét. Erről egyébként gestája még további — részben az egész gesta értékelése szempontjából is igen lényeges — adatokkal is szolgál.

Itt a tulbou szóról kell röviden szólanunk. Munkácsi Bernát megfejtési kísérlete után[76] hosszú ideig kísértett a nyelvtudományi irodalomban az a nézet, hogy a P. mester Gestája 7. fejezetében előforduló *tulbou* szó, melynek jelentése biztosan *tömlő*, török, ill. mongol szó. P. mester szövege a szó jelentése felől nem hagy kétséget: . . .et fluvium Etyl super *tulbou* sedentes ritu paganismo transnataverunt (7. fej.). Előbb Pais Dezső[77], majd Ligeti Lajos[78] mutatott rá arra, hogy súlyos hangtani akadályai vannak annak, hogy a *tulbou*-t a *mongol tuluma*-ból, a magy. *tömlő* szavunkat meg a mongol *tülüme*-ből származtassuk. Igy tehát a *tulbou* szó etimológiája ismeretlen lévén, (bár Pais a *Scriptores*. I. 41. jegyzeteiben felteszi, hogy török eredetű), további következtetéseket magából a szóból nem vonhatunk. Tárgyi szempontból azonban mégis figyelemre méltó ez a szó, mivel a XI—XII. századi bizánci források a tömlőn való átusztatást a *magyarokkal* kapcsolatban soha nem említik, ellenben annál gyakrabban szólnak erről a közlekedési eszközről a balkáni kumanokkal és besenyőkkel kapcsolatban. P. mester tehát a balkáni barbároknál tapasztalt átkelési módot adaptálta a honfoglaló magyarokra.

Ami a fentebb mondottakat tárgyi szempontból érinti, talán nem érdektelen, hogy *Niketas Khoniates* († 1210—1220 körül) *Kroniké* című művének abban a részében, ahol Manuel császárnak a magyarok ellen, majd a kumanok (Scythae?) ellen 1151-ben viselt hadjáratát beszéli el,[79] részletes leírást közöl arról, hogyan kelnek át a szkíták (=cumanok) a folyókon bőrtömlőkön.[80]

[73] I. m. 342.

[74] Ford. Pais: A magyarok elődeiről i. m. 138.

[75] 1086: „*Oba uinitor* in Arpad." Wenzel, I. köt. 35; 1138: „*Oba servus* in villa Geysce" Knauz, Mon. Strig. I. köt. 91. — Kicsinyítő-képzővel: 1138: „*Abadi, servus* in villa Surcudi, Knauz, Mon. Strig. I. köt. 91., 1138/1329: „*Obudi, servus* in villa Wadashu," Knauz, Mon. Strig. I. köt. 96.; 1211: *Obud*, Wenzel I. köt. 119; 1214: *Obud*, 1219: *Obudut* (acc.) Vár. Reg. 97. 182. §.; 1277: *Obud*, Wenzel IV. köt. 92.

[75a] A méltóságjelölő szavak szolga-névként való gyakori használatát Pais Dezső „az ómagyar humor vagy irónia ékesen szóló bizonyítékaiként" értékeli, ami felteszi a szavak jelentésének ismeretét. Sok esetben ez nyilván így is volt. (Vö. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Bp. 1963. 123.)

[76] Munkácsi B.: Ung. *tulbu* und tömlő. MSFOu. XVII. 284—289.

[77] Pais D.: Tömlő. MNy 1934. 36.

[78] Ligeti L.: Mongolos jövevényszavaink kérdéséhez, NyK 1935. 219.

[79] L. II. c. 7. Migne P. G. lat. tant. edita. LXIX. 431—432.

[80] Flumen transeunt corio subere expleto, itaque compacto, ut nec minima guttula penetret. Quo Scytha conscenso equinaque cauda prehensa, et sella ceterisque belli instrumentis impositis, equo pro velo, corio pro nave utens facile traicit Istrique vastum pelagus tranat.

„A folyón bőrtömlőn kelnek át, amelyet parafával merevítenek és úgy összeszerkesztenek, hogy azon egy csepp víz sem hatol át. Ebbe beszáll a szkíta és megragadva lovának a farkát miután fölrakta a nyerget és a többi hadi szerszámokat, a ló a (húzó) vitorlája, a tömlő a hajója s így könnyen átkel és átúsztat a Duna óriási tengerén."

Más XII. századi bizánci történetírók a tömlőn való átkelést a besenyőkkel kapcsolatban írják le, úgyhogy P. mester ezt az átkelési módot még akár szemtanúként is ismerhette, de talán nem a magyarokkal, hanem a besenyőkkel vagy a kumanokkal kapcsolatban.

P. mester török nyelvi ismereteinek bizonyítása kapcsán szükségképp eljutunk *Gesta*-jának egyik legkritikusabb történeti kérdéséhez, ti. a kumanoknak és a honfoglaló magyaroknak szerinte együttes beköltözése kérdéséhez.

Mielőtt azonban a bonyolult és szerteágazó probléma fejtegetéséhez fognánk, helyesebb lesz egy ugyancsak töröknek látszó, bár nyilván helytelen etimológiát szemügyre vennünk, ti. a *Bolgár* népnév hihető etimologizálását.

Pais Dezsőnek tűnt fel először a P. mester szövegéhez írt latinnyelvű jegyzeteiben,[81] hogy a *bolgár* Salanust s általában a *bulgar*okat büszkéknek, dölyfőseknek jellemzi P. mester. Az idevonatkozó helyek:

14. fej.: Salanus. . .*more Bulcarico*, ut *mos est eorum*, minari cepit. . . u. itt alább: Dux Arpad audita legatione Salani: *superbi* ducis, non *superbe*, sed humiliter eis respondit.

39. fej.: O Scitici, qui per *superbiam Bulgarorum* a castro Hungu vocati estis Hungari. . .

51. fej.: Menumorout, qui duci Arpad primo per legatos proprios *Bulgarico corde: superbe* mandando terram cum pugilo se daturum negabat.

Jól tudjuk, hogy a *bulgár* népnévnek általánosan elfogadott török etimológiája van,[82] amely szerint egy török *bulya* keverni, összezavarni, összekavarni ige -r képzős nomen verbaleja a bulgar népnév stb. „keverék" jelentéssel. P. mester idézett helyei azonban arra mutatnak, hogy az író a *more Bulgarico*, *Bulgarico corde* kifejezéseket teljesen egyenértékűnek tartja a *superbe* latin szóval, mintegy *more Bulgarico* ~ *Bulgarice: superbe;* vagy: Salani: *superbi (=Bulgari)* ducis. P. mester tehát, úgy látszik, itt is etimologizál. S mivel a török *bulya* igének csakugyan van „*qui caput huc illuc versans superbe graditur, aliquo superbe ingreditur, superbe elate, arroganter, inflate se gerit, se praestat*", azaz „fejét ide-oda hányva gőgösen, elbizakodottan, szemtelenül, felfuvalkodva viselkedik", jelentése is, szinte bizonyosra vehetjük, hogy a fenti helyeken P. mester török nyelvészkedésével állunk szemben. Hogy egy-egy esetben a bulgárok „gőgös, fennhéjázó" viselkedéséről, magatartásáról a bizánci történetírók (Theophanes Continuatus X. sz.; Niketas Choniates († 1213) is megemlékeznek,[83] az annak a bizonyítéka, hogy a *bulgar*-szónak „gőgös" értelme előttük sem volt ismeretlen. P. mester azonban bizonyosan független e bizánci *történetíróktól*, de az is szinte bizonyosra vehető, hogy a XII. század végén és a XIII. század elején, a második bolgár cárság megalakulása idején, a bolgároknak e fennhéjázásáról hangoztatott nézet elsősorban bizánci politikai körökben válhatott különösen időszerűvé. Erre alább még visszatérünk. A bulgár = „gőgös, fennhejázó" etimológia azonban P. mester török nyelvismeretének nyomós bizonyítéka.

Ezek után térjünk vissza P. mester kumánjaihoz. Mindmáig megfejtetlen kérdés, miért nevezi P. mester *kumánoknak* azt a török nyelvű néptöredéket, amely a honfoglaló magyarokkal együtt költözött be Pannóniába, mint a honfoglaló magyarok nyolcadik törzse, melyet Konstantinos Porphyrogennetos császár *kabar*-(ejtsd: kavar-)oknak nevez.

Konstantinos Porphyrogennetos császár a X. század közepén írt *De administrando imperio* c. művének 38. fejezetében a kabarok (=kavarok) népéről szólván elmondja, hogy „az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés

[81] SRH. I. 104—105.

[82] Tomaschek: Pauly—Wissowa R. E. s. v. Bulgaroi; Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 95.

[83] Vö. Eckhardt S.: Anonymus dölyfös bolgárjai. MNy 1960. LVI. 248—250.

támadt közöttük a kormányzat ellen és belháború ütvén ki, felülkerekedett az előbbi kormány zatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel (=magyarok) a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket (=magyarokat), és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is."[84]

Konstantinos szerint tehát a *kavarok* a magyarokhoz történt csatlakozásuk után, és már a mai Magyarországon is beszélték eredeti türk nyelvüket, s tekintve hogy három törzsük csatlakozott a magyarokhoz — Konstantinos szerint egy külön fejedelemmel, „aki máig is megvan"[85] — beolvadásuk, nyelvi önállóságuk elvesztése nem történhetett máról-holnapra, s így könnyen lehet, hogy P. mester korában még törökül is beszélhettek. Németh Gyula mindenesetre a P. mester szerint (9.—11. fejezet) Galiciában csatlakozott *„kumánok"*-ban a lázadó kavar törzseket látja, akik a magyarokkal együtt költöztek be Pannoniába.[86]

Németh Gyula a P. mester által felsorolt hét „kumán" vezér (1. *Ed;* 2. *Edumen;* 3. *Etu;* 4. *Bunger* pater *Borsu;* 5. *Ousad* pater *Vrsuuru;* 6. *Boyta* a quo genus *Brucsa;* 7. *Ketel* pater *Oluptulma)* névsorának vizsgálata során megállapítja, hogy e nevek mind a törökből fejthetők meg s így bizonyítva látja, hogy „a kabarok kétségtelenül törökök",[87] s a „kumán" vezérnévsor török mivolta Anonymus hitelességét bizonyítja.[88] Németh Gyula azonban a fenti vezérnévsor *Ousad, Vrsuuru, Boyta* neveit *török* szótövek *magyar* képzővel ellátott alakjainak gondolja, [89] s ebből a nyelvi jelenségből a kabarok elmagyarosodására következtet. Pais Dezső újabban azonban a fenti három névről meggyőző módon bebizonyította, hogy ezek „nemcsak az előrészében, hanem a maga egészében"[90] török nyelvi eredetűek, s éppen ezért a fent tárgyalt nevekben nem lát a kabarok elmagyarosodására vonatkozó bizonyítékokat.[91]

A mi szempontunkból e fenti vizsgálatoknak azért van különös fontosságuk, mert — különösen Pais 1962-ben írt fenti cikke — azáltal, hogy részletes nyelvi vizsgálataikkal bebizonyították, hogy P. mester „kumán" személynevei egyúttal a „maguk egészében" kifogástalan töröknyelvi alakulatok, inkább lehet belőlük e nevek lejegyzőjének, P. mesternek töröknyelvi ismereteire következetetnünk, semmint arra, hogy valamilyen írásos fejlegyzés állott P. mester rendelkezésére, ahogy Németh Gy. gondolja. Alig hihető ugyanis, hogy e török neveket törökül nem tudó író ily pontosan képes lett volna leírni. De ennél talán még tovább is mehetünk. Aligha lehet véletlen, hogy a *Vrsuuru* név — *uru* elemének — melyet régebben a magyar *úr* szóval egyeztettek — a Pais által[92] felhozott különböző töröknyelvi megfelelői közül éppen a Codex *Cumanicus uru* „Semen" adata felel meg a legtökéletesebben; továbbá az *Ousad* névnek ugyancsak a Cod. *Cumanicus ovsadi* alakja a pontos megfelelője. Ezekből az adatokból talán szabad arra következtetnünk, hogy P. mester annak a török népnek a nyelvét ismerte, amelyet a nyugati és bizánci források valóban *cumani, comani,* ill. *κούμανοι, κόμανοι,* az Orosz Évkönyvek pedig *polovec* és *polovci* néven emlegetnek.[93] Nagyon

[84] Moravcsik Gyula: Biborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Bp. 1950. 174—175.

[85] I. m. 175.

Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 223.: „Anonymus szerint a honfoglaló magyarság hét magyar törzsből s egy csatlakozott „kun" törzsből állott. Ebből világosan adódik a hét kun vezér népének a kabarokkal való azonossága."

[86] Németh Gy.: i. m. 239.

[87] I. m. 240.

[88] I. m. 239.

[89] I. m. 240.

[90] Pais Dezső: Úr volt-e valóban Vrsuuru? MNy LVIII. 1962. 140.

[91] Pais: I. m. 145—146.

[92] Pais: I. h. 140.

[93] Vö. Moravcsik: BT. II. köt. 167. és Hodinka A.: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. index.

valószínű tehát, hogy P. mester a Konstantinos által *kavarok*nak nevezett s a honfoglaló magyarokkal együtt Pannóniába költöző töröknyelvű népet, illetve azoknak az ő korában is élő utódait *nyelvi* okokból nevezte *kumán*-oknak, azaz ezek nyelvét a XII. századi balkáni kumánok nyelvével találta azonosnak. Ez az azonosítás viszont egyfelől bizonyítja, hogy P. mester csakugyan tudott kumán-török nyelven, másfelől azt is bizonyítja, hogy a honfoglalókkal együtt beköltöző töröknyelvű nép P. mester működése idején legalább részben, még török nyelven beszélt. Az természetesen más kérdés, hogy ez a nyelvi alapon történt azonosítás — akárcsak nyelvi szempontból is — minden tekintetben jogosult volt-e, azaz a kumánok nyelvével való teljes azonosságot jelenti-e, vagy csupán annyit, hogy P. mester a honfoglalókkal együtt beköltöző néprész nyelvének török-kumán jellegét állapította meg — az esetleges különbségekre azonban már nem volt tekintettel.

Mindamellett még így sem ellentmondásmentes a *kumanok* szerepeltetése P. mester művében, mivel nemcsak a magyarokhoz csatlakozott *kavar* törzseket nevezi kumánoknak, hanem egy olyan népet is, amely a magyarok és kavar-kumánok beköltözése *előtt* Glad bodonyi (de Bundyn) vezérnek segítségére volt a Marostól Orsováig terjedő vidék elfoglalásában (11. fejezet), sőt e vidéknek a hódító magyarok ellenében védelmezője is a bulgárok és blac-ok kötelékében, szövetségében (44. fej.). Viszont a Meszesi kapun túl lakó *Blasi* et *Sclavi* népek vezére, „Gelou quidam Blacus" már a honfoglalók megjelenése előtt „sok jogtalanságot szenvedett el a *kumánok* és besenyők (Picenatis) részéről (25. fej.) P. mester szerint. Ez a székelyek Erdélybe való betelepítésének (XI. sz.) emléke lehet.

Ezeken a helyeken a kumánok — a XII. század végi állapotoknak megfelelően — többnyire a bolgárok és blachok szövetségében harcoló török nép, amelyet a nyugati és bizánc források egyaránt *cumani*-ként emlegetnek, s akiknek részük volt a második bolgár birodalom megteremtésében is.[94]

Mindezek alapján tehát ki kell mondanunk, hogy P. mester csupán abban következetes a *cumani* terminus használatában, hogy ezen a néven csak török nyelvű — bár egymástól időben és földrajzi elhelyezkedésben egyaránt különböző — népeket jelöl, a konstantinosi *kavarok* esetében teljesen anakronisztikusan, a többi esetben pedig a nyugati és bizánci szóhasználatoknak megfelelően ugyan, de a Magyarországon a XI. század második felétől kezdődően s az egész XII. század folyamán következetesen használt *cuni* ~ *kun* terminológiával szöges ellentétben. Minthogy ezen a ponton irodalmi hatásról P. mesternél aligha lehet szó — erre legalábbis semmi jel nem mutat — csak arra gondolhatunk, mint fentebb már kifejtettük, hogy P. mester a Balkánon és a bizánci birodalom területén megismert *kumán* nép török *nyelve* alapján kumán-nak nevez minden magyarországi töröknyelvű népet, tekintet nélkül a Magyarországon használatos régebbi *kun* terminusra.[95] Besenyőket viszont nem ismer, csak az irodalmi hatást mutató Picenati-kat.

Az természetesen könnyen lehet — bár bizonyítékunk nincs rá —, hogy a magyarok *kun*-nak nevezték a honfoglalókkal együtt Pannóniába költöző *kabar* törzseket is, a krónikákban rendelkezésünkre álló adatok azonban azt mutatják, hogy a külföldi forrásokban *cumani*-nak nevezett népet emlegetik krónikáink *cuni* vagy *kuni* néven I. László király idejétől kezdve Kálmán, majd II. István királyok idejében is, sőt a XIII. században beköltöző *cumani*-knak is magyarul *kun* lett a nevük. Ezen a ponton tehát P. mester — legalább is ami a *cuni* ~ *kuni* népnév használatát illeti — tudatosan szakított e név Magyarországon szokásos használatával — feltehetőleg a saját török-kumán nyelvi ismeretei nyomán.

A *Gesta* 13. fejezetében említett *Loborcy* személy, ill. folyónév — bár ez nyilván a törökből fejthető meg,[96] P. mester török nyelvi ismereteinek bizonyítására nem használható fel,

[94] Vö. Erdélyi L.: Anon. III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 7.
[95] A kérdésről másként Pais D. A Script. jegyzeteiben: SRH I. köt. 42—43. és 102.
[96] Vö. Melich J.: Laborc. MNy XIX. 69—71., és Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. 18—19.

mivel nem szól arról, hogy a *Laborc* nevet milyen nyelven értelmezi. Maga Melich is elismeri,[97] hogy a *Laborc* és *Haram* nevek „a bolgár-törökség mellett csak közvetve vallanak". Ellenben felhasználható ebből a szempontból is a 15. fejezetben említett *Ketelpotoca* víznév, amelyet P. mester egy „kumán" vitéznek *Ketel*-nek a nevével hoz kapcsolatba, akit a hét kumán vezér között is felsorol (8. fej. VII. duces Cumanorum... *Ketel* pater Oluptulma) s neve csakugyan török közszónak bizonyul „vezetékló, hátasló" jelentésben.[98]

Annak, hogy P. mester az általa leírt török neveket *értette*, s így a török (kumán?) nyelvben való jártassága kétségbevonhatatlan, van egy döntő bizonyítéka is. Szerinte a hetedik kumán vezérnek, Ketelnek a fia *Oluptulma*. Ezen a néven emlegeti őt a 8, 10 és 14. fejezetben, míg a 15. fejezetben egyszerre *Tulma*-nak nevezi ugyanezt a vitézt: Ketel et filius suus *Tulma*. Ez a szokatlan jelenség abban leli magyarázatát, hogy az *Oluptulma* név két elemből álló összetett név, melynek egyik eleme a török *Alyp, Alp* 'hős'; a másik eleme pedig a szintén török *tolma*, amely a köztörök *tol-* 'voll sein, gefüllt sein, sich füllen' ige *-ma* képzős igei származéka (Vö. Gombocz Z.: *Árpádkori török személyneveink*. MNy 1915. (XI.) 151.) A név jelentése tehát „hős-töltelék, hős-gombóc" lehetett. E név első elemét, az *Alyp, Alp* „hős" szót P. mester nyilván tiszteleti jelzőnek érezte-*értette* s így a *tolma* elemtől elválaszthatónak vélte és el is választotta attól. Arra ugyanis nyilván nem gondolt itt, hogy a törökben az *Alp, Alyp* elemmel képzett névösszetételek, vagy „kettős" nevek igen gyakoriak voltak. Gombocz (i. h.) a következőket idézi: *Alp-Kus, Alp-Arslan, Alp-Turan* etc. Ez az önkényes elválasztása a két név-elemnek a legbiztosabb jele annak, hogy P. mester csakugyan értett valamely török nyelvet. Nyilván ez a magyarázata annak is, hogy a „kumanok"-nak oly nagy szerepet biztosított a honfoglalás történetében, sőt az sem kizárt, hogy maga is valamilyen módon e „kumánok" közé tartozott, vagy legalábbis nagyon közelről ismerhette őket, amint alább erre még visszatérünk.

III.

P. mester kora és a nyelvészeti irodalom álláspontja

A) Helyesírástörténeti megfontolások

Ami P. mester magyar szavainak nyelvi állapotát illeti, a kérdés kétségtelenül még további részletvizsgálatokat igényel, de azért itt is figyelemreméltó eredményekre mutathatunk rá.

Igen fontosak Kniezsa István megállapításai P. mester helyesírására vonatkozólag. Egyik megállapítása negatív, amennyiben határozottan kijelenti, hogy „nincs egyetlen egy kancelláriai kiadvány sem, *sem II. Béla alatt vagy után, sem III. Béla és Imre alatt, amelynek hangjelölése akár megközelítőleg is hasonlítana Anonymuséhoz.*"[99] Ez a megállapítás természetesen nem akarja kétségbevonni P. mester kancelláriai működését, hiszen erre maga P. mester utal bevezető szavaiban, hanem csupán annyit jelenthet, hogy nem maradt ránk olyan oklevél, amely valóban P. mester kezétől származnék. Jelenti azonban azt is, hogy *helyesírástörténeti szempontból nincs okunk P. mester művét II. Béla és közvetlen utódai időszakához kötni*, ahogy ezt Jakubovich tette. Helyesírástörténeti vizsgálatok tehát a fentiek szerint határozottan ellene szólnak P. mester feltételezett II. Béla-kori kancelláriai működésének is.

Ezt a negatív megállapítást azonban több pozitív és a kormeghatározás szempontjából is mérlegelendő megfigyelés egészíti ki. A č = cs hangnak következetes *s* betűvel való jelölése Kniezsa szerint „a XII. század második felétől fogva szinte eltűnik".[100] Annál súlyosabban esik a latba, hogy ez a helyesírási sajátság „két XIII. század eleji emlékben, a tihanyi apátság

[97] I. m. 22.
[98] Vö. Németh Gy.: A honf. magyarság kialakulása. Bp. 1930. 239.
[99] Kniezsa István: Helyesírásunk története... Bp. 1952. 81—82.
[100] I. m. 82.

1211-es összeírólevelében és a Váradi Regestrumban" *nagyobb számban* előfordul,[101] állapítja meg Kniezsa. Ebben az összefüggésben talán az a jelenség sem merő véletlen, hogy P. mester *Szerencs* nevét *Zeremsu* (22. 31.) mellett két alkalommal *ch*-val Zerenc*h*e-nek írja, ami a XIII. sz.-ban *általános* helyesírási sajátság lesz.

Sajátságosnak mondja Kniezsa[102] a χ hangnak a gestában 5-ször is előforduló *c* jelét (Bucna 24, 27, Zyloc, Ziloc 22=Zilah, Bodoctu 50=Bodajk). Szerinte „erre a XII. század végétől van néhány adatunk.[103] S valóban meglepő módon erre a hangjelölésre ismét a XIII. sz. eleji Váradi Regestrumban találunk számos adatot. A kormeghatározásnál — ha e jelenségeknek van kormeghatározó értékük — nyilvánvalóan nagyobb súlyuk van a későbbi időkre mutató adatoknak, mint a korábbi időkre utalóknak, mivel a visszamutató adatok mindig survivance-nek, továbbélésnek, hagyománynak is tekinthetők. Így tehát jellemzőnek kell tartanunk, hogy a Gesta *Ziloc Zyloc* (c. 22=Zilah) „sajátságos" írásmódjára éppen a Váradi Regestrumban találunk pontos megfelelőket:

VR. 187. sz. 1220-ból: *Ziloc* villa [opp. Zilah in com. Szilágyközép—Szolnok]; u. o.: curiali comite de *Ziloc;* viszont a korábbi időből (?) származó adat: VR. 310. sz. 1214-ből: de villa *Ziloch.* Vö. HB. mul*ch*otja, ozc*h*uz, a*ch*sin, zoboduc*h*a, *ch*armul, chomuv, choltat.

P. mester *Bodoctu* (c. 5=Bodajk) helynevének írásmódjához ugyancsak feltűnő párhuzam kínálkozik a Váradi Regestrumban:

VR. 172. sz. 1214-ből: de villa Boct (p. 193: Nunc *Bojt* in com. Bihar); VR. 287. sz. 1214-ből: de villa *Boctu* (p. 191. Nunc pagus *Bojt* in com. Bihar); VR. 331. sz. 1208-ból: de villa *Botcu* (!) (p. 156: Rectius *Boctu*, serius *Bohtu*, Boht... nunc vero *Bojt* in com. Bihar); VR. 262. sz. 1213-ból: de villa *Buht;* VR. 101. sz. 1221-ből Petro de villa *Bokc* (p. 260: Bokc= Bocht=Boht=*Bojt* pagus in com. Bihar).

Hasonló jelenséget tapasztalunk az Abauj megyei *Zsujta* helynév helyesírását il etően a Váradi Regestrumban:

VR. 5. sz. 1219-ből: Reynold de villa *Sucta* (p. 234: Nunc *Zsujta* a Göncz septentrionem versus in com. Abauj).

A fenti példák azért bírnak különös jelentőséggel, mert a fenti *ct*∼*χt* írásmód *χt* hangértékének megfelelően előfordul a *ht* helyesírási változat is a fenti *Buht* (1213) mellett a későbbi *Sajti*-nak elődje *Soht*-ként írva:

VR. 92. sz. 1221-ből: Laurentius de villa *Soht*, melyhez a kiadó megjegyzi p. 258: Nunc *Sajt* pronuntiandum esse constat. Sajti nominatus est olim pagus comitatus Csanadiensis, qui hodie Sajtény vocatur, at est etiam penes Tasnad in com. Szilágy alias Közép-Szolnok praedium, Sajti nomine.

A Váradi Regestrum (1208—1235) vallomása szerint tehát a χ hang jele mind szóvégen (Ziloc), mind a *χt* kapcsolatban (Bodoctu) a XIII. század elején még túlnyomó többségében megvan és azonos P. mester helyesírási gyakorlatával, helyenként azonban már *-h* hangjelölés is található. Viszont χ hang jelölésében a Váradi Regestrum *c* és *h* jelei (VR. *Boctu*∼*Buht; Sucta*∼*Soht*) mint egymásnak *hangalak* szempontjából megfelelő *írásbeli* (helyesírási) variánsok tökéletesen megfelelnek P. mester Bycoriensy (169), Byhoriensem (389) helyesírási variánsainak (itt még a Bikorriensis alakok is tekintetbe vehetők !); másfelől meg a χ-hangnak a fenti *c*∼*h* jelölése mellett az előforduló *ch*-val való jelölésére, mely a HB és a VR korának összekapcsolása szempontjából lényeges, de eddig kellően nem értékelt jelenség, VR: Zilo**ch**: HB mul**ch**otia, ozc**h**uz, a**ch**sin, zoboduc**h**a, *ch*armul stb. A HB χ-hang jelölése (**ch**) és P. mester χ-hang jelölése (**c**∼**h**) között az összekötő kapcsot ismét a pontosan datálható VR. hangjelölése adja, amelynek bizonysága szerint a χ-hangot a XIII. sz. elején (és Kniezsa i. h. szerint a XII. sz. végén is) *c* (k) *h ch*-val jelölték: Vö. VR *Ziloc* (1220) *Ziloch* (1214) HB: *mulchotja,*

[101] I. m. 82.
[102] I. m. 81.
[103] MNy XXIV. 325.

*achsin, charmul, chomuv, chol*tat. Ennek alapján a HB helyesírása a VR helyesírásával volna egykorú, a VR helyesírása meg több lényeges ponton is azonosítható a P. mester helyesírási gyakorlatával. Semmiképpen nem azonosítható azonban a II. Béla király *utáni* helyesírási gyakorlattal.

Ami P. mester művében az *s* (=sz) hang *következetes z* jelölését illeti, amely mellett kétszer előfordul az *sc* jelölés (Scereducy c. 45 és Scery c. 40) és a Susudal, Sudal (c. 7 és 46) helynévben az *s* is, ez a következetesség figyelemreméltó ugyan, de egyáltalán nem feltűnő, ha a Váradi Regestrum vallomásával vetjük egybe e jelenséget. Azok a személy-, ill. helynevek amelyeket P. mester z betűvel ír *s* (=sz) hangértékben, a Váradi Regestrumban is *kivétel nélkül* z betűvel vannak írva:

Anon: **Zobolsu:** VR. 381. sz. 1213-ból: curialis comes de *Zobolcz* (?), VR. 152. sz. 1213-ból: comite de *Zobolch;* VR. 144. sz. 1213-ból: curiali comite de Zobolch; VR. 316. sz. 1214-ből: Curiali comite de **Zobols;** VR. 242. sz. 1216-ból: de villa **Zobolsu** [Baranya m.]; VR. 12. sz. 1219-ből: curiali comite de *Zobolch;* VR. 64. sz. 1219-ből: comite de *Zobolchy;* VR. 212. sz. 1221-ből: cives castri de *Zobolch;* u. o.: provincia *Zobolch;* u. o.: comes curialis de Zobolch; VR. 213. sz. 1221-ből: comprovinciales de Zabolch; VR. 214, 215, 216, 220. sz. 4-szer: 1221-ből: comprovinciales de *Zobolch;* Egyetlen esetben sincs s-sel, vagy sc-vel írva! Viszont:

Anon: *Zemera:* VR. 207. sz. 1222-ből: *Zemerem* (acc.) ioubagio castri. VR. 132. sz. 1234-ből: *Scemer* filius *Scemera;* VR. 282. sz. 1215-ből: *Scemera* reus.

An. *Zotmar:* VR. 379. sz. 1213-ból; ioubagio castri Zothmar; VR. 295. sz. 1214-ből: comes *Zothmarien*sis; VR. 317. sz. 1214-ből: comes de *Zothmar;* VR. 183. sz. 1215-ből: iobagiones castri de **Zotmar:** VR. 181. sz. 1215-ből: comite de *Zothmar;* VR. 275. sz. 1215-ből: curiali comite de *Zathmar;* VR. 86. sz. 1219-ből: Demeno comite de *Zothmar;* VR. 58. sz. 1220-ból: comite de *Zothmar;* VR. 102. sz. 1221-ből: castrenses *Zathmar,* uo.: comitis de *Zothmar;* VR. 370. sz. 1221-ből: comite de *Zathmar.* Kivétel nélkül z-vel írva.

Anon. *Zoloucu* ill. *Zolocu* VR. 155. sz. 1213-ból: *Zoloc* de villa *Rechel* (=Kecel a Kraszna mellett).

A fentiek szerint tehát a *Szabolcs* és Szatmár név a VR-ban kivétel nélkül z-vel fordul elő, akárcsak Anonymusnál; a Szemere név viszont egy esetben z-vel, 2 esetben sc-vel van írva; az *sc* jel azonban Anonymusnál is előfordul s (=sz) hangértékben. Eszerint tehát az *s* (=sz) hangnak z-vel való következetes jelölése, különösen bizonyos szavak esetében korántsem elszigetelt jelenség még a XIII. sz. elején sem.

Fontosabb Kniezsának az anonymusi s (=sz) hangok jelölésére vonatkozó tételéből egy nemleges megállapítás, hogy ti. P. mesternél az *s*-betű *sz* hangértékben egyáltalán nem fordul elő, holott „az egész XII. században keresztül kisebb-nagyobb arányszámban mindenütt megtalálható".[104] Ez nagyon lényeges és nézetünk szerint egyenesen korjelölő sajátság, vagy legalábbis annyit jelent Jakubovich megállapításával *szemben*, hogy P. mester művét helyesírástörténeti szempontból *lehetetlen* a XII. században elhelyeznünk. Ezt csak még teljesebbé teszi Kniezsának az a megállapítása, hogy „az s betű č (=cs) hangértékben főként néhány emlékünkben gyakori (pl. Anon., Vár. Reg.), egyébként aránylag ritka",[105] azaz helyesírástörténeti szempontból a két mű között valamiféle megfelelés, ill. félreismerhetetlen rokonság tényleg fennáll — nyilván időbelileg. Míg azonban P. mester művében a megfigyelt helyesírási sajátságok *egy* író egyéni rendszerének is tekinthetők, addig a Váradi Regestrum, mely csaknem 30 év (1208—1235) alatt a káptalan előtt hivatalosan lefolytatott jogi ügyleteket foglal írásba, bizonyosan több notárius egyéni sajátságain túl nagyjából rendszert képez helyesírás szempontjából. Ha a kettő között éppen a legkritikusabb helyesírási kérdésekben

[104] KNIEZSA: I. m. 82.
[105] I. m. 20. és 34.

annyi meglepő egyezés található, ez véletlen aligha lehet, s belőle bizonyos mértékig kronológiai következetetést levonni jogosult eljárás.

P. mester a č hangot s betűvel írja (kivéve *Szerencs* nevét, amelyet egyszer *Zerenchenek*, egyszer *Zerensze*-nek ír[106]), holott a XII. sz. végétől egyre jobban hódít a *ch* írásmód. Ennek ellenére a VR-ban, meg részben a 1211-es tihanyi összeírásban is túlnyomó még az s-es írás, akárcsak Anonymusnál. A č hang *s* betűvel való jelölését a XIII. sz. elején Kniezsa „határozottan régies"-nek minősíti,[107] de ugyanakkor megállapítja, hogy a Váradi Regestrumban „feltűnően sok az *s* (ti. č hangértékben — H. J.), amelynek pedig az1211-es oklevélen kívül alig van másutt egykét nyoma. Itt pedig 60-szor található."[108]

Anon. *Bulsu, Bulsuu:* VR. 148. sz. 1213-ból: *Bulsuh* dux exercitus de castro Zounuc; u. o. *Bulsu;* VR. 282. sz. 1215-ből; *Bulsu* ioubagio Petri; VR. 241. sz. 1216-ból: *Bulsuhut* (acc.; libertinus); VR. 78. sz. 1219-ből *Bulsu* bilotus de Heues; VR. 205. sz. 1222-ből: villa *Bulsu* (ma Bőcs, Abaúj-Zemplén m.); VR. 95. sz. 1220-ból: biloto *Bulsu;* VR. 358. sz. 1229-ből: *Bulchu* ioubagio castri Clus.

Itt csak a legkésőbbi adatban (1229) szerepel a *ch*, mindamellett nem bizonyos, hogy ez egyúttal időrendet is jelent, mivel lehet, hogy az adat egy másik jegyzőtől származik. Fontosabb ennél, hogy a VR-ban a Bulcsu név 1213—1222-ig *csak* a *„régies"* s-es írással fordul elő.

Itt kell vizsgálat alá vennünk az Anonymus-irodalomban régtől fogva döntő kronológiai érvként tekintett *Csanád* nevet, nemcsak írásmódja, hanem hangalakja miatt is. A Szilágyi Lóránd által nagy gonddal összeállított adatokból[109] megállapítható, hogy ez a név személy és helynévként 1185-ig (III. Béla uralkodásának a közepe) kizárólag *Sunadi, Zunadi-, Chunadi-* (1166-ban) hangalakkal és helyesírással fordul elő, leszámítva a 1111-es *(Chonadiensis)* és az 1113-as *(Chanadiensis)* két, más szempontból is kivételt képviselő Kálmán-kori zobori oklevelet. 1185 után *Sanad, Senad-, Cenad-, Chnanad-* (először 1198-ból), *Chenad-* (először 1199-ből) hangalakkal és írásmóddal fordul elő. Ezzel szemben a Váradi Regestrum idevonatkozó adatai meglepő és igen érdekes adatokat tartalmaznak mind hangalak, mind helyesírás szempontjából. De, úgy vélem, ezek az adatok sem azonos értékűek; különbséget kell tenni köztük jelentés-funkciójuk szerint. A *Csanád* névnek ui. tisztázatlan az etimológiája, de legrégibb formájában *Sunadi* (: csunadi) mindenesetre egybeesett, vagy legalábbis nagyon hasonlított a nyelvünkben talán török jövevényszóként élő *„csunya"* szavunkkal, amely (szolga-) személynévként eléggé gyakori az Árpád-korban.[110] A „csunya" szavunk közszói használatban hangalakilag az egész nyelvtörténet folyamán, úgy látszik, nem változott, de mint — feltehetőleg egykori személynévből alakult — helynév, különösen amióta egy püspökség és egy egész vármegye neveként kezdett szerepelni, és így mintegy hivatalos terminussá válva elvesztette eredeti jelentését: lassanként hangalakilag is megváltozott és teljesen elszakadt közszói hangalakjától, és annak írásképétől is. Így nem lehet véletlen, hogy a Váradi Regestrumban a szó, mint a *püspökség neve* természetesen megegyezett az akkori (XIII. sz. eleje), hogy úgy mondjuk, *hivatalosan* használt terminus hangalakjával, sőt írásmódjával is. Ilyen funkcióban kétszer fordul elő a szó: VR. 344. sz. 1222-ből: episcopo Desiderio *Chanadensis* (!); VR. 249. sz. 1222-ből: *Chanadiensem* canonicum (acc.).

Mint *vármegyének* és a vármegye nevével összefüggő *nemzetségnek* és az ezzel kapcsolatos helynévnek szintén elváltozott formájában szerepel a név: VR. 158. sz. 1213-ból: Geruasium

[106] Vö. Kniezsa: i. m. p.
[107] I. m. 33.
[108] I. m. 34. Vö. Kniezsa MNy XXV. 33.
[109] Száz. 1937. 142—144.
[110] V. ö. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. Bp. 1952. 10.: 1198: *Cune* (OMO. 63.); 1199: *Chunus* (HO. V. 2.), stb.

de genere *Chenad;* VR. 107. sz. 1220.: Paulo comite de *Chenadu;* VR. 43. sz. 1219-ből: pristaldo Georgio de *Chonad;* VR. 45. sz. 1219-ből: *Chenadini* (locativus) helynév Csanád m.-ben.

Ezekkel az adatokkal szemben a VR-ban is előfordul a „csunya" jelentésű *Sunad* név, mint alárendelt (vagy egy esetben talán szolga?) személyek neveként, sőt helynévként is, de nem a hatalmas Csanád nemzetség nevével kapcsolatos csanádmegyei helynévként: VR. 254. sz. 1213-ból: *Sunad* castrensis de Clus. Két, 1219-ből származó ügydarabban (VR. 75 és 77. sz.) van említve egy villa *Sunad*, melynek fekvése azonban nem állapítható meg, bizonyos azonban, hogy nem a Csanád megyei Csanád-ról van szó, mivel az ügyiratokban a váci püspöksséghez tartozó személyek pörösködnek, az ügy pristaldusa meg a Vác közelében levő Rátót faluból való (pristaldo Péntek de villa *Ratolt*). Ezen kívül még egy 1221-ből származó ügydarabban (VR. 363. sz.: *Chunad* ioubagio castri Sumptey) fordul elő személynévként.

Ami tehát P. mesternél a *Sunad személynév* írását illeti, ez beleillik a XIII. század első harmadában a VR. tanúsága szerint még helyenként divatozó írásmód rendszerébe. Ami azonban az ekkori *Chenad, Chonad, Chanad* névformák és P. mester *Sunad* nevének kapcsolatát illeti, P. mester e tekintetben valószínűleg még az élő hagyományra támaszkodhatott. Mindenesetre 1247-ben említve találunk egy bizonyos Pongratius filius Kelemenus bani de genere Chanad-ot;[111] az apa, *Kelemenus bán* éppen a század elején működhetett magas bán-i méltóságában s a hatalmas nemzetségből egy ugyancsak 1247-ből[112] származó oklevél a nemzetség osztozkodása kapcsán Izsákot, Barnabást, Fülöpöt, Pangratiust, Gregoriust, Dionist és Wgud-öt említi ugyanebből a nemzetségből. P. mester úgy látszik nagyon ismerős lehetett a Csanád megyei viszonyokkal és ismerhette személyesen is a megye hatalmas birtokos urait; közülük egyet, ti. Velek-et (Velec, Veluc, Veluquio), egyenesen a honfoglaló vezérek sorában emleget, és a csanádi püspöksséghez tartozó egész vármegyét, Zaránd-ot (később Arad m.) ajándékoztat neki Árpád vezérrel (An. c. 52.: Veluquio dedit comitatum de Zaránd). Az egyik *Velek*-et 1225-ben II. András király *dux*-nak (herceg? bán?) nevezi. Így tehát genealógiai kutatásai során P. mester kiásta, ill. megőrizte, nyilván személyi kapcsolatai révén a XIII. századi Csanád v. Csenád nemzetség *Csunád*, ill. *Csunyád* nevű ősét. A *Csanád* névnek P. mester részéről valóban — korához képest — régies *Sunad* írásmódja és főként hangalakja tehát tudatos etimologizálás eredménye, s mint ilyen a „korjelző" helyesírási és hangtani érvek sorából — nézetünk szerint — törlendő adat.

A helyesírással kapcsolatban emeljük ki még Kniezsa nyomán, hogy a *c* hangnak (*a* előtt) *ce*-vel *(Topulucea* 31, *Ponoucea* 44, *Wereuecca* 33 (helyesen: *Wereuecea), Vereucea* 56, *Rabuceam* (acc) 50, szó végén pedig *cy*-vel*(Loborcy* 2-szer 13, *Lucy* 20, *Miscoucy* 31, *Scereducy)* 45, *Racy* 42, 57), valamint a *d'* hangnak *ge* és *gy*-vel való *jelölése a XII. században ismeretlen,*[113] holott P. mesternél velárisok előtt és szóvégen is előfordul, *(pl. Zogeua, Zogea, Geula, Naragy)* továbbá, hogy a „*ce* és *ge* jelölés együttesen Anonymuson kívül sehol másutt nem található".[114] E francia eredetűnek magyarázott[115] jelenség ha nem is együttesen, de külön-külön legalábbis részben, és egyes elemeiben, ismét XIII. század eleji emlékünkben fordul elő, és a Váradi Regestrumban!

VR. 227. sz. 1221-ből: villa *Libicy* [p. 226.: Pagus Libicz a Marczali orientem versus, nunc pars pagi Libicz-Kozma in com. Somogy]; ugyanez a helynév előfordul a VR. 85. sz. 1219-ből *Libik*-nek írva, ami nyilván sajtóhiba *Libic* helyett; a VR. 266. sz. 1213-ból viszont, Laurentium de villa *Libeci*. VR. 116. sz. 1220-ból: Teutonici de decem villis . . . *Guncy* (=Gönc:

[111] Wenzel ÁUO. VII. köt. 220.
[112] Wenzel ÁUO. VII. köt. 242.
[113] Kniezsa: I. m. 80, 82.
[114] I. m. 82.
[115] Melich MNy. X. 388; Bárczi: Melich-Emlékkönyv. 42; Bárczi: Influence française dans l'orthographie hongroise du moyen âge. Acta Linguistica. I. 25.

Abauj m.); VR. 124. sz. 1220-ból: castrenses de villa *Drancy* (=Forsan pagus Darócz qui a Beregszasz occidentem versus adiacet.).

De nemcsak szóvégen találkozunk a VR-ban a *cy*-, ill. *ci*-vel, hanem *a* előtt is: VR. 221. sz. 1221-ből: monasterii de *Taplucya* Miskocii; VR. 41. sz. 1219-ből: ioubagiones monasterii de *Taplucia*.

Kniezsa szerint a *cy* ebben a korban, ti. a Váradi Regestrum írása idején, nem feltűnő.[116]

Franciás jelölésmód Anonymusnál, hogy a *g* hangot *e* előtt *gu*-val írja.[117] Kivéve a *Bunger* nevet, „ha ugyan ezt a nevet valóban *g*-vel kell olvasni" — jegyzi meg Kniezsa. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a Váradi Regestrumban is:

VR. 109. sz. 1220-ból: de villa *Guezt* (=Geszt, Bihar m.); bár ugyanezt a 265. sz. 1213. ból: villa *Gest*-nek írja; VR. 86. sz. 1219-ből: villa *Senguèr* (=Csenger, Szatmár m.); VR-242. sz. 1216-ból: villa *Guerdei* (=Gerde, Baranya m.); VR. 183. sz. 1215-ből: villa *Guernezt* (Csánki I. 487. szerint *Gernyez* Szatmár m.-ben).

Ugyanez a helyzet az 1211-es tihanyi összeírásban is.[118] Pl. *Egueteu* (=égető); *Leguine* (=leginy); *Syguer* (=sigér); stb.

E helyesírástörténeti szemlénket azzal a konklúzióval zárhatjuk, hogy a részletes vizsgálatok nem igazolják Jakubovich 1925-ben felállított tételét, mely szerint „helyesírás szempontjából Anonymus műve a XII. sz. közepére mutat". Kniezsa részletekbemenő vizsgálatai után kétségtelenné válik, hogy Anonymus helyesírása mint *rendszer* az egész XII. századi gyakorlattól lényegesen elüt, s bár a maga *egészében* a XIII. századi gyakorlattal sem egyezik, egyéni helyesírási rendszerének legkritikusabb pontjain a „régies színezetű" Váradi Regestrummal és az 1211-es összeírással vethető egybe leginkább. Ilyenek: a *χ* hang *c* jelölése, az *s* (=sz) hang *z* jelölése, a *č* hang *s* jelölése, a *c* hang *ce*∼*eĭ* jelölése, ill. a szóvégi *c* hang *cy* jelölése, a *g* hang *gu* jelölése *e* előtt, továbbá a *d'* hang *ge* ill. *gy* jelölése velárisok előtt és szóvégén.

Hogy P. mester műve és a Váradi Regestrum között kétségtelenül megállapítható összefüggésre eddig nyomatékosabban nem mutattak rá (de lásd Kniezsa utalásait!), annak oka nyilván az, hogy P. mester művéhez a megkívánt párhuzamot — egyébként jogosan — a királyi kancelláriából kikerült oklevelekben keresték. Könnyen lehet azonban, hogy az a néhány oklevél, amelyet P. mester mint notárius írt — sokat nemigen írhatott — történetesen nem maradt ránk, ill. ha egyik-másik mégis tőle származnék, ennek sem volna különösebb bizonyító értéke. Minden valószínűség szerint igaza van ui. Kniezsának, amikor a III. Béla kancelláriájából kikerült oklevelekről azt mondja: „Az oklevelek helyesírásának lényeges különbségei még annak a föltevését sem engedik meg, hogy a kancellárok maguk bármilyen befolyást gyakoroltak volna az oklevelek magyar szórványainak írásmódjára . . . a készen hozott oklevelet a kancelláriában csak átfogalmazták . . . de a birtokok neveit, a határjárásokban előforduló földrajzi neveket a készen hozott feljegyzésekből változatlanul másolták át."[119]

E helyesírástörténeti vizsgálatok alapján szabad talán nyomatékosabban, mint ez eddig történt az anonymusi irodalomban, rámutatni arra, hogy P. mester művében a fentiek szerint jelentkező *legjellegzetesebb* helyesírási sajátságok a XII. század második feléből együttesen nem mutathatók ki, sőt szórványosan is csak egyik-másik (ezt Kniezsa is leszögezte!) viszont *legsajátosabb* helyesírási sajátságai, részben együttesen is, részben külön-külön, egytől egyig megtalálhatók a XIII. század elejéről, ill. a század első harmadából származó terjedelmes emlékekben, az 1211-ből származó tihanyi összeírásban és a Váradi Regestrumban. Ez tehát annyit jelent, hogy P. mesterben II. Béla notariusát nemigen kereshetjük. Annál valószínűbb viszont, hogy a „néhai" III. Béla notáriusa volt.

[116] I. m. 33. Vö. KNIEZSA: MNy XXV. 28—29.

[117] KNIEZSA: i. m. 81.

[118] Vö. GÁCSER IMRE: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai. Bp. 1941. 9.

[119] KNIEZSA: i. m. 11.

B) *P. mester Gestája magyar nyelvtörténeti szempontból*

Szilágyi Lóránd 1937-ben megjelent példamutató Anonymus-tanulmánya bő nyelvtörténeti anyag felsorakoztatásával valószínűsítette, hogy magyar nyelvtörténeti szempontból sincs áthághatatlan akadálya annak, hogy P. mestert műve alapján III. Béla király (1172—1196) egykori jegyzőjének tartsuk. Hogy ennek ellenére nyelvészeti irodalmunk mégis egy fél századdal előbbi időre, II. Béla (1131—1141) király utáni időkre teszi a Gesta íratását, annak jól indokolható oka az, hogy a Gesta csakugyan régies nyelvállapotot mutat, továbbá az, hogy Szilágyi Lóránd — nem lévén nyelvész — óvakodott attól, hogy a Gestával kapcsolatban összeállított nyelvtörténeti anyagának vallomását kellőképpen általánosítsa, és így adataival ne csak *bizonyítson*, hanem valóban *bebizonyítsa*, hogy P. mester műve nyelvtörténeti szempontból is *csak és kizárólag* a XII—XIII. század fordulójára tehető, ahová Szilágyit más — történeti jellegű — megfigyelések vezették. Pium desiderium! A valóság azonban a nyelv — mint történeti-társadalmi fejlemény — területén is ellentmondásos és így a nyelvtörténet területén mutatkozó esetleges ellentmondások feloldásához is meg kell találni a megfelelő módszert.

Mindenesetre, ami P. mester Gestája magyar nyelvi adalékainak nyelvtörténeti értékelését illeti, szinte megfellebbezhetetlennek látszik Jakubovich Emil 1925-ben egyidejűleg több dolgozatában is hangoztatott ama nézete, melynek legpregnánsabb megfogalmazását az „Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez" című cikkében adta (MNy. 1925. p. 31.), mely szerint „(Anonymus) magyar *nyelvtörténeti adatai, helyesírása*, jobban párhuzamba állíthatók a XII. század közepéről, mint végéről vagy éppen a XIII. század elejéről származó okleveleink e nemű adataival. A vele egykorúnak tartott Halotti beszédnél pedig *tetemesen régibb* nyelvállapotot mutat."

A leghatásosabb ebben a megfogalmazásban a *Halotti beszédre* való hivatkozás, melyhez viszonyítva P. mester nyelvi adatait, — csakugyan szinte önként adódik a megállapítás, hogy P. mester műve mintegy fél századdal korábbi nyelvi állapotokra mutat a Halotti beszéd állapotánál. Ez szinte kényszerítő erejű megállapítás P. mester művének XIII. század-eleji megírása ellen. Ám Jakubovich tétele *ebben a formában* mégsem lehet — bizonyos korrektívumok figyelembevétele nélkül — igaz. Ha ugyanis Jakubovich tételét mereven érvényesítjük, és a Halotti beszéd nyelvi állapotát tesszük meg normának és kormeghatározónak a XII—XIII. század fordulóján, vagy esetleg később létrejött nyelvi emlékek számára, ez ahhoz vezetne, hogy tekintélyes számú, a Halotti beszéd *utáni* időből *datált* hiteles dokumentumot nyelvi okokból jóval a Halotti beszéd elé kellene besorolnunk, mint pl. az 1208—1235 között létrejött és pontosan időhöz köthető Váradi Regestrum „archaikus színezetű" ügyiratait. Az ellentmondás tehát nyilvánvaló: Jakubovich tétele a Váradi Regestrum esetében sem tartható fenn, s így nagyon is kérdésessé válik, vajon fenntartható-e P. mester művének kormeghatározása tekintetében.

A kérdés végleges tisztázására, a nyilvánvaló ellentmondás feloldására mi természetesen nem vállalkozhatunk, ez a nyelvészeti kutatás megoldandó feladata. Annyi azonban világos, hogy datálatlan nyelvemlékeink korának — és ide tartozik P. mester műve is — a meghatározásakor nem lehet kizárólagos szempont a nyelvi állapot egyszerű lemérése, hanem emellett messzemenően tekintetbe kellene venni a végső kronológiai konklúzió levonásakor elsősorban a nyelvjáráskutatásnak a nyelvtörténet területén is érvényesíthető tanulságait. Ilyen irányban alapvető kezdeményként üdvözölhetjük Bárczi Géza „Történeti nyelvjáráskutatás" című dolgozatát (MNy. (XLIII) 1947. p. 81—91.) melyben kimutatja, hogy már a X. századi magyar nyelvben is legalább két magyar nyelvjárással kell számolnunk, s a „Magyar Hangtörténetében" (Bp. 1954. 16.), a *-di, -ti~ -du, -dü* képző alakváltozataival (ez P. mester leggyakoribb képzője) kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „itt időrendi kérdésről van szó és a fejlődés során a labiális alakok szaporodnak, . . . de az is valószínű, hogy az adatok megoszlásában területi

(=nyelvjárási) tényezőket is figyelembe kell venni. A kettő kombinációja a dolog nyitja." Pais Dezső meg részint a „Nyék" című dolgozatában a magyar nyelv régi nyelvjárásainak, még ugor-kori előzményeire mutat rá, majd a „Magyar irodalmi nyelv kialakulása" című nagyszabású művében a nyelv történetének a különböző történeti feltételek között lassanként s nem ellentmondások nélkül történt egységesülési folyamatát, s e folyamat dialektikus mozgását ábrázolja sokoldalú körültekintéssel. Így tehát annak a statikus, egysíkú történeti nyelvszemléletnek a bázisát, amelynek képviselője Jakubovich volt, időközben súlyos csapások érték, de P. mester Gestájának nyelvtörténeti jellegű megítélésében a helyzet hosszú ideig alig változott. De mégis! Bárczi Géza egyik tehetséges tanítványa, P. Hidvégi Andrea, nyilván mesterének buzdítására, három (folytatásos) dolgozatot szentel Anonymus szórványainak *hangtani* vizsgálatára, mely cikkek közlése azonban meglehetősen elhúzódott. Első cikke „A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványaiban" címen 1951-ben jelent meg (Magyar Nyelvjárások, szerk. Bárczi Géza, Debrecen, 1951. 95—117.), melynek folytatása csak 1955-ben jelent meg a „Palatálisok nyíltabbá válásának problémája" (MNy. 1955. 17—23.), majd „Adalékok Anonymus nyelvjárásához" címen (U. o. 156—163.). A három dolgozat fontos mondanivalójának végső eredményei csak az utolsó közleményben voltak levonhatók, tehát 1955-ben. Hidvégi ugyanis éles szemmel észrevette, hogy P. mester Gestájának magyar szórványaiban hangtörténeti szempontból két, egymással ellenkező és egymást keresztező hangfejlődési tendencia figyelhető meg, ti. a labializáció fokozatos térhódítása (*i>ü ; ī>u ; á>å*, ill. *å>o*), másfelől meg a labializációval ellentétes hangfejlődési tendencia, ti. a zárt hangok nyiltabbáválása (*i>ë*). Úgy gondolta Hidvégi, hogy e hangtani jelenségek vizsgálata, „s a nyelvi jelenségekből levonható következtetések alkalmasint megerősítik majd Jakubovich (Kleb. Eml. 210) »feltételes« kormeghatározását a Gesta keletkezését illetően" — mondja Hidvégi első cikkének a bevezetőjében (MNyj. 1951. p. 95.). Ám, tanulmányának végén, aprólékos és módszeres vizsgálatok után, kénytelen kijelenteni, hogy vizsgálatai kronológiai szempontból — mert hisz éppen ez volt a kitűzött cél: meghatározni hangtani jelenségek nyelvtörténeti vizsgálata alapján Anonymus korát — nem jártak sikerrel, mert azok a hangtani jelenségek, amelyekről régebben azt tartották, *hogy kronológiai szempontból biztos kormeghatározást tesznek lehetővé: szinkronikusan jelentkeznek Anonymus nyelvében*, mint két egymásbahatoló nyelvjárás, ti. az e-ző (nyiltabbáválás) és ü-ző (labializációs tendencia) egyidejűleg és egymás mellett élő nyelvi jelenségei. Kár, hogy Hidvégi nem folytatta megkezdett vizsgálatait, de negatív eredményei az Anonymus-problémakör esetében súlyos pozitívummá válnak, mivel módszeres vizsgálatai során világosság derült arra, hogy ami nyelvi szempontból első pillanatra kronológiai értékűnek látszott, az különböző nyelvjárások szinkronisztikusan fennálló nyelvi jelenségekként értékelhető.

Természetesen, ami a palatálisok módszeres vizsgálata során Hidvégi munkája nyomán kiderült, az érvényes *lehet* a velárisok esetére is, de érvényes lehet pl. a tővégi hangzókra vonatkozólag is. Éppen Bárczi mutatott rá (M. Hangtört. 15.) arra a különös jelenségre, hogy a tővégi rövid magánhangzók „teljes eltűnése már az ősmagyar korban megindult, hiszen Konstantinos Porphyrogennetosnál (950 táján) előfordulnak már esetek, mikor a magyar szó végéről a magánhangzó hiányzik." Közelfekvő az a feltevés, hogy egyik nyelvjárásban ez korábban ment végbe, míg a másikban megmaradt, s így ez utóbbinak szükségképpen archaikusabb a színezete, de adott esetben ez a jelenség kronológiai értékkel mégsem bír. Ugyancsak Bárczi mutatott rá, éppen a Halotti beszédre hivatkozva, hogy különbség van az „írott" nyelv, és az élő beszéd között: „Az oklevelek nyújtotta nyelvi formák, mint a hivatalos nyelv általában, érezhetően archaikusak. A HB (= Halotti beszéd) tanúsága e téren nem megvetendő," — írja (M. Hangtört 18.).

Ezek szerint a mai nyelvészeti irodalom már korántsem állítana fel olyan merev nyelvészeti sorompókat, mint ezt Jakubovich tette annak idején. Másfelől meg — ezt is el kell ismernünk — a P. mester Gestája körüli homályt a történeti-filológiai vizsgálatok sem oszlatták el annyira, hogy a nyelvészetnek aszerint szükségképpen *kellett* volna kialakítania álláspontját.

Minthogy a legtöbb nyelvtörténeti és helyesírástörténeti sajátság, ami P. mester művére jellemző, előfordul a Váradi Regestrumban is — esetleg a jelenségek bizonyos százalékos eltolódásával — a magunk részéről nem látjuk akadályát annak, hogy P. mester művét a XIII. század elején próbáljuk meg elhelyezni.

IV.

Történeti megfontolások

A) *Az „országhatárok megállapításáról"*

Az „országhatárok megállapításáról" (de constitucione regni) szóló utolsó fejezetében P. mester úgy nyilatkozik, hogy „Zulta vezér . . . kitűzte Magyarország határait a görögök felé egészen *Vaszil kapujáig és Rácföldig, Nyugat felé egészen a tengerig, ahol Spaloto városa van.*" A Vaszil kapu tudvalevőleg azonos a Balkán hegységen keresztülvezető Claustra Sancti Basilii szorossal Szófia és Philippopolis között; a Rácföld pedig a Morava folyó nyugati elágazása közelében kezdődött s kb. a Drináig terjedt nyugatra. Ettől nyugatabbra a dalmát tengerpart húzódott a dalmát város-államokkal, amelyek közül P. mester itt Spalatót említi. Ha ezeket a földrajzi pontokat a térképre vetítjük, akkor megkapjuk a P. mester szerinti honfoglaláskori Magyarország déli határait. Ez lényegében az Al-Dunától jóval délre, sőt a Balkán hegységen is túl, valahol Szófia és Philippopolis között kezdődött s kissé észak felé kanyarodva szinte nyílegyenesen tartott Nis-től nyugatra a Dalmát tengerparti városig, Spalatóig. P. mester ennek a déli határnak a megvonásában a maga módja szerint korántsem önkényesen járt el. Előkészítette ezt már művének korábbi fejezeteiben is. Az előzmények visszanyúlnak a 38. fejezetig, ahol a Salanus vezér és Árpád vezér közötti döntő ütközetről van szó. Salán előbb a görög császártól és a bolgárok dux-ától kér segítséget,[120] amit azok meg is adnak neki.[121] Salanus ebben az időben Titelben tartózkodik és ide jönnek a szövetséges görög és bolgár csapatok is,[122] innen indul az ütközetbe Salán vezér és serege. Ugyanakkor Árpád vezér és népe a Tisza mellett, Alpár homokjáról indul a küzdelembe, amelyet P. mester szerint valahol Alpár és Titel között vívnak meg. Pontosan nem lehet tudni, hol ütköztek meg, mert a megfutamodó görögök és bolgárok menekülés közben a *Tiszába* fulladnak, s „ezért azt a helyet, ahol a görögök vesztüket lelték, attól a naptól kezdve mostanig görögök révének hívják" (39. fej., ford. Pais D.). Eszerint ez a rév a *Tiszán* volna Alpártól valamivel délre. Viszont ugyanezen fejezet híradása szerint „Salán vezér, . . . amint látta, hogy övéi alulmaradnak a küzdelemben, futásnak eredt, s hogy életét megmentse, Bolgárfehérvárba [=Belgrád] sietett" (Pais D. ford.). Belgrádba az út nyilván a Titeltől nyugatra feltehető Dunai réven, a *portus Greci*-n történhetett. A mi szempontunkból azonban ez nem lényeges kérdés. Ellenben P. mester egész honfoglalás-története szempontjából alapvetően fontos, hogy a Salánnal vívott döntő csata után a magyarok Salánt üldözve ostrom alá veszik Bolgárfehérvárat is, ahová Salán menekült.[123] Bolgárfehérvár védője azonban már nem a tönkrevert Salán, hanem ennek rokona (consanguineus Salani ducis), a *bulgárok dux*-a, aki *görög* csapatok segítségével száll szembe az ostromló magyarokkal.[124] A magyarok *görög és bolgár foglyokat* ejtenek s azokat „vasra

[120] 38. fej.: dux Salanus . . . misit legatos suos ad imperatorem Grecorum et ducem Bulgarorum, ut sibi auxilium darent causa pugne contra Arpad ducem Hungarorum.

[121] 38. fej.: Imperator Grecorum et dux Bulgarorum magnum exercitum Salano duci miserunt.

[122] 39. fej.: Dux autem Salanus cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum egressus de Tetel . . .

[123] 41. fej.: transnavigaverunt Danubium . . . in illo loco, ubi fluvius Zoua descendit in Danubium, et inde egressi contra Albam Bulgarie civitatem equitare ceperunt.

[124] 41. fej. Tunc *dux Bulgarorum* consanguineus Salani ducis cum magno exercitu contra eos pugnaturus cum adiutorio Grecorum accessit.

verve elküldték Árpád vezérnek Magyarországra". A 42. fejezet töretlen folytatása ennek az elbeszélésnek, melynek lényege, hogy a *dux Bulgarie* ajándékokat küld ezután a magyar vezéreknek és békéért könyörög, továbbá „azt is megüzente, hogy nem fogja pártját nagybátyjának, Salán vezérnek, hanem *meghódolva híven szolgál majd Árpád vezérnek és évi adót is fizet majd neki.* Azok pedig ráállva a békére és a „vezér" fiát (proprium filium *ducis)* zálogul elfogadva „Bolgárország" sok javával eltávoztak, a „vezért" pedig bántatlanul hagyták.[125] Ez az elbeszélés más szavakkal annyit jelent, hogy a magyarok *elfoglalták és egyúttal hódoltatták is Bulgáriát* s éppen azért bocsátották szabadon Bulgária dux-át, hogy az a vállalt kötelezettségeknek eleget tehessen. A félreértés elkerülése végett azonban P. mester még nyomban hozzáteszi az előbbi mondatokhoz, hogy magyarok „azután útjukat folytatva a Vaszil-kapuig mentek; majd innen tovább indulva a rác-földet hódították meg . . . Erről a helyről felkerekedve egészen a tengerig jutottak s annak a hazának minden nemzetét erőszakkal és szépszerével a magyarok vezérének, Árpádnak az uralma alá hajtották. *Spaloto* városát szintén elfoglalták, sőt egész Horvátországot meghódították." (Pais D. ford.)

Itt tehát részletezve megkapjuk az utolsó fejezetben (57. fej.) jelzett déli határokat „a görögök felől". Az ország déli határa ezek szerint jóval az Al-Dunától délre, sőt a Balkán hegységtől is délre érintkezik csak Görögországgal. Ennek nem mond ellene P. mesternek a Dunával kapcsolatos ama megállapítása sem, hogy a Duna „Regensburgtól Görögországig (38. fej.: . . . aquam Danubii, que a *Ratispona in Greciam* descendit) folyik". A Fekete-tenger melléke ugyanis egészen a Duna torkolatáig még a második bolgár cárság megalakulása után is (1186—1204) bizánci görög fennhatóság alatt maradt, s P. mester is az ország déli határainak megvonásakor csak azt mondja, hogy a határ a Balkán hegységtől délre, a Vaszil kaputól pedig nyugatra terjed az Adriáig, és nem egyszersmind keletre is a Fekete-tengerig. Így tehát a Duna valóban *„in Greciam descendit"*, még a második bolgár cárság megalakulása után is. Így mindazok az elgondolások, amelyek P. mester fenti adata alapján olyanféle kronológiai érvet próbáltak kovácsolni, hogy a bolgár cárság restaurációja után (1186) a Dunának Görögországhoz már semmi köze sincs, mivel akkor a Duna már Bulgária földjén folyik, s így P. mester adata 1186-ot megelőző időkre mutatna — nem járnak helyes nyomon.[126]

Hogy Magyarországtól délfelé hol kezdődik Görögország területe, azt egészen félreérthetetlenül megmondja P. mester a 44—45. fejezetekben. A 44. fejezet vége felé Zuardu és Kadusa arra kérik Árpád vezért, „hogy adjon nekik engedélyt arra, hogy *Görögországba mehessenek* és ott meghódítsák maguknak egész Macedoniát a Dunától egészen a Feketetengerig".[127] Itt az sem lényegtelen természetesen, hogy P. mester már előbb a 41—42. fejezetben részletesen beszámolt Bulgária meghódításáról, ahogy fentebb láttuk. — Árpád vezér természetesen megadja az engedélyt, s így Zuard és Kadusa előbb az Alduna melletti nevezetes erődöt, a Nándorfehérvártól délkeletre fekvő *Barancsot* (=Branicevo) foglalják el, majd innen mindjárt a Balkán hegységen túl fekvő *Scereducy* (=Sardika=Szófia) várához „érkeztek", mire a „bulgárok és macedonok népei" nagyon megijedtek. „Erre annak a földnek a lakosai mindvalahányan elküldötték követeiket sok ajándékkal, hogy a földet *hódolva* felajánlják és fiaikat kezesül átszolgáltassák nekik. (Pais D. ford.) A két magyar vezér erre tovább vonult túl a Vaszil kapun és elfoglalta Fülöp király várát (=Philippopolis) „majd Kleopatra városáig az egész földet meghódították s hatalmuk alatt tartottak mindent Durazzó városától egészen a rác-földig" (Pais D. ford.), sőt itt valahol le is telepedtek (nyilván a Vardar folyó táján)

[125] Pais D. ford.; 42. fej.: . . . dux Bulgarie misit nuntios suos cum diversis donis . . . deprecans eos, ut paci faveant, et insuper mandavit, quod partem Salani ducis avunculi sui non foveret, *sed Arpadio duci Hungarie subiugatus fideliter serviret et annuale vectigal persolveret.* Illi vero paci faventes proprium filium *ducis* in pignus accipientes cum multis bonis rebus *Bulgarie* discesserunt et *ducem* eorum illesum dimiserunt.

[126] Így Hóman B. sem.: A Szt. László kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925. 67.

[127] 44. fej.: . . . ut eis licentiam daret in Greciam eundi, ut totam Macedoniam sibi subiugarent a Danubio usque ad Nigrum Mare.

a Sobamogera (erről szóltunk fentebb). A *Fekete-tenger* helyett tehát ez a csapat is — az *Adriáig* jutott. Ez a terület viszont már Görögország, hiszen a Sobamogera is „in Grecia remansit". (Ebből is világos, hogy a *Cleopatram* egyszerű szövegromlás Neo-Patras helyett.) Az akkori *Bulgáriához* viszonyítva viszont Görögország a Vaszil kapun túl, Philippopolisnál kezdődött. S valóban, egy XII. századi, ismeretlen szerzőtől származó Szentföldi itinerarium (Descriptio itineris in Terram Sanctam, sive Via Hierosolymitana)[128] azt mondja, hogy az út a Szentföldre Magyarországon keresztül (ezt itt nem részletezzük) vezet a Száváig: „ad flumen magnum, quod vocatur Suonna, in cuius ripa ultra flumen posita est civitas bona et dives, quae vocatur *Belgrada, initium Bulgariae*. De Bulgrada (!) per desertum in septem diebus per sylvam nimiam et per montes et colles ad castellum, quod vocatur *Nis*. De Nis per desertum usque castellum, quod vocatur *Straliz* (=Sredec=Sardica: Szófia) in quatuor diebus. De hoc castello in aliis quatuor diebus ad unum magnum fluvium, praeter alios fluvios multos, qui interfluunt Bulgariam. Ultra fluvium illum (csak a *Marica* lehet) posita est civitas, quae vocatur *Philippopoli: prima civitas est Macedoniae regionis. Ibi inter illum fluvium terminatur Bulgaria et incipit Macedonia.*"

Bulgária határa tehát dél felé, Görögország felé, e XII. századi itinerarium szerint éppen úgy, mint P. mester fenti ábrázolása szerint, Philippopolis a Marica folyó mellett.

Ezek szerint tehát P. mesternek a Balkán félsziget e részéről vallott nézetei a XII. századra vonatkozóan igazolhatók, hitelesnek vehetők. A kérdés azonban éppen az, hogy közelebbről, pontosabban meg lehet-e határozni ezen adatok alapján azt az időpontot, amikor a mű létrejöhetett. Itt elöljáróban csak annyit jegyzünk meg — s alább ezt részletesen próbáljuk majd igazolni is —, hogy Magyarországnak az a déli határa, amelyet P. mester a fentiek szerint részletesen megrajzolt, Manuel bizánci császár halála előtt (1180) és III. Béla király 1181—83-iki bolgár hadjárata előtt *teljesen elképzelhetetlen*. Ezt alább részletesen kifejtjük. Itt csupán arra szeretnénk röviden rámutatni — amit fentebb már érintettünk is —, hogy P. mester ábrázolása szerint Magyarország területének tekintélyes része, a Duna—Tisza köze és a Garamtól keletre a felső-Tisza vidéke *közvetlenül* a *bolgár* Salán dux fennhatósága alá tartozott, sőt részben e vidék lakossága is (vö. Laborc vidékét, délen meg Csongrád várának lakóit) a bolgárszláv néphez tartozott. Salán dux viszont — nem egészen tisztázott módon — valahogy függőségben van Bulgária dux-ától. Egyik helyen (41. fej.) P. mester úgy nyilatkozik, hogy a dux Bulgarorum rokona (consanguineus) Salan dux-nak; a 42. fejezet szerint még Salán Bulgária dux-ának a nagybátyja, s így mindkettőjüknek őse volt az a nagy Kеanus — maga is Bulgaria dux-a —, aki „a görög császár segítségével és annak tanácsára elfoglalta a Rutének határa felé eső földet".[129] Salan dux-ról mindenesetre nem mondja P. mester, hogy a görög császár alattvalója, de annyi biztos, hogy Salán segítséget *kér* és *kap* a „görögök császárától és a bulgárok dux-ától". (38. fej.) Ezzel szemben a Bulgárok dux-a nem *kér* segítséget a görög császártól, de mégis rendelkezik felettük Bolgárfehérvár (Alba Bulgarie) ostromakor (41. fej.).

Ez óvatos és bizonytalankodó előadásból arra lehet talán következtetnünk, hogy P. mester ezen a ponton kényes kérdéseket akar megkerülni. Nem akarja azt mondani, hogy Magyarország területe bizánci fennhatóság alatt állott egy dux (Salanus) vezetése alatt, mert ez kellemetlenül emlékeztetne a Manuel által kimondottan hangoztatott történeti igényekre Pannoniával szemben.[129a] De Bulgaria dux-a is hol úgy viselkedik, mintha független volna a görög császártól, hol meg úgy, mintha csak a császár utasítására cselekednék. Mindamellett az a körülmény, hogy a bihari dux, Menumorout, nyíltan bevallja, hogy országát „urának,

[128] Kiadva: Gombos: Catalogus fontium hist. Hung. Bp. 1937. 844—845.

[129] mortuo Athila rege magnus Keanus preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus auxilio et consilio imperatoris Grecorum preoccupaverat terram illam . . . ad confinium Ruthenorum.

[129a] Vö. Scherer Ferenc: Komnénosz Manuel bizánci császár (1143-1180) világuralmi törekvései. Gyula, 1912. — továbbá: Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 75-86. A. P. Kazsdan—G. G. Litavin: Bizánc rövid története. Bp. 1961.

a konstantinápolyi császárnak a kegyelme folytán senki sem veheti el tőle", vagyis a bizánci császár mintegy szavatolja országának épségét: ez katonailag aligha volna lehetséges, ha Bulgária nem állana szintén a görög császár védelme, fennhatósága alatt. P. mester eszerint Bulgária hovatartozására vonatkozóan sem akar nyilatkozni. Nyilván azért nem, mivel szerinte — és tegyük hozzá: az akkori magyar külpolitika szerint — Bulgária már nem tartozott ugyan Bizánc fennhatósága alá, de nem volt még szuverén állam sem, vagy legalábbis nem volt még hivatalosan elismerve, s a magyar király különösen vonakodott Bulgária önállóságának elismerésétől. Ez a helyzet csak 1203—4-ig tart hatott, mert ebben az évben a pápa, III. Ince hivatalosan elismerte az új bolgár államot, megkoronáztatta királyát Ioannitiust Imre király akarata ellenére is, és megveti az önálló, a konstantinápolyi patriarchától független bulgár egyház alapjait. Alább erre még visszatérünk, de előbb a bizánci-magyar viszonyok alakulását kell röviden szemügyre vennünk a XII. század folyamán.

Történeti és *földrajzi* szempontból, úgy látszik, döntően kormeghatározó két mozzanat. Az egyikre már *M. Florianus* — nem egészen szerencsés megfogalmazásban — [130] és utána Erdélyi László[131] rámutatott. Ennek a lényege az, hogy az ország határait Görögország felé a Balkán hegység keleti részén keresendő Vasil-kapunál kitűzetni — ahogy P. mester teszi — teljesen értelmetlen, sőt politikai okokból lehetetlen lett volna mindaddig, amíg a *bizánci görög* császárság erejének teljében állott. Ez az időszak pedig 1186-ig állott fenn. A „bolgárölő" II. Bazilios császár ugyanis — úgylehet I. István király segítségével — 1020 táján megsemmisíti az I. bolgár cárságot s ettől kezdve Bulgária a bizánci birodalomnak csak egyik themája, tartománya görög fennhatóság és görög *dux* vezetése alatt: hivatalosan tehát Görögország. 1186-ban a bolgár—román Péter és Asen testvérek bolgár, román és kumán segítséggel lerázzák a görög igát, a független, szuverén Bulgária hivatalos elismerése azonban késett és nagyon elhúzódott. A pápa hosszas tárgyalások után csak 1203—4-ben volt hajlandó az új bolgár királyságot s vele együtt a független bolgár egyházat elismerni. Korábban királyaink alkalmilag vezettek ugyan hadjáratokat bolgár földön, ezeket azonban mindig a *Görög-bizánci császárság elleni hadjáratnak* tekintették, mint pl. II. István 1127—ben.[132] Krónikáink beszámolói szerint II. István, afeletti haragjában, hogy a bizánci császár, Komnenos János, I. László király Piroska nevű lányának a férje, a maga alattvalójának, hűbéresének nevezte őt, II. István „ezt nagy gyalázatnak tartotta, és lelkének felindulásában (indulatában) nagy sereget gyűjtve *megrohanta Görögország vidékeit* és tűzzel-vassal elpusztították *Brundinsium*ot (=Barancs) és *Scarbicium*-ot (=Sardica: a későbbi Szófia), nemkülönben *Nis*t is és *még Görögország más városait* is."[133] Annak azonban semmi nyoma, hogy a bosszúló hadjárat végeztével II. István a bolgár terület meghódítására, megtartására is gondolt volna. Ellenkezőleg, már a következő évben (1128) a görög császár nagy haddal vonult fel a Dunán és Haram váránál, Új-Palánka körül tönkreverte az ellenálló magyar sereget.[134] II. István alatt tehát Magyarország nem terjeszkedett a bizánci birodalom ellenére. II. Béla 1138-ban felveszi ugyan a *Rex Ramae* címet is — amiről Anonymus nem tesz említést! —, amely egy kis szerb zsupánság csupán a Narenta legfelsőbb völgyében, „de ezt semmi esetre sem a byzanciaktól foglalták el a magyarok" — Pauler valószínű állítása szerint.[135] Az 1143—1180-ig uralkodó Manuel alatt, II. Géza (1141—62) és III. István (1162—72) idejében szinte szüntelenül folyt a hadakozás a bizánci birodalom és Magyarország között, balkáni magyar hódításokról azonban szó sem lehetett, mivel a magyar királyok mindvégig védekezésre szorultak Manuellel szemben, sőt 1164-ben

[130] Font. Dom. II. köt. 1883. 279.
[131] Anonymus III. Béla király jegyzője. Szeged 1933. 7.
[132] PAULER: I. 303.
[133] SS. I. 434.: Quod cum audivisset rex, pro magna iniuria reputavit, et collecto exercitu impetu spiritus sui *invasit partes Grecie*, Brundinsium atque Scarbicium nec non etiam Nis, aliasque civitates Grecorum igne et gladio vastaverunt."
[134] cf. SS. I. 440—441. PAULER: I. 305—6.
[135] PAULER: I. 319, 619.

Manuel császár egészen Bácsig nyomul előre s az udvarában nevelkedő későbbi III. Béla örökségeként — legalábbis névleg — megkapta Horvátországot és a dalmát tengerpartot is,[136] amelyet később III. Istvánnak csak részben sikerült visszaszereznie. Amikor viszont III. István halálával az addig Bizáncban élő III. Béla nyerte el a trónt, Manuel, mint a források kifejezetten említik, mielőtt elbocsátotta volna udvarából Bélát, „előbb megeskette, hogy egész életében Manuelnek, a római birodalomnak barátja lesz és érdekeit szolgálni fogja".[137] III. Béla valóban nem is tett semmit Manuel érdekei ellen egészen annak haláláig (1180).[138] Sőt 1176-ban, amikor Manuel az Ikoniumi török szultánság ellen indított hadjáratot, seregében ott voltak a III. Béla által segítségére küldött „szövetséges" magyar csapatok. Manuel halála után azonban azonnal (1181) hadjáratot szervez a dalmát tengerpart visszaszerzésére[139] egészen a Narenta torkolatáig.

Ugyanígy Manuel császár halála után III. Béla 1182-ben és 1183-ban két ízben is nagy hadjáratot vezetett Bizánc ellen, amikor Manuel kiskorú fia, II. Alexios helyett Komnenos Andronikos bitorolta Bizáncban a főhatalmat, megölette Manuel özvegyét (1282) s röviddel ezután (1184-ben) a törvényes trónörököst, II. Alexiost is.[140] Béla 1182-ben elfoglalta Belgrádot és Barancsot, majd 1183-ban a szerbekkel összefogva Nist és Sofiát úgy elpusztította, hogy, a források szerint, kő kövön nem maradt.[141] Ez volt a XII. sz. második felében az első olyan balkáni hadjárat magyar részről, amikor a magyarok közvetlenül Bizáncot támadhatták és eredményesen. Ennek az eredményes hadjáratnak az emléke tükröződhetik P. mester művében, amikor Magyarország határait a görögök felé (ex parte Grecorum) *Scereduc*-nél (Sofia) és a *Wacil* kapunál jelöli meg. E magyar hadjáratok után ui. rövidesen (1186-ban) a bolgárok is fellázadnak és lerázzák a bizánci igát. Mindamellett ebben az időben politikailag és közjogilag független Bulgáriáról még alig lehetett beszélni. Az ország hivatalos függetlenségének az elismerése a pápa részéről ugyanis csak Imre király alatt 1203—4-ben következett be. Addig nyilván még a bizánci birodalom részének tekintették Bulgáriát. Jellemzően tanúsítja ezt Imre király nyilatkozata, amelyet éppen a bizáncitól független bolgár egyház megszervezése és királyának hivatalos elismerése érdekében Magyarországon keresztül odautazó pápai legatusnak tett, mondván, hogy a bolgár trónpretendens Calojohannes *másoktól*, többek között a magyar királytól is ! úgy lopkodta össze országát.[141a] Calojohannes viszont a pápához írt levelében arról panaszkodik, hogy országának egyes püspökségeit a magyar király, Imre tartja megszállva.[141b] A bolgár föld északi része tehát III. Béla és Imre királyok alatt valóban — sem előbb, sem később — magyar fennhatóság alá tartozott. Nos, P. mester szinte szószerint ugyanezt mondja Bulgária dux-áról Gestájának 42. fejezetében: „... Bolgárország vezére különféle ajándékokkal elküldte követeit ... s könyörgött, hogy ... álljanak rá a békére. Azonfelül azt is megüzente, hogy *meghódolva hiven szolgál majd Árpád vezérnek és évi adót is fizet neki.*"[141c] Mindebből világosan kirajzolódik, hogy az a földrajzi-politikai helyzet, amelyet

[136] PAULER: I. 387—394. HÓMAN: I. 380.
[137] PAULER: I. 416.
[138] PAULER: I. 420.
[139] PAULER: I. 420.
[140] PAULER: I. 421.
[141] PAULER: I. 423.

[141a] Imre királynak ezt a nyilatkozatát csak a pápa válaszleveléből ismerjük. III. Ince pápa 1204-ben így ír Imre királynak: (Theiner: Vetera Monum. Slavorum meridionalium illustr. I. Romae, 1863. 36.): etsi scripseris, quod *prefatus Johannitius nullius terre de iure sit dominus, licet aliquam partem* **tui**, *et aliam* **alterius regni** *ad tempus detineat occupatam* ...

[141b] Calojohannes, aki már korábban is Bulgária *Imperatorá*-nak, császárának címezte magát, — s talán ezért vált közkeletűvé Bizáncban a *bulgár* név „*dölyfös*" etimológiája, P. mesternél meg az ezzel egyenértékű *superbus* (lásd fentebb!) — III. Ince pápához errevonatkozólag azt írja 1204-ben (WENZEL, ÁUO. VI. 283.): Sciat autem Sanctitas tua, quod quinque episcopatus Bulgariae pertinent ad Imperium meum, *quas invasit et detinet Rex Ungariae* (ti. Imre király) *cum justitiis Ecclesiarum; et ipsi episcopatus sunt annihilati.*

[141c] Anon. c. 42.: ... dux Bulgarie misit nuntios suos cum diversis donis ... deprecans ..., ut paci faveant et insuper mandavit, quod ... *Arpadio duci Hungarie subiugatus fideliter serviret et annuale vectigal persolveret.*

P. mester Magyarország déli határainak alakulását illetően felvázol (persze a honfoglalás idejére visszavetítve!) sem III. Béla uralkodásának utolsó évtizede előtt, sem Imre király után nem állott fenn, de semmiképpen nem létezett II. Béla király vagy annak közvetlen utódai, II. Géza és III. István alatt, mindaddig, amíg a hatalmas és harcias Manuel császár (1143—1180) ült a bizánci trónon.

Az a mód, ahogyan P. mester egyfelől a görög—bolgár viszonyt, másfelől a magyar—bolgár viszonyt ábrázolja művében, éppen ennek a — Bulgária történetében — átmeneti kornak a bélyegét viseli magán, amikor Bulgária kán-ja, a magnus dux politikailag valamilyen módon még függ a bizánci császártól, annak mintegy a vazallusa, másfelől meg szuverén uralkodóként mutatja magát, aki pl. haddal segíti Salán vezért, meg Ajtonyt, a bihari vezért. Manuel császár életében a bulgár viszonyoknak ilyen ábrázolása elképzelhetetlen. De nem valószínű az sem, hogy Manuel uralkodása idején a bizánci—bulgár haderőről úgy lehetett volna nyilatkozni, mint ezt Almos vezér teszi: Csak úgy tartsatok a görög—bulgár hadseregtől, mint a legyektől.

B) *Halics-Galicia kérdése*

Ugyanerre az eredményre vezet Halics-Galicia civitas történetének a vizsgálata is, amire az Anonymus-irodalom eddig nemigen volt tekintettel,[142] alkalmasint a P. mester által használt terminológia következetlensége folytán.

Anonymusnak Oroszországra vonatkozó adatait Domanovszky vette tüzetesebb vizsgálat alá.[143] Megállapításainak lényege az, hogy Anonymus az orosz fejedelemségek közül ismeri „Kievet, Halicsot, Lodomeriát és Szuzdalt, de ha Oroszországot akar mondani azt írja: Ruscia que vocatur Susudal".[144] Az orosz fejedelemségek között a hegemóniát Suzdal viszont csak a XII. század vége felé, Dolgorukij György harcai után nyerte el, aki eredetileg Rosztov és Szuzdal fejedelme volt a Volga mellékfolyói mentén a mai Moszkva táján. Ő volt Szuzdalnak „első önálló fejedelme",[145] s 1155-ben elfoglalta Kievet, ahol 1157-ig uralkodott legidősebb fiával, Andrejjel, s bár Dolgorukij György halála után a kieviek elűzik Andrejt Kievből, ez 1169-ben megostromolta és elpusztította Kievet. Innen számítható Kiev bukása — mondja Domanovszky,[146] mert Andrej felvette a nagyfejedelem címet, s bár székhelyét nem tette át Kievbe, a Szuzdali nagyfejedelemség döntő hegemóniáját biztosította egész Oroszország felett.[147] Így érthető, hogy Anonymusnál *Ruscia* (c. 7.) egyenlő Szuzdallal.

Domanovszkynak ezt az érvelését, amellyel azt bizonyítja, hogy a *Gesta* a XII. század vége és a XIII. század eleje előtt nem jöhetett létre, nem hiszem, hogy hatálytalanítani lehetne azzal az egyszerű megállapítással, hogy Szuzdal létezett már a XI. század végén.[148] Nem Szuzdal létében, vagy nemlétében van a fenti érvelés kronológiai bizonyító-ereje, hanem éppen abban, hogy Szuzdal, mint Oroszország leghatalmasabb fejedelemsége, a többi orosz hercegségek közötti hegemóniája folytán egész Oroszország helyett szerepel Anonymus ábrázolásában. Ez a helyzet pedig a XII. század vége előtt valóban nem állott fenn.

Mindamellett — Domanovszky érveléséhez kapcsolódva — még néhány kronológiai szempontból fontos mozzanatra mutathatunk rá Anonymus gestájában az orosz politikai-közjogi viszonyokra vonatkozóan.

[142] De vö. mégis: Cornides Dániel: Vindiciae Anonymi. Buda 1802. és Sebestyén Gyula: Ki volt Anonymus? Bp. 1898. 35. és 84.; ők azonban csak a név első előfordulását és az abból adódó kronológiai érvet vizsgálják.

[143] Domanovszky S.: Anonymus és a II. Géza korabeli gesta. Száz. 1933. 38—54. Kül. 50—54.

[144] I. m. 50.

[145] I. m. 52.

[146] I. m. 53.

[147] I. m. 53.

[148] Vö. Csóka cikkét.

A 8. és 9. fejezetben a *Kiev* előtti harcokról és *Kiev* ostromáról olvasunk. Ennek ellenére — de Domanovszky fentebbi fejtegetéseivel teljes összhangban — a 11. fejezetben „Álmos vezérnek és főembereinek" a béketárgyalások alkalmával, a „duces Ruthenorum, scilicet de *Kyeu et Susudal*" adják túszul fiaikat további hadisarc fizetése mellett — jeléül annak, hogy politikai-közjogi szempontból P. mester Kievet és Susudalt azonosnak, egynek veszi.[149]

De még ennél az azonosításnál is jobban rávilágít P. mester korára az a megjegyzés — amit az Anonymus-irodalom eddig figyelmen kívül hagyott —, hogy ti. a „kievi békekötés" egyik feltétele a magyarok részéről az volt, hogy „*évenként* adót fizessenek, tizezer márkát".[150] Ez az orosz föld, vagy legalább egy részének végleges *hódoltatását* jelenti, holott az „őshazá-ból" útrainduló honfoglalóknak eleve is kimondott céljuk volt — ahogy ezt már előbb, az 5. fejezetben elmondja Anonymus —, hogy „megkeresik Pannonia földjét, amelyről a szállongó hirből azt hallották, hogy az Attila földje, akinek nemzetségéből származott Álmos, Árpád atyja".[151]

P. mester ábrázolása szerint tehát a honfoglalóknak nem volt céljuk Oroszország területén megtelepedni s harcaikat csupán a Pannoniába vezető út biztosítása céljából vívták, továbbá — mint ezt Anonymus több helyen is hangsúlyozza — az út folytatásához szükséges élelmiszer és ruházat, meg más szükséges dolgok biztosítása hadisarc formájában.[152]

Nos, ez a helyzet: az orosz föld egy részének Halicsnak (Galícia) a meghódoltatása, véglegesnek szánt elfoglalása III. Béla uralkodása végefelé következett be. Ugyanis, amikor 1187-ben meghalt Halics fejedelme, Jaroszláv, őt Vladimir követte a fejedelmi székben. De ez Románnak, Lodomeria harcias fejedelmének a támadása elől III. Bélához menekült családjával és kincseivel együtt és tőle kért segítséget. III. Béla 1188-ban meg is indul Halics elfoglalására s azt a Halicsi Évkönyvek vallomása szerint[153] csellel be is vette, de nem adta vissza volt fejedelmének, „hanem megtartotta magának és kisebbik fiát, Endrét" tette meg a hercegség kormányzójának s ő maga fölvette a „*rex Gallicie*" címet.[154]

S valóban P. mester egyetlen orosz város meghódításával kapcsolatban nem használja azokat a jellemző kifejezéseket, amelyeket Galíciával kapcsolatban: c. 11.: Álmos vezér övéivel együtt Halicsba jött s ott pihenőhelyet választott magának és övéinek. Midőn ezt Halics vezére megtudta, minden hozzátartozójával *mezítláb eléje ment Álmos vezérnek és* különféle ajándékokat nyújtott át Álmos vezér használatára; majd Halics városának (= vár) a kapuját megnyitván, *mint saját urát*, úgy látta vendégül, egyetlen fiát az ország főembereinek fiaival együtt túszul adta . . . (Pais D. fordítása.)

Bizonyosra vehetjük, hogy e harcok útján juthatott el Anonymushoz a Susdalon túl, a Volga mellett élő magyarok híre: ez a fontos értesülés.

[149] c. 10. Dux vero Almus et sui primates inito inter se consilio petitioni ducum Ruthenorum satisfacientes, pacem cum eis fecerunt. Tunc *duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal* . . . filios suos in obsides dederunt . . .

[150] c. 9. tributumque *annuatim* persolverent decem milia marcarum.

[151] c. 5. Tunc elegerunt sibi querere terram Pannonie, quam audiverant fama volante terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat.

[152] c. 8. insuper victum vestitum et alia necessaria.

[153] Vö.: Hodinka: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozású adatai. Bp. 1916. p. 293.

[154] Pauler: i. m. I. 426—27. [1189. máj. 2-án Béla már rex Galicie. Kuk. II. 151. — Fejér CD. II. 247.]. Ezt az Ipatius kézirat (Hodinka p. 293.) így mondja el: „A király (III. Béla) pedig bevonult Halicsba, de Volodimert nem ültette a fejedelemségbe, hanem minden készletet a halicsiaknak adva, fiát, Endrét tette meg fejedelemmé, Volodimert meg ismét visszavitte a magyarokhoz és kényszerrel elszedvén a vagyonát, nejével együtt egy toronyba záratta." A gustini kézirat későbbi szövege (Hodinka: i. m. 293.) pedig a következőképpen mondja el az eseményeket — mindenesetre P. mester szövegéhez közelébb állva: „A halicsiaknak nem lévén fejedelmük, és mert azt hitték, hogy csakugyan Volodimer a fejedelmük érkezik a magyarokkal, ellenállás nélkül beengedték a várba a magyarokat. Velök együtt András királyfi is bemenvén Halicsba Volodimer nélkül, megparancsolta a halicsiaknak, hogy neki hűséget esküdjenek. Azután nagy erőszakoskodásokat követett el magyarjaival a halicsiakon, mert nemcsak *nagy adókat vetett rájuk* . . . stb.

Bizonyos, hogy oroszföldi hadjáratokról a korábbi királyaink idejéből is tudunk, ezeknek azonban nem volt hódító hadjárat jellege: korábbi királyaink nem gondoltak e területek meghódítására.

Kálmán király úgynevezett orosz hadjárata (1099-ben) csúfos kudarccal végződött az Orosz Évkönyvek[155] és a magyar krónikák[156] szerint egyaránt.

II. Istvánt 1123-ban Ladomér falai alatt cserbenhagyták vitézei azzal a jellemző megokolással, hogy nincs, kinek a számára elfoglalniuk a hercegséget. Ha ugyanis István akarna Ladomérben maradni uralkodóként, ők otthon mást választanak királlyá; ha viszont közülük akarna valakit otthagyni hercegnek (dux), közülük ezt senki nem vállalná.[157] Ez a *Képes Krónikában* elbeszélt jelenet mindennél világosabban kifejezésre juttatja, hogy ebben az időben még a gondolata sem merülhetett fel annak, hogy orosz területeket csatoljanak Magyarországhoz — bármilyen formában, vagy címen.

II. Béla alatt (1131—1141) semmiféle oroszföldi hadjáratról nem tudunk. Annál többet hadakozott orosz földön II. Géza, de, miként Hodinka megállapítja,[158] „inkább sógorsági, rokoni tekintetből, semmint politikai érdekből hadakozott". II. Géza ti. Izjaszlávot, feleségének, Eufrozinának a testvérét segíti a kievi nagyfejedelemség elnyeréséért folytatott harcaiban. Éppen ezért nyilvánvaló félreértés és anakronisztikus beállítás a Mügeln-féle krónikában az a megjegyzés, hogy II. Géza király *hűbérként* adta a meghódított Lodomeriát (talán Vladimirkónak — Mügeln nevet nem említ —), s hogy arra kötelezte őt, hogy „mindég szolgáljon a magyar királyoknak".[159] Az orosz évkönyvek az 1152-re tehető hadjárattal kapcsolatban ezzel ellentétben arról szólnak,[160] hogy II. Géza és Izjaszláv a San partján szétverik Volodimirko seregét, mire az békéért könyörög. Izjaszlav ismeri már esküszegő legyőzött ellenfelét s ezért húzódozik a békekötéstől. A magyar király azonban rábírja Izjaszlávot a békére, ha Volodimerko hajlandó esküt tenni: „Mi tehát mindent megbocsátunk és a *részedet sem vesszük el* — mondja a magyar király, II. Géza —, de esküdj meg a keresztre, hogy a *kezeden levő orosz városokat mind visszaadod* (ti. Izjaszlávnak) *és Izjaszlávot egész életedben el nem hagyod*, hanem amíg élsz, mindig vele tartasz. Volodimirko pedig mindezeket esküvel fogadta a keresztre."[161] Itt tehát szó sincs hűbérbe adásról s Volodimirko nem is a magyar királynak, hanem Izjaszlávnak, az akkori kievi nagyfejedelemnek tesz hűségesküt, s neki adja vissza az elfoglalt orosz városokat.

Mügeln fenti híradása tehát nyilvánvalóan forrásának félreértésén alapul: a két orosz fejedelem, Izjaszláv és Volodimirko között jöhetett létre — II. Géza segítsége folytán — olyan alárendeltségi viszony, amelyet Mügeln forrása hűbéres viszonynak minősíthetett. Ez a „hűbéres" viszony — az orosz források nem szólnak hűbéres viszonyról — vö. a fentebbi idézetet —, azonban nem a magyar király és az orosz fejedelem között állt fenn, hanem Izjaszláv és Volodimirko között. Mivel azonban a két orosz fejedelem között ez a „hűbéres" viszony kétségtelenül II. Géza király katonai beavatkozása következtében jött létre, könnyen érthetővé válik Mügeln fenti „stiláris elcsúszása". Mindenesetre, ismervén II. Géza és Izjaszláv — az orosz évkönyvek híradásai alapján túlzottan is szívélyes rokoni és politikai kapcsolatát, II. Géza részéről orosz *hódító* hadjáratra lehetetlen gondolnunk. Krónikáink is ebben az értelemben számolnak be II. Géza oroszföldi hadjáratairól — röviden, de a lényeget illetően hitelt érdemlően:[162] „és sereget vezetett (II. Géza) Oroszországba a Lodomeri fejedelem ellen, hogy meg-

[155] Hodinka 57—65.
[156] SS. I.
[157] Pauler I. 299—300.
[158] Orosz Évk. 90.
[159] Mugeln, Chron. c. 52. SS. II. 198.: Do ward er genöt von dem Kunig Geysa, daz er daz lant von im empfahen must czu lehen und den ungarischen Kungen ymmer dienen scholt.
[160] Hodinka: Orosz Évk. 173—187.
[161] I. m. 187.
[162] Chron. 167. fej.

bosszulja az apósa, Minosloy ellen elkövetett jogtalanságot. Már előbb is küldött sereget érdekében, ezzel a sereggel azonban a rutének és a kunok gyalázatosan elbántak."[163]

Az orosz évkönyvek adatainak ismeretében csak ez a fordítás lehet helyes. II. Géza 1151. évi oroszföldi hadjáratára vonatkozik a híradás. A király ebben a hadjáratban nem vett személyesen részt, hanem Mstislavval, Izjaslav fiával küldte seregét Izjaslav segítségére. A sereg Sapogynja mellett megállapodott. Az ellenség „Volodimer pedig igen sok italt küldött a magyaroknak és Mstislavnak". Mstislav és a magyarok erre lerészegedtek. „Az őrök éjféltájban a táborba rohantak, mondván: jő Volodimer. Mstislav erre övéivel lóra ülvén, költögetni kezdte a magyarokat. Ezek pedig feküvének, akár a halottak. Szürkület körül rajtuk ütött halicsi Volodimer és néhányat foglyul ejtve, a többit mind lemészárolta . . . Izjaslávhoz pedig elért a hír Kievbe, hogy a fia megfutamíttatott és a magyarok leölettek."[164]

A magyar krónikákban II. Géza apósaként hibásan *Minosloy*-nak írt névre is talán elfogadhatóbb magyarázatot adnak az Orosz Évkönyvek, mint Pauler próbálkozásai. Izjaszláv e hadjáratának egyik mozzanata *Miroslavsko* falunál történt. E helynév némileg romlott formája kerülhetett bele krónikáinkba Izjaszláv neve helyett *Minosloy* formában[165]

Az elmondottak szerint tehát Halics (Galícia) meghódoltatásának elbeszélése P. mester részéről a honfoglalás korára visszavetítve II. Géza több oroszországi hadjárata ellenére, aligha lehet utalás e Géza-kori harcokra, hanem sokkal inkább a III. Béla által csakugyan elfoglalt Halics államjogi viszonylatainak némileg módosított visszavetítése, s így a mű keletkezési idejére vonatkozólag ez korjelző adat. Mindenesetre oklevelesen bizonyítható, hogy a magyar királyok közül először III. Béla királyunkra alkalmazták 1190-ben a *rex Calatiae* (= Galiciae) címet. Az oklevélnek annál nagyobb bizonyítóereje van ebből a szempontból, mivel nem a magyar kancelláriából került ki az oklevél — ahol esetleg a cím használata a királynak csupán *igény*-jogát is jelenthette —, hanem a dalmáciai Zára város és Arbe szigete közt létrejött egyezkedésben.[166]

V.

A Gesta szerkezete és szerzője

Már Ipolyi Arnoldnak feltűnt, hogy a *Gesta* helyi vonatkozásai az egri egyházmegye területére sűrűsödnek s ezért a *Gesta* szerzőjét az egri egyházmegye egy papjában kereste. Ezt a szempontot azután Hóman Bálint próbálta felhasználni a szerző kilétének megállapítása érdekében, de inkább ötletszerűen, semmint módszeresen. Ő ugyanis Ipolyi alapjában helyes megfigyelését, hogy ti. P. mester az egri egyházmegye területén feltűnő tájékozottságot mutat, úgy, próbálta kronológiailag is értékelni, hogy szerinte a *Gesta* szerzője ezeket az adatokat a III. Béla kancelláriájában működő, s később, de még III. Béla idejében — egri püspökké választott *Katapán*nak köszönheti (Turul 1912). Hóman Bálint fenti kísérleteinek ingatagságára akaratlanul is, Pais Dezső egy e szempontból is jelentős tanulmánya — Ősbő címen —

[163] c. 167.: duxitque exercitum (sc. II. Géza) in Rusciam super Lodomerium ducem, ut vindicaret iniuriam soceri sui Minosloy, pro quo etiam iam pridem miserat exercitum, qui male tractatus fuerat a Rutenis et Cunis. Ezt nyilvánvalóan hibásan fordítja Geréb L. Képes Krón. Bp. 1959. 185.: „majd sereget vitt Oroszországba, a ladoméri herceg ellen, hogy megbosszulja apa, Minoszláv sérelmét; miatta már előbb is küldött sereget, *mert a ruténok és a kunok elbántak* vele".

[164] Vö. Hodinka: Orosz évk. 165—67. a Kievi Évkönyvek híradásai.

[165] Vö. Hodinka: i. m. 157.: „Vinceslav és Izjaslav még . . . fent a Dnepr innenső partján vonultak . . . és megálltak Vitecevnél, *Miroslavsko* falunál amazokkal szemben."

[166] ÁUO. VI. köt. 178. Anno Dominicae Incarnationis 1190. mense Junii die Sanctorum Ioannis et Pauli, Indictione octava Jadrae. Temporibus domini nostri Belae Dei gratia invictissimi Regis Ungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, nec non Calatiae (Galiciae); et Petri Jadertinae Sedis venerabilis Archielecti . . . Vö. még CD. II. 247. 1189. máj. 2. oklevelet, melyben III. Béla maga is „rex Galliciae"-nek nevezi magát.

mutatott rá,[167] melyben bizonyos dunántúli (főként Fehér és Veszprém megyei) és tiszántúli (főként Szolnok és Csanád megyei) helynevek csoportos megfeleléseire hívta fel a figyelmet. E csoportos megfelelések fennállanak „egyrészt a P. mestertől előadott *történet* és a tőle említett *személynevek*, másrészt az anonymusi események *színhelyeinek* (későbbi) *földrajznevei* között" — ahogy ezt Szilágyi Loránd is elismerte, összegezvén Pais dolgozatának a lényegét.[168] Pais vizsgálatai szerint három honfoglaláskori vezér, Euse, Ősbő és Velek, „feltűnően nagy szerepet játszik" a *Gesta*ban s ezek hőstetteinek elbeszélése nem kevesebb, mint hét fejezetet tesz ki, a 19—20 és a 48—52. fejezeteket. E vezérek által végrehajtott hadivállalkozások dunántúli és tiszántúli színterén e vezérek nevéből képzett, vagy azzal kapcsolatba hozható helynevek találhatók csoportosan, amivel Pais P. mester „honfoglaláskori hagyományainak hitelességét" vélte bizonyíthatónak. A feltárt összefüggésekből azonban sem a *Gesta* íratási idejének, sem szerzője kilétének a megállapítására nem tért ki.

Pais fenti útmutatása nyomán Szilágyi Loránd próbálta számba venni a P. mester által felhasznált családi és nemzetségi hagyományokat,[169] „melyeket egyes előkelő családok a maguk múltjáról s főképen birtokszerző őseikről saját körükben ápoltak s egyik nemzedékről a másikra átszármaztattak". Meg kell azonban állapítanunk, hogy Szilágyi Loránd alapjában helyes irányú fenti vizsgálatai különösebb eredményre nem vezettek, mivel a mű szerzőjének kérdését régebbi, sok szempontból döntő jelentőségű vizsgálatai értelmében[170] már eldöntöttnek veszi, s így mellőzhetőnek tartja annak a kronológiai szempontból és a szerző kilétét illetően sem lényegtelen kérdésnek a tisztázását, hogyan ismerhette meg P. mester — a fenti vizsgálatok szerint nagyjából hiteltérdemlően, vagy legalábbis helynevekkel igazolható módon — az ország különböző vidékein élő nemzetségek „ősi" hagyományait. Szilágyi a *Gesta* szerzőjét más érvek és meggondolások alapján Péter esztergomi kanonok személyében határozta meg[171] — mint ismeretes, s így a nemzetségi hagyományok és a szerző kapcsolatainak kérdését különösebben nem is vizsgálja, mivel szerinte ezeket mint kancelláriai notárius, majd később mint esztergomi kanonok is megismerhette. Nézetünk szerint azonban P. mester nem indifferens módon „sine ira et studio" tárgyalja a mintegy véletlenül tudomására jutott családi és nemzetségi hagyományokat, hanem nagyon is tervszerűen, tudatosan és látható elfogultsággal a „kuman" 7 vezér és ezek leszármazói iránt. Igaz ugyan, hogy a családi kapcsolatokat — amennyiben nem az Árpád-házról van szó — általában nem említi, de történetírásának egyik jól leplezett rugója mégis a rokon-családok kiemelése és ezeknek mintegy igénye a birtokon túl a hatalomban való részesedésre.

Az alábbiakban ezeket a szálakat igyekszünk majd felfejteni, de előbb még foglalkoznunk kell Csóka J. Lajos legújabban megjelent Anonymus-cikkének[172] ide vonatkozó megállapításaival.

A topográfiai összefüggések felhasználásával próbálta a szerző személyét meghatározni Csóka J. Lajos is. Megfigyelése szerint a szerző bencés szerzetes, pontosabban „a pannonhalmi bencés iskola magistere" lehetett,[173] mivel a „honfoglalásnak alig volt olyan fejezete, melynek nem lett volna kapcsolata bencés apátságokkal."[174] Érvelése szinte megvesztegető különösen ott, ahol az Anonymus által megrajzolt honfoglalási útirány egyes pontjait az 1067-ből datált szádi bencés monostor alapító levele helyneveiben is felleli.[175] Valójában azonban a szádi

[167] MNy XXIV. 92—95; 169—75.
[168] Szilágyi Loránd.: P. magister forrásai és módszere. MNy 1947. 198.
[169] Szilágyi: MNy 1947. 193, és különösen 246—49.
[170] Vö. Szilágyi L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz. 1937.
[171] Száz. 1937. 191.
[172] Csóka J. Lajos: Ki volt Anonymus? MNy 1962. 92—103., 216—22, és 371—8. és külön is.
[173] Csóka J. L.: Ki volt Anonymus? Bp. 1962. 17.
[174] I. m. 14.
[175] I. m. 12.

oklevélben a százdi monostornak adományozott több birtok van leírva határpontjaival; ezek a birtokok részben a Tisza és a Bodrog, részben a Duna mellett, sőt részben a Körös mellett (pl. Zeguholmu) voltak szétszórva. Ezekből az egymástól távoleső birtokrészek határleírásaiból nehezen, vagy egyáltalán nem lehetett volna akárcsak többé-kevésbé is elfogadható színteret rekonstruálni a honfoglalás számára — nézetünk szerint. Ennek ellenére, tagadhatatlan, hogy a honfoglalás rajzában szereplő földrajzi nevek közül elég tekintélyes szám a bencés monostorokkal, vagy azok birtokaival kapcsolatba hozható. Ennek oka azonban nyilván nem az író „bencés" beállítottsága, vagy a bencés monostorok iránti különös érdeklődése, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy az egyes nevezetesebb nemzetségeknek megvolt a maguk nemzetségi (többnyire bencés) monostora s így ezek a kegyúri jog folytán az egyes nemzetségek birtokaihoz tartoztak. Ha tehát P. mester a nemzetségi birtokviszonyokat akarta ábrázolni, természetesen beleütközött számos bencés monostornak, mint ősi nemzetségi birtoknak a nevébe. Alig érthető azonban, hogy a szerző, állítólagos bencés létére — ahogyan Csóka gondolja — egyetlen esetben sem emlékezik meg — anticipációként sem — egyik-másik bencés *monostorról*, még a leghíresebbről, a Pannonhalmiról sem, holott más — birtokjogi — esetekben előre nyúl István király, sőt I. András király idejéig is. Az is meglehet, hogy az egyes nemzetségi monostorok — minthogy a nemzetség tagjai oda temetkeztek — a nemzetségi hagyományok őrizői, fenntartói voltak, s így a nemzetségi hagyományok kutatója ezen a réven is találkozhatott a nemzetségi (bencés) monostorokkal. A szerző azonban semmi jelét nem adja annak, hogy a bencés rend tagja lett volna.

Hogy mennyire a nemzetségi hagyomány, s ennek kapcsán az ősi, honfoglaláskori birtokjog, ill. birtok-igény igazolása volt a célja P. mesternek, azt a legjobban Ketel vitéz példáján mutathatjuk be. Árpád vezér még a Bodrog parti Zemlin várából követeket küld az Alpárnál tartózkodó Salán vezérhez, hogy a Sajóig terjedő területeket kérje tőle ősi jussából. Árpád ez *első* követségének teljesítésére Ond vezért, Ete apját a Calán és Colsoy nem ősét küldi, továbbá a hét „kumán" vezér egyikét, Ketelt, Oluptulma apját, és harmadikul a szintén „kumán" származású serény vitézt, Turzol-t (14. fej. vége). Az erre következő 15. fejezet egészen váratlanul a *De Camaro castro* címet viseli, és ahelyett, hogy megtudnánk belőle a követség eredményét, arról értesülünk, hogy a követség elindult ugyan, de útközben Ketel majdnem belefúlt egy patakba, melyet tréfából társai Ketelpataká-nak neveztek el. Az egész elbeszélés azonban csak arra szolgál P. mester számára, hogy elmondhassa a lényeget, ti. hogy „később Árpád vezér kegyesen ugyanennek a Ketelnek adományozta Sátorhalomtól egészen a Tolcsva vizéig az egész földet lakosaival egyetemben." P. mester azonban még itt sem tér vissza a fő-történet folytatásához, hanem folytatja Ketel vitéz később nyert birtok-adományainak ismertetését, hogy ti. Ketel a Vág és a Duna összefolyásánál is kapott nagy földeket, ahol fia, Alaptolma felépítette Komárom várát. „Ennek a várnak a szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind pedig a vezértől nyert népnek a kétharmadát." (= Tehát tulajdonképp ő adott a megyerendszer kialakulásakor a királynak, és nem fordítva!) Elmondja még itt, hogy itt temették el „pogány módra Ketelt, meg a fiát, Tolmát", továbbá, hogy utódai a Bodrog menti birtokot I. András király idejéig birtokolták, András király azonban „Ketel utódaitól cserébe megszerezte azt a helyet". (Pais D. ford.) Végeredményben tehát e család birtokainak egész történetét elmondja, századokkal későbbi eseményeket is beléfoglalva. Ugyanígy járt el P. mester a legtöbb esetben (pl. Bönger — Bors — Miskolc; Ousad — Ursuuru; Ed — Edumen — Pata — Aba; Tuhutum — Horca — Gyyla stb. esetében is). Ami már most a *Ketel*, pater *Oluptulma* történetét illeti: P. mester állítása szerint Ketel — mint fentebb láttuk — *kumán* vezér, s neve csakugyan a törökből fejthető meg, jelentése *vezetékló, hátasló*,[176] fiának a neve szintén a törökből fejthető meg, jelentése „hős-töltelék";[177] *Komárom* nevét

[176] Vö. Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. p. 239; Pais Dezső azonban (SRH I. 55.) a török *küt* „custodit' ige származékának tartja; számunkra a lényeges, hogy a *Ketel* név török nyelven értelmezhető, ahogy azt nyilván P. mester is tette.

[177] Vö. Gombocz Z.: i. h.

többnyire a szláv *komar* „szúnyog" személynévre vezetik vissza,[178] de Pais Dezső ezt is megfejthetőnek tartja a törökből. Ugyancsak Pais figyelmeztet arra (SRH. I. 55.), hogy Komárom szomszédságában csakugyan megtalálhatók egy *Olup* nemzetség nyomai és *Alap*, *Tolma* és *Kethel* helynevek. — Ezekből a török nyelvi elemekből alkotta meg tehát P. mester a Ketel pater Oluptulma történetét? Szinte kizárt dolog, hiszen még azt is tudja, és részletesen el is beszéli, hogy I. András király Ketelnek a Bodrog melletti birtokát elcserélte „két ok miatt: először, mert a királyoknak alkalmas volt vadászat céljára, másodszor meg, mert szeretett azokon a tájakon lakni a felesége. Tudniillik ez, mivel az orosz vezér leánya volt, ott közelebb lehetett a szülőföldjéhez, azonkívül pedig félt a német császár jöttétől is, hogy majd Péter király vérének megbosszulása végett betör Magyarországba." (15. fej.; ford. Pais). Ezt sem kitalálni, sem kikövetkeztetni a fenti helynevekből nyilván nem lehet. Ez csakis családi, nemzetségi hagyomány lehetett. Ebben az esetben nagy valószínűséggel e hagyomány forrására is rámutathatunk. Karácsonyi (Magyar nemzetségek II. 332. és Csóka i. m. 11. l. és Hóman B.: Magyar történet. Bp. 1935. I. 457.) úgy látszik, nem ok nélkül tette fel, hogy a Katapán — Koppán nemzetség Ketel — Oluptulmával hozhatta kapcsolatba származását, mivel Komárommal szemben a Duna jobb partján állott nemzetségük monostora, Koppánymonostor Alap község közvetlen szomszédságában. Ebben az esetben P. mester Árpád vezér első országos követjárását annak a Katapánnak honfoglaláskori ősével végezteti, aki III. Béla király alatt mint székesfehérvári prépost 1190-től kancellár s ebben a minőségében 1198-ig megmarad Imre király kancelláriájában is, mígnem 1198-ban megválasztják egri püspöknek, de még püspöki minőségében is megmarad 1199-ig kancellárnak[179] — s büszkén viseli a *magister* címet még püspök korában is. Az oklevelek méltóságjelző záradékában 1217-ig találkozunk a nevével. Eszerint tehát P. magisternek, Béla király notáriusának felettese, kancellárja volt, kézenfekvő tehát, hogy tőle kapta a *Ketel* nevű pogány ős birtok-történetét. P. mester meg egy udvarias gesztussal tiszteli meg pogány ősein keresztül a kancellár-püspököt, aki mint kancellár, maga is több követségjárásban vehetett részt.

Ezt a megfelelést magunk is puszta véletlennek tartanánk, ha nem ugyanezt tette volna P. mester Árpád vezérnek ugyanezen első országos érdekű követküldése alkalmával III. Béla egy másik kancellárjának *Calanus* pécsi püspöknek honfoglaló őseivel, *Oundu* pater *Ete*-vel is (14—15. fej.). A követség, mint láttuk, a Tisza menti Alpár várában keresi fel Salánt, a bolgárok vezérét, s ez a követség kapja meg Salán vezértől a ravasz földvásárlás szimbólumait, „két korsó Dunavizet, meg egy nyalábot Alpár homokjának a java fűvéből" (16. fej.). Utóbb azután (30. fej.) még egy követség keresi fel Salán vezért Alpár homokján. Ennek a követségnek is a kancellár Calanus pécsi püspök őse, *Ete* volt a vezetője. Ezen a vidéken történik P. mester ábrázolása szerint a döntő ütközet Árpád vezér és Salán között. „A vezér azt a helyet Óndnak, Ete apjának adta a Tiszától a Botva-mocsárig és a Körtvély-tótól Alpár homokjáig. Utóbb pedig . . . Ond fia Ete sok szlovént gyűjtött össze s Alpár vára meg a Böldrév között igen erős földvárat építtetett, melyet a szlovének a maguk nyelvén Csongrádnak, azaz fekete várnak neveztek."

S valóban, mint Györffy György megállapította,[180] „az Óndtól leszármazó Kalán — más néven Bor-nem a XIII—XIV. században is az Anonymus által megjelölt vidéken „lakott". E nemzetségé volt Alpár,[181] Csongrád,[182] a nemzetség egyik ősének nevét viselő, később elpusztult Ete,[183] Kalánkőröse, a későbbi Nagykőrös,[184] Szer(monostora), az első

[178] Vö. Melich: A honfoglaláskori Magyarország. 388.
[179] Vö. Fejérpataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 92—93.
[180] Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 882—883.
[181] I. m. 891.
[182] I. m. 894.
[183] I. m. 895.
[184] I. m. 897.

„országgyűlés" színhelye (Pusztaszer) és a Bár-Kalán nem nemzetségi monostorának helye[185] és eredetileg, úgy látszik, az egész Csongrád megye területe.[186] Ez első követjárás történetének értékelése szempontjából talán azt sem érdektelen megjegyeznünk, hogy Ound pater Ete és a „kumán" Ketel pater Oluptulma e követségjárással el is játszották történeti szerepüket: a harcokban már nem vesznek részt.

Ennyi párhuzamosság nem lehet a véletlen műve P. mester honfoglalás-ábrázolása és a XII—XIII. század fordulóján élő méltóságok „közéleti" szerepe között, s így azt kell mondanunk, rátapintottunk P. mester történetírói módszerének, eljárásának egyik — a kor meghatározás szempontjából talán a legfontosabb — vonására, s ezzel talán megtaláltuk a kulcsot *Gesta*ja ama vonatkozásainak feltárására, amelyek nem a honfoglalás története, hanem az író korának megismerése szempontjából jelentősek és a szerző személyének a meghatározására is megbízható támpontokat nyújtanak.

Fentebb jeleztük már, hogy P. mester tendenciózus történetíró. A fentiek erről már ízelítőt adhattak. Műve megírásának a *Prologus*ban kimondott célja: ismertetni Magyarország királyainak és nemeseinek származásrendjét.[187] A félreértés elkerülése végett azonban mindjárt hozzá is teszi, hogy a nemeseken a „hét fejedelmi személynek, akiket hétmagyarnak hívnak", utódait, leszármazóit érti.[188] Ettől a kitűzött programtól azonban mindjárt a mű elején eltér, amennyiben a „hét fejedelmi személy" mellett bekapcsolja tárgyalásába a Kiev alatt csatlakozó (8. és 10. fej.) „hét kumán vezért" és azoknak utódait, ill. rokonságát is. Ezzel lényegesen megnőtt a tárgyköre, de még ezen a „bővített" programon is néhány — nem sok — esetben túlmegy, és olyan személyeket szerepeltet, akik sem a „septem principales persone", sem a „septem duces Cumanorum" és ezek rokonságába nem tartoznak bele. Ha tehát ezeket mégis belevonja tárgyalásába, ennek nyilván különös, *személyes* okai lehettek, s így ezek az esetek megérdemlik a leggondosabb vizsgálatokat.

P. mester honfoglalás-ábrázolásának alapvető kompozíciós elve, hogy a honfoglalást hadi vállalkozások sorozatára bontotta. Az *első* ilyen hadi vállalkozást P. mester ismét egy „kumán" vezérnek, Borsnak, Böngér fiának a nevéhez kapcsolja. (18. fej.) Ez a Bors vezér a későbbiek során is egyike a legtöbbet szereplő vezéreknek. Erre alább még visszatérünk.

E fejezet után egy másik hadivállalkozás előkészítése következik: a bihari vezérhez, Ménmaróthoz küld követeket Árpád vezér és követeli tőle a Szamostól a Nyírségig és a Meszesi Kapuig terjedő területeket. A követségre két serény vitéz kap megbízást, akik azonban sem a „hétmagyar", sem a „hét kumán vezér" leszármazói közé nem tartoznak, tehát még P. mester „bővített" tervezetének kereteit is túllépik. Nyilván érezte ezt P. mester is, mert e serény vitézek megnevezése — „*Ősbő*, Szalók apja és *Velek*, akinek ivadékából származik Torda püspök" — után mintegy mentegetőzve mindjárt hozzáteszi: „ezek *nemzetségükre nézve a legelőkelőbbek* voltak". Node talán ezt mégsem lehet mondani, s ezért kis döccenővel így folytatja a mondatot: „miként a többiek is akik Szittyaföldről kijöttek és Álmos vezért nagy tömeg néppel követték".

Az író tehát láthatóan részrehajló e két vitéz említésénél. Először is azért, mivel a honfoglalás történetének úgyszólván még az elején felépteti e vitézeket, mikor még a „hét fejedelmi személy" közül is csak egyet, Ound-ot vont bele név szerint az események bonyolításába, és a „hét kumán vezér" közül is csak egyet, Ketelt. Másodszor meg azért, mivel ezeknek a vitézeknek a honfoglalók között különösebb tisztségük nem volt, mégis a *nobilissimi* jelzőt alkalmazza rájuk, amivel egyébként csak az Árpád-ház ősét, *Ügyek*et (3. fej.: Ugek . . . de genere Magog regis erat quidam *nobilissimus* dux Scithie;), meg a Bular-földről beköltöző

[185] I. m. 904—905.
[186] I. m. 884.
[187] Prolog: genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum.
[188] Prolog: qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur, de terra Scithica descenderunt . . .

Billa és *Bocsu*-t (57. fej.: de terra Bular venerunt quidam *nobilissimi* domini ... Billa et Bocsu.) hajlandó kitüntetni. Ezekkel szemben még a „hét fejedelmi személyt is csak viri *nobiles* genere titulusra méltatja a *Gesta* szerzője.[189] Mindenesetre Ősbő és Velek vitézek a *Gesta* egyik legszínesebb epizódjának a hőseivé válnak P. mester előadásában, mert nemcsak Ménmarótnál tett követségjárásukról kapunk színes beszámolót a 20. fejezetben, hanem történetük szinte végighúzódik a *Gesta* egész hátralevő részén. Nem csupán követek ők ugyanis, hanem valódi sereg-vezérek (51. fej.: *principes* exercitus; magyarul: *had-nagyok*). Az író semmit sem mulaszt el annak érdekében, hogy kiválóságukat bizonyítsa. Vitézségük különös hangsúlyt nyer az által is, hogy követségjárásuk után Árpád vezér a Ménmarót elleni hadjárat vezetésére nem kevesebb, mint három vezért jelöl ki, most már a „hétmagyar" közül: Tast, Lél apját, Szabolcsot, Előd fiát, „akitől a Csák nemzetség származik", és Tétényt, Horka apját, „Gyula és Zombor" nagyapját, akik meg is hódítják a Tiszántúl nagy részét, egészen a Meszesi Kapuig, sőt Tétény még az Erdőntúli részeket is (partes Ultrasilvanas), tehát Erdélyt, Ménmaróttal azonban ezek sem boldogulnak. „Szeghalomnál át akartak kelni a Körösön, hogy Ménmarót ellen harcoljanak, de Ménmarót katonái odajöttek és megakadályozták, hogy átkeljenek" (28. fej.). Közben más vezérek meghódítják az egész Felvidéket, ahol a fő szerepet ismét Bors vezér játssza (31., 34. fej.), majd megtörténik az epikus részletességgel ábrázolt döntő ütközet is Salán vezérrel a Tisza menti Alpár mezején (38—42), továbbá két déli, balkáni hadjárat, melynek eredménye Bulgária meghódoltatása,[190] továbbá a Rácföld, a dalmát tengerpart és Horvátország elfoglalása. Ezután szünet következik a harcokban, mialatt Árpád vezér és nemesei berendezkednek a „vezéri szigeten", Csepel szigetén (44. fej.), hogy onnan rövid pihenő után Zuard, Kadocsa és Bojta vezetésével a Marostól délre eső területek meghódítására induljon egy sereg. Itt Glad vezérrel kapcsolatban ismét utal Ajtony történetére, amivel ügyesen felidézi a már többször emlegetett Csanád emlékét. E hadjárat utórezgéseként említi a szerző a Görögországban maradt Sobamogyera epizódot (45. fej.). Egy másik sereg ezalatt szintén Csepel szigetéről kiindulva átkel a Dunán és nagy örvendezés közben bevonul Attila városába (=Óbuda), s miután itt „több napon keresztül a kobzok és sipok édes hangja mellett és a regősök énekeit hallgatva" vígan lakomáztak és lovagi játékokat tartottak (46. fej.), újból elindul a sereg, most már a Dunántúl meghódítására, melynek elbeszélése meglehetősen részletező (47—50).

Csak e hosszú kitérő után kanyarodik vissza a szerző a 19. fejezetben említett Ménmarót bihari vezér történetéhez (50. fej. vége) és vele kapcsolatban a két „igen nemes" vitézhez (itt is megismétli a *nobilissimi* jelzőt! 51. fej. vége) *Ősbő*höz és *Velek*hez. Csakhogy ezek most már nem követek, hanem a „bihari vezér" ellen küldendő sereg vezérei (principes et ductores). Fentebb visszakanyarodást mondottunk, mivel tényleg 30 közbevetett fejezet után tér vissza a szerző elbeszélésének egyszer már felvett fonalához,[190a] mivel azonban Ménmarót országának Ősbő és Velek vezérek által történt meghódítása egyúttal a honfoglalás történetének zárófejezete, egészen nyilvánvaló, hogy a Ménmarót-történet és a benne szereplő Ősbő és Velek vitézkedésének elbeszélése az az epikus keret, amely közrefogja az egész honfoglalás-történet epizódjainak sorozatát. Másfelől meg ez a záróakkord újból és nyomatékosan emlékezetünkbe idézi annak a két „igen nemes" vitéznek a személyét, akik, úgy látszik, közelébb esnek a *Gesta* szerzőjének a szívéhez, mint akár a hét magyar, akár a hét kumán vezér.

[189] Vö. 5. fej.: Isti enim VII principales persone erant viri *nobiles genere* et potentes in bello.

[190] 42. fej.: dux Bulgarie ... Arpadio duci Hungarie *subingatus fideliter serviret et annuale vectigal persalveret.*

[190a] Az elbeszélés menetének ezt a megszakítását és a hozzá való „visszakanyarodást" már többen (Karácsonyi János, Győry János, I. Tóth Zoltán) is észrevették, de ezt interpolációval magyarázták, amiről szó sem lehet. Ez P. mester művészi kompozícios elve. Vö. Horváth J.: Stílusproblémák 219; 236.

Ősbő és Velek e Ménmarót elleni hadjáratának története ugyanis valóban hatásos mozzanatokban bővelkedő és a sok harc után a hódítók és meghódítottak kiengesztelődésének, megbékélésének poétikus zárómozzanata a honfoglalás történetében.

Ősbő és Velek vezérek előtt önként meghódolnak a bihari székelyek, „akik előbb Attila király népei voltak, . . . és különféle, ajándékokkal együtt fiaikat önként túszul adták és Ősbő serege előtt első hadrendként indultak Ménmarót ellen harcba". Ménmarót pedig Bihar várát vitézeinek védelmére bízva, feleségével és leányával elvonul az Igfon erdőbe. Ezután megindul a vár ostroma, amit P. mester itt oly részletesen ecsetel, mint művében sehol másutt. Kölcsönös nyilazással kezdődik, majd Ősbő és Velek hajítógépekkel folytatja az ostromot és végre, nyilván az ostromgépek védelme alatt, sikerül a magyaroknak és a székelyeknek betemetni a vár-árkot és már a létrákat támasztják a várfalakhoz, mire Bihar vár védői „megnyitják a várat és mezétláb, könyörögve vonulnak Ősbő és Velek elé" (51. fej.). Nagy zsákmányt ejtenek, s most már az előbb dölyfös Ménmarót, „aki előbb követei útján bolgár szívvel dölyfös üzenetben tagadott meg még egy marok földet is Árpád vezértől, most legyőzetve és eléjük borulva ugyanazon követek útján vonakodás nélkül felajánlja egész országát, Árpád fiának Szoltának pedig a leányát". (Pais D. ford.) Mindez természetesen Ősbő és Velek érdeme! Nemcsak győznek és békét szereznek, hanem a fejedelem fia számára feleséget is. Mert Árpád vezér „Ménmarót üzenetét szívesen fogadta és helyeselte; majd mikor hallotta, hogy Ménmarót leánya már egykorú az ő fiával, Ménmarót kérelmének teljesítését nem akarta tovább halasztani, és leányát Szolta feleségéül elfogadta." (Pais ford.) Ősbő és Velek szerepe most egyszerre megváltozik: a győztes hadvezérekből leánykérők lesznek; megülik az eljegyzést Ménmarót leányával, majd „nagy tisztességgel és örömmel visszatértek Árpád vezérhez. A vezér és főjobbágyai eléjük vonultak és Ménmarót leányát, amint ilyen nagy vezérnek a jegyesét megilleti, tisztességgel a vezéri házba vezették. Árpád vezér, valamint minden főembere menyegzőt ülve nagy lakomát csapott és majdnem napról napra — menyegzői szokás szerint — együtt vendégeskedett a köröskörül elterülő országok vitézeivel" (52. fej. Pais D. ford.). Természetesen itt sem hiányozhatott a lovagi tornajáték. S ezzel vége a honfoglalás bő epizódokkal tarkított — meséjének. Az ugyanis, hogy Ősbő Veszprém várát kapta jutalmul „minden tartozékaival együtt", Velek pedig a „comitatus de Zarand"-ot — talán már nem mese, hanem csupán — anakronizmus.

Milyen valóság bujkál e mese mögött?

Be kell vallanunk, hogy Ősbő-vel kapcsolatban azon túlmenőleg, amit róla Pais Dezső megállapított,[191] hogy ti. neve Fehér megye helységneveiben mindmáig ránk maradt, további adatokat nem sikerült feltárni. Annál érdekesebb azonban *Velek vezér*, „*akinek sarjadékától származik Turda püspök*" (19. fej.).

II. András király egy 1225-ben kiadott oklevelében említést tesz egy Velek *dux*-ról, akinek e titulus szerint hercegi? (dux) rangja van. Hogy rokonságban volt-e az Árpádokkal, nem tudjuk, s így azt sem, minek köszöni a dux rangot. Ellenben ugyanebből az oklevélből megtudjuk, hogy ennek a Velek dux-nak a leánya *Bors* comesnek, Domonkos bán fiának a felesége. Az oklevélben II. András Bors comest *rokonának* nevezi, Veleket azonban nem.[192] Ez a rokoni kapcsolat a királyi család és Bors comes között valószínűleg régebbi eredetű és

[191] MNy 1928. (XXIV.) 94.

[192] Sopronmegye Oklevéltára (kiad. NAGY IVÁN, Sopron 1889.) I. 9.: . . . quod *noster cognatus* et in omnibus semper fidelis *Bors comes* . . . pater suus pie memorie *Dominicus banus* . . . u. o. 15.: tria predia post mortem *uxoris comitis B(ors), filie ducis Velek*, que ipsa propriis pecuniis, quas secum de domo patris sui attulerat, a Dominico filio Jacobi [SZENTPÉTERY: Jacou-t olvas, l. alább] comitis de *Mischouch* emerat . . . — Az oklevélre vonatkozólag l. SZENTPÉTERY I.: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Bp. 1916. 115., ahol a fenti kiadás szövegeltéréseit is hozza, továbbá: SZENTPÉTERY I.: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. 420. sz.

nem azáltal jött létre, hogy Bors Velek *herceg* leányát vette feleségül.[193] Mindenesetre III. Béla király egy 1194-ből datált oklevele magát Domonkos bánt is *noster dilectus cognatus*, scilicet *Dominicus banus*-nak mondja.[194] III. Béla 1193-ban kiadott hiteles oklevelének méltóságai között mint a király udvarbírája és bodrogi ispán van említve,[195] más hivatalról vagy tisztségéről nincs tudomásunk s így azt sem lehet tudni, honnan ered a *báni* címe. Tény azonban, hogy III. Bélának kedvelt embere lehetett, akárcsak fia, Bors comes II. András királynak. II. András király fentebb idézett 1225-iki okleveléből az is kiderül, hogy Bors apja Dominicus a *Miskolc*-nembeli Jakab (vagy Jákó?) fia volt.

A *Gesta* szempontjából azonban a Bors és Miskolc comeseknél is fontosabb Velek dux személye.

A *Gesta* fenti elemzése alkalmával rámutattunk arra a sajátos szerkezeti felépítésre, hogy a szerző Ősbő és Velek vitézkedéseinek és szerepének elbeszélésébe, mint valami keretbe foglalta az egész honfoglalás-történetet. Ezzel különösképp és indokolatlanul kiemeli (Ősbő és) Velek honfoglaláskori szerepét, mivel ezek nem is tartoztak sem a „hétmagyar", sem a „hét kumán vezér" sorába, vagy rokonságába. Ebből az elfogultságból, ill. részrehajlásból az író családi kapcsolataira következtethetünk. A szerző szerint Velek vezérnek van egy leszármazója: 19. fej.: *Velec*, a cuius progenie *Turda episcopus* descendit . . . .

Az elmondottak után szinte önként adódik, hogy ebben a *Turda episcopusban* keressük a Gesta szerzőjét: Ő érthető okokból lehet elfogult Velek vezérrel, akár korábban élt őse ez, akár közeli, még élő rokona. Nem a „hét vezér" közül való, de azért *nobilissimus*. A *Gesta*beli Velek megkapta érdemei jutalmazásául a *comitatus de Zarand*-ot (52. fej.): „a régi Zaránd vármegyében, most Arad megye ÉNy-i szélén, valóban megjelenik 1495, 1508: *Elek* helynév (Csánki I. 730.). Ez a szókezdő *v*-nek a magyarban nem ritka lekopásával (vimád: imád; Vigmánd: Igmánd) lett a *Velek* formából" — írja Pais[196] — annak ellenére, hogy ő még a fenti összefüggésre nem gondolt. A szerző szerint nyilván a Velek-nem fészke Zaránd megyében volt, azért adományoztatja Árpád vezérrel Veleknek ezt a megyét. Ezzel kapcsolatban azonban ismét rá kell mutatnunk a szerző szerep-kiesésére: az újonnan elfoglalt földnek hogyan lehet Zaránd *megye* a neve? Nem helyesen ugyan, de következetesebben jár el Veszprém-váránál, Bihar-váránál, ahol már meglevő és meghódított várakat tesz fel s ezeket adományoztatja el.

II. András király fent idézett, 1225-ből származó oklevele szerint a XIII. század elején élő Velek dux leánya, Anna, Bors comes felesége: e rokoni kapcsolat alapján érthetővé válik, miért nyer oly feltűnően nagy szerepet a honfoglalás idején a „kumán" Bors vezér, Böngér fia, s talán általában a honfoglaláskori „kumánok" is. A szerző részrehajlása egészen nyilvánvaló: míg Bors vezér több hosszú hadjáratot vezet a felvidéken és az ország északi határait biztosítja a lengyelek és csehek felé, s ezen érdemeiért kapja nagy kiterjedésű birtokait, addig a vele szomszédos Abák ősei (Edu és Edumen) a későbbi Abauj megyében és a Mátra vidékén úgy kapták hatalmas birtokaikat, hogy egyetlen haditettükről sem szól az író. Ugyanígy jár

[193] KARÁCSONYI: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901 II. köt. 364. — Egyébként a *dux* a XIII. században nálunk már nemcsak *herceget* jelent, hanem *bán*-t, vagy valamely tartomány kormányzóját, *vajdá*-ját is; pl. WENZEL, ÁUO. VII. 152. ann. 1244: . . . fidelis noster Dyonisius *Banus* et *Dux* totius Sclavonie . . . in *Banum et Ducem* totius Sclavonie prefecimus eundem. — Vagy: FEJÉR, CD. III/1. 318. ann. 1202.: Hemericus Rex . . . Benedicito *duci*, filio Korlath . . . contulerat . . . Ez a Korláthfia Benedek Pauler szerint (MNT. II. 64.) az Aragóniából bevándorolt Tota asszony férje, 1208—1209-ben Halics *kormányzója* volt.

[194] WENZEL: ÁUO XI. 56. — SZENTPÉTERY: A borsmonostori apátság. 14. és Krit. jegyz. 157. sz. hamisnak mondja ugyan ezt az oklevelet, de nincs okunk feltenni, hogy a *rokon* megjelölés ne fedné a valóságot.

[195] WENZEL: ÁUO XI. 54.: Dominico Curiali Comite et eodem Budrugensi.

[196] PAIS D.: Ősbő. Az anonymusi honfoglalás-hagyomány hiteléhez. MNy 1928. (XXIV.) 94. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Pais (i. h.) a fejérmegyei *Mór* közelében található *Velek*-et is ide vonja: 1430: Weleke; 1437: Veleg; 1440: Welegh; 1453: Welegh (Csánki III. 356.)

el a szintén szomszédos *Ursuuru* megadományoztatásánál is. Ezzel szemben a „Zaránd-megyei" Velek „igen nemes vitéz" hősi vállalkozásai során, részletes beszámolót kapunk a bihari Ménmarótról és ennek országáról, és a Bihar vidéki székelyekről, kiket Attila király népeinek tart, továbbá az ezzel szomszédos, „erdőntúli vidék" meghódításáról a Meszesi kapun túl. Így érthető, hogy oly jól van tájékozódva a szerző nemcsak a Körösök vidékén, hanem a Zaránd megyével szomszédos Csanád megye földrajzi viszonyaival és e terület egykori urának, a lázadó Ajtonynak és az egykori Csunád-nak (ismét nem honfoglaláskori, hanem későbbi) történetével. E tiszántúli és erdélyi táj csak úgy ontja a történeti visszaemlékezés epikusan színezett elemeit. Látszik, hogy az író itt van otthon és nem a felvidéken, de még kevésbé Dunántúl. Az alig több egy célszerűen megszerkesztett hadi-itinerariumnál. Ez is amellett szól, hogy az írónak köze lehet a Zaránd megyei Velek vezérhez, akitől Turda püspök származtatja magát.

Az első nehézség Turda püspök szerzőségének feltevésével kapcsolatban: a neve, *Turda ;* a második a címe: *püspök.* A mű prológusa ezekkel szemben „*P. dictus magisterről*" és a „dicsőséges Béla király *egykori notáriusáról*" szól. A kisebb nehézséget a név megmagyarázása okozza. Ilyen nevű püspököt ugyan középkori egyháztörténetünk nem ismer, de arra több példánk van, hogy főként a nevezetesebb nemzetségekből kikerült püspökeink a XII—XIII. század folyamán nem bibliai v. keresztény nevet hordanak, hanem megmaradnak pogány (nemzetségi?) nevük mellett. A korábbiak közül megemlíthetjük *Izbegh* győri püspököt, akit egy 1150. évi és egy 1156 körüli oklevél tanú-névsorában találunk említve,[197] továbbá egy *Soma, Chemma, Sama* néven emlegetett egri püspököt az 1156—1166 évekből,[198] akit az oklevelek 1169-től *Sayna, Chemma* néven kalocsai érsekként emlegetnek.[199] Sokkal nevezetesebb ennél a P. mester által is emlegetett *Calán* püspök, aki először egy 1181-ben kelt oklevélben bukkan fel, mint III. Béla kancellárja,[200] majd 1183-tól 1217-ig pécsi püspök. A sort folytathatjuk *Cathapán*nal, aki 1192-től III. Béla király kancellárja, 1198-tól 1217-ig pedig egri püspök,[201] továbbá a Csák nemzetségből származó *Ugrin* győri püspökkel, akit az oklevelek 1204-ben esztergomi választott érseknek tüntetnek fel;[202] ettől mindenesetre különböző személy az az *Ugrin* v. *Hugrin*, aki szintén a Csák nemzetségből származván (vö. Wenzel: ÁUO. VII. 41.) először 1217-ben tűnik fel az oklevelekben, mint II. András király kancellárja,[203] majd 1219-től kalocsai érsek,[204] aki 1230—35 között „mint kalocsai érsek másodszor lépett a kancelláriába, hol már egyszer (1217—1219) szolgált".[205]

Ezek azonban *következetesen* e nem keresztény nevükön szerepelnek. Előfordul azonban olyan eset is, amikor egy püspök *két* néven is szerepel:[206] pogány nevén kívül a keresztény nevén. Ilyen esetet képvisel *Bulchu* győri prépost, aki II. András kancellárja 1228—1229-ben. „1229-ben csanádi püspökké lett s ekkor neve *Basilius, Blasius* alakban is előfordul" — írja Fejérpataky.[207] De talán ideszámítható az a *Godefridus* aradi prépost is, aki II. András király első kancellárja volt 1205—1206-ban, akinek a neve különféle változatokban fordul elő, többek között *Gocholcus* (Fejér CD. III. 1. 33.) formában is,[208] ami aligha tekinthető eredeti neve romlott formájának, hanem inkább második nevének.

---

[197] Vö. Szentpétery I.: Krit. jegyz. 78. és 85. szám.
[198] Szentpétery: Krit. jegyz. 107, 111, 112. sz.
[199] Szentpétery: Krit. jegyz.: 113, 118. sz.
[200] Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 133, 136, sz. 1183-ból.
[201] Vö. Fejérpataky: i. m. 92—93.
[202] Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 210. sz.
[203] Szentpétery: Krit. jegyz. 315. sz. és Fejérpataky: i. m. 95—97.
[204] Szentpétery: Krit. jegyz. 352. sz.
[205] Fejérpataky: i. m. 97.
[206] Leszámítva az olyan eseteket, amikor azonos név különböző változatairól van szó, mint pl. *Calanus* ~ *Galany*, v. *Ugrin* ~ *Ugolinus* stb.
[207] I. m. 97.
[208] Vö. Fejérpataky: i. m. 94.

Ezeknek a példáknak a nyomán nyugodtan állíthatjuk, hogy a *Gesta*ban említett (19. fej.) Velek utóda *Turda episcopus magát a mű előszavában a* **P.** *sigla alatt, keresztény nevén nevezi meg, s eszerint P. magister azonos egy, keresztény nevén P(etrus) vagy P(aulus) nevű püspökkel.*

Ennek az azonosításnak a fentiek szerint különösebb akadálya nincs. S minthogy az eddigi eredményekhez is magából a műből vettük az érveket, annak eldöntését is a *Gesta* segítségével kíséreljük meg, vajon *Péter* vagy *Pál* nevű püspök rejtőzik-e a P. sigla mögött. Eddigi vizsgálataink szerint III. Béla, Imre és II. András királyunk valamely P-betűs püspökéről lehet csak szó. Több is van belőlük, de meg kell jegyeznünk, közülük egy sincs, akit ne vettek volna célba P. mester számos azonosítási kísérlete során. Alább mi is sorravesszük őket, főleg Péter esztergomi prépostot, Szilágyi Loránd Anonymus-jelöltjét, főként a Gesta keletkezési idejének pontosabb meghatározása és a mű politikai mondanivalójának megvilágítása kedvéért. Itt csupán egy tartalmi mozzanatra utalunk, mivel a *Gesta* szerzőjének bizonyuló Turda püspök, honfoglaláskori ősének, Veleknek, olyan jellemző szerepet is tulajdonít, melyet nyilván késői utóda hajtott csak végre: ő maga, Turda püspök, azaz P. magister.

Velek volt az az 52. fejezet szerint, aki a meghódolt Ménmarót leányát eljegyezte Árpád vezér fiának, Zultának a számára; Velek ülte meg az eljegyzést s ő hozta Árpád udvarába a menyasszonyt. Ha a *Gesta* szerzője a kancellár Kalanus püspök honfoglaláskori ősét, Ond vezért s vele együtt a szintén kancellár Katapán honfoglaló ősét, Ketelt (14—16. fej.) a késő utódok funkcióiban követekként szerepeltette — mint ezt fentebb kifejtettük —, akkor szinte logikus, hogy Velek vezérnek leánykérő és feleségszerző funkciója az utóda, Turda püspök által végzett tényked és egyszerű visszavetítése.

Ilyen szolgálatot a számbajöhető P. kezdőbetűs püspökök közül csak az a *Petrus episcopus* tett, akit az oklevelek 1205-től 1217-ig győri püspökként emlegetnek.[209] II. András királynak ugyanis egy 1217-ből keltezett oklevele arról számol be, hogy kedvelt híve *Petrus győri püspök* „már *ifjúkorának első éveitől kezdve* is . . . hűségesen, a legkitűnőbb módon és a legnagyobb odaadással szolgált nekünk . . . azután pedig igen sokszor saját költségén és kiadására *követségünkben eljárt az országon kívül, különösen akkor, amikor Konstantinápolyba küldöttük a mi kedves feleségünknek, Yoles* királynénak az elhozatala céljából . . ."[210]

Eszerint tehát a *Gesta*nak ez a „leánykérő-követség" mozzanata is az író korából, sőt személyes élményeiből van visszavetítve és beiktatva *saját* honfoglaláskorinak feltüntetett *ősének tettei* és *hűséges szolgálatai* (pro fidelissimo servicio, 52. fej.) közé. Ez egyúttal eggyel több ok arra, hogy a prológusban említett *P. mester személyét azonosnak vegyük a Velek dux nemzetségéből származó Turda püspökkel, aki nem más, mint Péter győri püspök pogány, nemzetségi nevén.*[211]

[209] Vö. Szentpétery: Krit. jegyz. 217, 219—224, 227—339. sz.

[210] Wenzel: ÁUO VI. 383: notum facimus, quod cum in procinctu itineris essemus in transmarinas partes proficiscentes, *dilectus ac fidelis noster Petrus Geuriensis Episcopus*, qui nobis *a primeuis iuuentutis sue temporibus*, et deinceps in legationibus nostris extra Regnum proprijs sumptibus et expensis quampluries deferendis, et maxime tunc, dum Constantinopolim ad transducendam carissimam coniugem nostram Reginam Yolen transmisissemus, idem P. episcopus dilectus et fidelis noster inter ceteros nobiles et primates Regni nostri fideliter et excellenter summopere summaque diligentia servivisset.

[211] Nem akarjuk *mindenáron* bizonyítani *Turda* episcopus és *Péter* győri püspök azonosságát, (ez a továbbiak folyamán úgyis *bebizonyosodik)*, de a fentiekben elég világosan kirajzolódott P. mester etimologizáló hajlama nemcsak magyar—latin nyelven, hanem görög és török nyelven is. Ezért nem tartjuk kizártnak, hogy az eredeti Turda név, mint a törökből megfejthető név, végeredményben azonosítható a latin *Petrus*, magyar *Péter* névvel. Az Erdélyben helynévként is előforduló *Torda* nevet ui. Fehér Géza (A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 1927 [LXI]) nyilván nem ok nélkül bolgártörök névnek tartja s azonosnak az oszmánli török *Tuzla* névvel (mely a mai Jugoszláviában helynévként, Törökországban meg folyónévként ma is megvan), s jelentése Fehér szerint „só-hely". Bár a tör. *da* ~ *la* képző szerepe nem egészen világos, az alapszó jelentése a Cod. Cumanicus sze-

Megemlítendőnek tartjuk, hogy a Gesta leánykérés-mozzanatában már Erdélyi László[212] is utalást látott III. Béla király korára, aki 1182-ben a még 6 éves Imre fia számára eljegyezte Barbarossa Frigyes császár leányát, aki azonban két év múlva meghalt. Valóban lehetséges, hogy P. mester több és különféle történeti elemekből komponálta meg a maga elbeszélését azzal a céllal, hogy azt egykönnyen ne lehessen saját korának eseményeivel azonosítani. A maga módján vigyázott művének „történeti hitelére" — és nem átlátszó „kulcsregényt" akart írni. Arra azonban a fentiek szerint volt gondja, hogy műve mégse váljék személytelenné. A *Gesta* sajátos szerkezetéből adódó feltűnő igyekezet, hogy a Zaránd megyei Velek vezért a többi honfoglaló rovására kiemelje, továbbá, hogy a Velek dux rokonságát, főként a kumán Bors vezért, és a feltehető szülőházáját, a Tiszántúl tájait az ott lakó nemzetségekkel és történeti mende-mondáival oly színesen belevitte művébe, már régóta Turda püspökre mint szerzőre irányította volna a kutatók figyelmét, ha a mű prológusa nem egy P. kezdőbetűs *magistert* nevez meg szerzőjéül. Valóban, a nehezebb kérdés az, miért nevezi magát a szerző a mű elején csupán *magister*nek, ha csakugyan *püspök* volt? S miért nem mondja meg, milyen püspök? Ezekre a kérdésekre a mű további elemzése során adhatunk csak választ.

(Folytatjuk)

Йанош Хорват

МАСТЕР П. И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ

Научный очерк обращает внимание на многие новые точки зрения касающиеся времени творчества *Геста Хунгаорум* и его автора, главным образом при помощи терминологического исследования Гести написанного мастером П. Во многих местах произведения мастера П. мы находим доказательства того, что мастер П. владел кроме латинского и венгерского, среднегреческим (византийским), дальше каким-то турецким (кун — куман?) языками и каким-то славянским языком тоже. В Геста имеются такие места, которые позволяют прийти к заключению, что далеко за пределами простого знания греческого языка, автор ясно понимал организацию византийской греческой державы и — по понятиям того времени — поставленную перед нею, цель мирового господства, даже на исторической плоскости опровержения этих стремлений Византий к мировому господству — поскольку они касались венгерских интересов с точки зрения внешней политики — он как раз написал «историю» венгерского обретения родины. Мастер П. изобразил и государственное устройство произошедшие во время обретения родины — главным образом в связи с владельческими отношениями — отчасти по византийскому образцу, отчасти придерживаясь с точки зрения венгерской практики образованной в конце XII века. Он в своем произведении, соответственно фактически существующим владельческим формам XII века, проводит много раз резкую разницу между *поместьем представляющим собственность* и землями полученными по должностному званию. В 1193 году Бела III начал жаловать вотчины, охватывающие целые комитаты при некотором обременении главным образом при принятии военной службы. 16 пункт Золотой буллы 1222 года прекратил эти жалования. Итак написание произведения мастера П. никак не могло произойти раньше 1193 года и потому мастер П. мог быть писарем только короля Белы III.

Очерк своим тщательным терминологическим исследованием текста Гесты доказывает, что мастер П. не только что владел византийским среднегреческим языком, но хо-

---

rint is: *só*. Az erdélyi *Tordán* mindenesetre régi *só*bánya és *só*stó van, ami alátámasztja a Torda név „só" jelentését. Másfelől meg, úgy látszik, a magyarországi középkori latinban a „kő-só" jelzésére a *sal* mellett a *lapis* „kő" szót is használták, pl. 1092 (Wenzel ÁUO I. 38.:) Rex . . . XXIIII-or mansiones dedit, qui quatuor vicibus per annum *sal* defferent, scilicet sex milia *lapides* fratribus. A latin *lapis*-nak a görögben (és újgörögben is) a *πέτρα* felel meg. A *Petrus* név és a görög—latin *petra* „kő" etimológiai kapcsolatára meg már a Biblia is utal, ami a klerus körében általánosan ismert lehetett: Tu es *Petrus* et super hanc *petram* aedificabo ecclesiam meam. Így tehát nem lehetetlen, hogy P. mester a saját görög—latin *Petrus* nevét fordította le a török *Turdá*-ra, (és így hiába kutatunk Turda püspök után), vagy az is lehetséges — ahogy fentebb már utaltunk rá — hogy a pogány *Turda* nevet mint püspök felcserélte a *Petrus* névvel.

[212] Erdélyi L.: Anonymus, III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 6, 12.

рошо знал византийские учреждения XII века, поставленные политические цели и учреждения державы.

Очерк и с точки зрения истории правописания подробно анализирует Гесту мастера П., и приходит к выводу, что особенности орфографии — все — можно найти в памятниках происходящих из начала XIII столетия т. е. из первой трети столетия. Исследование исторического правописания тоже доказывает что мастер П. мог быть писарем только Белы III.

Очерк исследует с новой точки зрения сказ Гесты говорящий о завоевании Голича (Галиции) и доказывает что эта часть отражает в несколько измененном виде государственно-правовые отношения Галича взятого Белой III. Заключительная часть очерка занимается определением структуры Гесты, а также личностью автора. Мастер П. — как подчеркивает очерк — необоснованно выдвигает роль вождя Велек при обретении родины. Такое пристрастие дает возможность сделать вывод о семейных связях автора.

По мнению мастера П. есть один потомок вождя Велека: *епископ Турда*. По всей вероятности этот епископ Турда является автором Гесты, который в предисловии произведения называет себя под знаком П., христианским именем. Согласно с 52 главой Гесты, вождь Велек обручил дочь Менмарота для Зултана, сына вождя Арпада. Роль Велека в святовстве является простым отражением миссии свата епископа Турды. Один документ короля Андраша II, с 1217 года говорит что любимый приверженец *дьерский епископ Петрус* был послан в Константинополь с целью привезти королеву Йолеш. Это «святовство» в Гесте является тоже со времен писателя даже из его личных переживаний было перенесено обратно в эпоху обретения родины. Это данное доказывает тоже, что личность мастера П. упомянутого в прологе тождественна с епископом *Турдой* происходящего из народности вождя Велека. Он является никем иным как дьерским епископом Петром под языческим именем.